

**РХІВН
УКРАЇНИ**

1975 5

Архіви України

ОРГАН ГОЛОВНОГО АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

№ 5 (133) 1975

Вересень—жовтень

Виходить раз на два місяці

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

- А. С. Малітіков (Москва). Підсумки та перспективи публікаційної роботи архівних установ 3
А. Г. Сісецький, С. К. Кукреш. З досвіду каталогізації документів державних архівів Української РСР 10
М. О. Місерман. Удосконалювати форми і методи роботи з відомчими архівами 18

ДО 70-РІЧЧЯ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

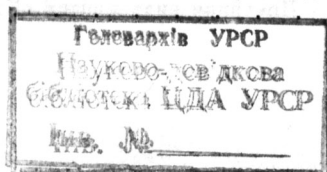
- П. М. Денисовець, В. Н. Жук (Полтава). Документи Полтавського обласного державного архіву про революційні події 1905—1907 рр. на Полтавщині 25
Н. Ф. Врадій (Львів). Відгомін революційних подій 1905—1907 рр. в Східній Галичині (за документами ЦДІА УРСР у м. Львові) 30
О. О. Франко. Життя в бою (документи про життя і революційну діяльність Б. П. Жаданівського) 33

ДО-150-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

- Г. Я. Сергієнко. Важлива віха в історії визвольного руху в Росії 39

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

- М. В. Різницька (Дніпропетровськ). Друковані статистичні матеріали з історії робітничого класу Української РСР періоду соціалістичного будівництва 50
Л. О. Ткаченко. Джерела до вивчення сучасних етносоціальних процесів на Закарпатті 56
В. І. Тхор. Актіві книги ЦДІА УРСР у м. Києві про розвиток міст України до би феодалізму 60

ДОКУМЕНТИ

- В. Г. Панкратьєва (Харків). Стахановський рух на підприємствах м. Харкова у 1935—1936 рр. (До 40-річчя стахановського руху) 65

ОБМІН ДОСВІДОМ

- Н. С. Лещенко (Донецьк). Зразкові відомчі архіви в Донецькій області 69
А. Н. Плешевеня (Гродно, БРСР). Малі форми пропаганди документів Гродненським облдержархівом 71

ДІЛОВОДСТВО

- А. Б. Ірин. Нормування і умови праці персоналу діловодного апарату 74

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ

- В. Г. Хуторянська. Центральний архів кінофотофонодокументів УРСР 82

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. П. Дрожжин, В. І. Кучер. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов 84
Б. М. Забарко, В. М. Знаменская. Дружба миллионов 86

ПО СТОРІНКАХ ЗАРУБІЖНИХ АРХІВОЗНАВЧИХ ВИДАНЬ

- В. М. Солонинко. Книга про документи архівів Чеської Соціалістичної Республіки 88

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- А. В. Кентій. В Колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР 90
Г. І. Духновська. В ЦЕПК Головархіву УРСР 91
Л. І. Апанович. Виставка архівних документів, присвячена 70-річчю першої російської революції 1905—1907 рр. 92
В. І. Лісова (Нова Одеса). Семінар працівників архівних установ у Новій Одесі 93
Г. Ф. Казанцева (Суми). День відкритих дверей в Сумському обласному державному архіві 93
Ю. П. Ляпунов (Чернівці). Нарада-семінар з питань експертизи цінності документів 94
Е. І. Зайцева (Суми). Семінар працівників, відповідальних за архіви установ 94

Редакційна колегія:

О. Г. Мітюков (головний редактор), Н. Ф. Вradій, Л. З. Гісцова, П. С. Гончарук (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, В. В. Кузьменко, М. О. Місерман, Б. Д. Нененко, М. Г. Савченко, З. О. Сендик, А. Г. Сісецький, І. С. Слабеев, В. М. Солонинко (відповідальний секретар), В. І. Стрельський.

Адреса редакції: 252601, Київ-110, МСП, Солом'янська, 24.
Телефони: 76-81-33, 71-97-64, 71-97-63.

© Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1975 р.

БФ 10222. Підписано до друку 22.X 1975 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. арк. 6. Умовн. друк. арк. 9,6. Обл.-вид. арк. 9,8. Тираж 19300. Зам. К-160. Ціна 30 коп.

Друкарня видавництва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПУБЛІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ АРХІВНИХ УСТАНОВ*

А. С. МАЛІТИКОВ,
заступник начальника Головархіву СРСР

У здійсненні величної програми побудови комунізму в нашій країні велику і почесну роль відіграють суспільні науки. «Дедалі рішучий поворот суспільних наук у бік розробки проблем, актуальних для сучасного і майбутнього,— ось що нам потрібно»¹,— наголошував Л. І. Брежнєв.

У практиці комуністичного будівництва та ідеологічному вихованні трудящих мас значну роль відіграє публікація документальних матеріалів, що зберігаються в державних архівах країни і є джерельною базою для наукових досліджень. Це — всенародний скарб і невичерпне джерело людської мудрості.

Відомо, якого великого значення надавали збереженню і правильному використанню архівних джерел класики марксизму-ленінізму. Геніальні праці В. І. Леніна є зразком глибокого аналізу великого кола історичних джерел. Вирішення завдань широкого використання документів у комуністичному будівництві є однією із головних проблем перспективного — до 1990 р. і п'ятирічного (1976—1980 рр.) планів розвитку архівної справи в нашій країні, які складені Головархівом СРСР спільно з архівними управліннями союзних республік. Складовою частиною таких планів є перспективний план публікації архівних документів, основні напрями якого викладено на Міжреспубліканській науково-практичній конференції працівників архівних установ України, Білорусії і Молдавії з питань публікації історичних джерел².

Радянська археографія почала розвиватися в перші дні після перемоги Великого Жовтня. Вона і тоді вже мала бойовий, революційний характер, спрямований на зміцнення Радянської влади. Велику роль в цьому відношенні відіграла публікація дипломатичних документів, виявлених в архівах Міністерства закордонних справ царського і тимчасового буржуазного урядів. Цей захід було здійснено за вказівкою В. І. Леніна, який високо оцінив видання документів, як «пропаганду не словом, а ділом»³. Цей збірник документів поклав початок публікації історичних джерел в СРСР.

Радянські архівісти у співдружності з працівниками інших наукових установ внесли значний вклад у справу створення друкованої джерельної бази для суспільних наук. За роки Радянської влади у нашій країні випущено в світ понад 1300 збірників документів, опубліко-

* Скорочений виклад доповіді на Міжреспубліканській науково-практичній конференції працівників архівних установ України, Білорусії і Молдавії з питань публікації історичних джерел, яка відбулася у м. Кишиневі 10—11 квітня 1975 р.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 99.

² Див.: П. С. Гончарук, В. М. Солонинко. Архівні джерела — на службу комуністичному будівництву. — «Архіви України», 1975, № 3, стор. 17—26.

³ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 35, стор. 117.

вано велику кількість архівних джерел на сторінках періодичних видань⁴.

Велика увага приділялася перш за все публікації джерел з історії робітничого класу, його боротьби за соціальне і національне визволення, революційного руху, з історії соціалістичного будівництва, міжнародних відносин тощо.

Більшість документальних збірників підготовлено і випущено в світ спільними зусиллями наукових установ, державних і партійних архівів. Публікаційній діяльності архівних установ сприяли рішення XXIV з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС про 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР, в яких підбито підсумки історичного розвитку нашої держави і світової соціалістичної системи, успіхи міжнародного робітничого і національно-визвольного рухів.

У постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві»⁵ (1967 р.) чітко сформульовані основні завдання і накреслено заходи щодо розвитку наук про суспільство. Цією постановою ЦК КПРС зобов'язав Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР і його установи розширити публікацію документальних матеріалів з історії КПРС і радянського суспільства, у тому числі документів Комуністичної партії і Радянського уряду про індустріалізацію країни, колективізацію сільськогосподарства, культурне будівництво, розробку і здійснення перших п'ятирічних планів розвитку народного господарства СРСР⁶.

Архівні установи країни здійснюють публікаційну діяльність, виходячи із рішень партії та уряду, які зобов'язують вести всю науководослідну роботу на основі чіткого дотримання марксистсько-ленінської методології, принципу партійності і конкретно-історичного підходу до суспільних явищ, широкого використання документальної бази партійних і державних архівів, рішучої боротьби з проявами суб'єктивізму, непримиренності до буржуазної і реформістської ідеології, до правого опортунізму і лівого авантюризму⁷.

Аналізуючи підсумки роботи, необхідно відзначити, що значно збільшено обсяг публікацій архівних документів в СРСР за останні 10—15 років. За цей період опубліковано 740 збірників документів загальним обсягом 20 тис. друкованих аркушів, а тираж становить 6 млн. примірників.

Під час підготовки ювілейних збірників, присвячених ленінській тематиці, було проведено всебічне виявлення маловідомих документів у архівосховищах країни. Тут слід відзначити тритомне фундаментальне видання «Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России (1900—1903 гг.)» (М., 1969, 1970). Ця публікація є першим повним виданням листування редакції «Искры». Вихід її в світ має велике політичне і наукове значення.

Безмежну любов народів нашої країни до В. І. Леніна, нерозривний зв'язок Володимира Ілліча із трудящими відображено у збірниках листів трудящих, підготовлених багатьма архівними установами. Серед виданих збірників з цієї теми необхідно відзначити такі публікації, як «Вождю, полководцу, другу» (М., 1970), «Наш Ильич» (М., 1969), «В. И. Ленин і український народ» (К., 1970), «Ленину от всего сердца»

⁴ Див.: Каталог сборников документов, изданных архивными учреждениями СССР. 1917—1960. М., 1961; Каталог архивоведческой литературы и сборников документов (1960—1963 гг.). М., 1964; Каталог архивоведческой литературы и сборников документов (1964—1967 гг.). М., 1970.

⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 9. М., 1972, стор. 342—357.

⁶ Там же, стор. 353.

⁷ Див.: Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник важнейших решений КПСС (1965—1972 гг.). М., 1975, стор. 412.

(Алма-Ата, 1970), «Дорогой товарищ Ленин» (Л., 1969) та багато інших. Шість збірників підготували державні архіви Української РСР (Вінницької, Житомирської, Запорізької, Сумської, Чернівецької і Чернігівської областей).

Одне з центральних місць у публікаційній діяльності архівних установ займає тема висвітлення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. Особливо плідною була ця робота у зв'язку із святкуванням 40-річчя і 50-річчя Великого Жовтня. До цих знаменних дат випущено понад 200 збірників, в яких висвітлено історію підготовки і звершення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Здійснено значну роботу щодо створення документальної бази для вивчення історії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Провідна роль у створенні цієї бази належить ЦДАРА СРСР, архівним установам України, Білорусії, Молдавії. Так, українські архівісти випустили в світ тритомне видання у чотирьох книгах «Гражданская война на Украине, 1918—1920 гг.» (К., 1967). Архівні установи Дніпропетровська, Києва, Одеси, Харкова видали збірники документів, в яких висвітлюються події, що відбувалися на території цих областей. Співробітники архівних установ Білорусії випустили в світ двотомне видання «Борьба за Советскую власть в Белоруссии, 1918—1920 гг.» (Мінськ, 1968), а Центральний державний архів Молдавської РСР опублікував три збірники з цієї теми, які дістали високу оцінку громадськості.

Серйозна увага приділялася публікації документів, у яких відображено історію побудови соціалістичного суспільства у нашій країні. Вперше підготовлено загальносоюзну серію документальних збірників з історії індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, яка складається із 50 томів. Документи цих збірників висвітлюють гігантську роботу Комуністичної партії і всіх трудящих Країни Рад щодо створення матеріально-технічної бази соціалізму, показують специфіку промислового розвитку і колективізації сільського господарства у національних республіках, хід ліквідації їх економічної нерівності, розкривають трудову активність народних мас. З цих проблем видано на високому науковому і політичному рівні документальні публікації в архівних установах України, Білорусії, Молдавії та інших республік. Заслуговує на увагу, зокрема, тритомне видання «Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917—1937 рр.» (К., 1962, 1965, 1971).

Державні архіви здійснюють значну роботу щодо підготовки видань збірників документів, які висвітлюють історію культурної революції в СРСР. Вже вийшли з друку 40 збірників документів, у тому числі з історії культурного будівництва в Туркестані, автономних областях Російської Федерації, на Україні, в Білорусії, Молдавії, Казахстані, Киргизії, Таджикистані.

Значна кількість документальних видань присвячена темам здійснення нашою партією ленінської національної політики, дружби і взаємодопомоги братніх народів нашої країни. Особливо активізувалась ця робота під час підготовки до відзначення піввікового ювілею утворення Союзу РСР. Позитивно оцінені науковою громадськістю збірники «Советское содружество народов», «Образование Союза Советских Социалистических Республик» (М., 1972), підготовлених за активною участю архівних установ всіх союзних республік, а також фундаментальний збірник документів «Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР» (К., 1972), підготовлений українськими архівістами.

Під час підготовки до 50-річчя утворення СРСР значно розширилися творчі контакти співробітників архівних установ Української РСР,

Білоруської РСР, Молдавської РСР з архівістами Російської Федерації. Яскравим проявом такого співробітництва є підготовка і видання документальних збірників «Дружба шахтерів Донбасса и Кузбасса, 1917—1972 гг.» (Донецьк, 1972) і «Плечом к плечу. Сборник документов о содружестве трудящихся Брянской, Гомельской, Черниговской областей в годы гражданской (1918—1920 гг.) и Великой Отечественной (1941—1945 гг.) войн» (Тула, 1972) та інших публікацій.

Непорушна дружба і братні взаємозв'язки народів знайшли відображення у спільній підготовці архівістами Молдавської РСР і Української РСР збірників документів «Советское строительство в Молдавии в годы гражданской войны и восстановительного периода (1919—1924 гг.) і «Хотинское восстание 1919 г.». Видано також збірник документів «Из истории дружбы украинского и узбекского народов, 1941—1945» (К., 1968), підготовлений архівістами України і Узбекистану.

У Білорусії опубліковано два томи збірника «Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР (1921—1939 гг.)». Особливо заслуговує на відзначення збірник документів «Международная поддержка борьбы трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной (1918—1940 гг.)» (Кишинів, 1970), який випущено в світ молдавськими архівістами. На Всесоюзному конкурсі на кращий твір науково-популярної літератури видання 1970 р. цей збірник удостоєний диплому II ступеня.

Випущено в світ значну кількість цікавих і змістовних документальних публікацій з історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Особливо збільшилася кількість друкованих збірників документів напередодні 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Серед опублікованих такі важливі видання, як «Говорят погибшие герои» (М., 1973), яке перевидавалося чотири рази, «Предсмертные письма борцов против немецко-фашистских захватчиков» (два перевидання), «Огненные годы (Комсомол в Великой Отечественной войне)» (М., 1971), «Пограничные войска в Великой Отечественной войне» (М., 1968), «Москва — фронту» (М., 1966), «Выстояли и победили» (М., 1966) та багато інших. Чотирнадцять облдержархівів Української РСР опублікували збірники документів про Велику Вітчизняну війну.

Важливе політичне значення мають документальні видання, які викривають злочини гітлерівських загарбників на тимчасово окупованій території нашої країни. Змістовний збірник «Преступные цели — преступные средства» підготував Головархів СРСР з Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, який двічі перевидавався і перекладений на кілька іноземних мов. Підготовлені також документальні видання з цієї проблеми архівістами України, Білорусії, Латвії, Литви, Естонії та інших республік. Зокрема, у 1963 р. архівні установи УРСР видали республіканський збірник «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (К., 1963), а архівісти Білорусії — про злочини фашистських окупантів на білоруській землі.

Здійснювалася значна робота щодо видання документів періоду феодалізму і капіталізму. Головну увагу було зосереджено на проблемах історії класової боротьби, революційного і суспільно-політичного рухів, соціально-економічного становища в Росії. Працівники архівних установ України, наприклад, підготували такі важливі збірники документів, як «Катеринославщина в роки першої російської революції 1905—1907 рр.», «Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849)» (К., 1974) та інші.

Важливе місце у публікаційній роботі посідають збірники документів з історії зовнішньої політики СРСР, дружніх зв'язків Країни Рад із

народами зарубіжних держав. За останніх 12 років вийшло у світ 36 томів таких збірників (обсяг 3 тис. друк. аркушів, загальний тираж 300 тис. примірників). Ці видання є значним вкладом у зміцнення дружби народів і перш за все з країнами соціалізму. Високу оцінку громадськості здобули документальні публікації «Освобождение Болгарии от турецкого ига» (М., 1961), «За антифашистскую демократическую Германию (1945—1949)» (М., 1969) та інші.

Аналіз публікаційної діяльності архівних установ за останніх 15 років свідчить про значне поліпшення її в цілому, про збільшення документальних видань, підвищення якості і розширення тематики публікацій. За цей час помітно зміцніли ділові контакти державних архівів з партійними архівами, академічними та іншими науковими установами, багатьма міністерствами і відомствами.

Значно підвищився загальний рівень кваліфікації наукових співробітників архівних установ, які займаються публікаційною діяльністю. Головархів СРСР здійснив ряд заходів, спрямованих на дальше піднесення рівня публікаційної діяльності.

Водночас необхідно відмітити, що у справі видання історичних джерел є певні недоліки. Не завжди приділяється належна увага цілеспрямованості у виборі тематики, а також рентабельності видань.

Архівні установи СРСР повинні все більше прагнути до того, щоб у збірниках документів максимально широко охопити всі сторони суспільного життя. В. І. Ленін вказував, що «матеріалісти (марксисты) були першими соціалістами, які висунули питання про необхідність аналізу не самої економічної, а всіх сторін суспільного життя»⁸. Такий всебічний аналіз допомагає дати повну картину історичного процесу в його зв'язку і закономірності.

Найбільше наукове значення мають фундаментальні багатотомні серійні публікації архівних документів, в яких, за висловом В. І. Леніна, подаються не окремі факти, а *вся «сукупність фактів, які стосуються даного питання, без єдиного винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або дібрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підноситься «суб'єктивна» стряпанина...»*⁹.

Працівники архівних установ СРСР повинні постійно пам'ятати про роль публікації архівних документів як одного із головних джерел наукового, партійно-класового відображення історії нашої країни, впливати на формування нової людини комуністичної епохи. В центрі уваги перспективного планування повинні бути публікації документів з вузлових проблем історії радянського суспільства, що всебічно розкривають створення розвинутого, зрілого соціалістичного суспільства в нашій країні.

Передбачається продовження роботи щодо виявлення і публікації документів про життя і діяльність В. І. Леніна, його нерозривний зв'язок з партією і народом, втілення в життя його геніальних накреслень. Розширюється діяльність державних архівів у справі публікації документів з історії Комуністичної партії Радянського Союзу. Особливе місце у плані займатиме багатотомна публікація «Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями», здійснена Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС спільно з державними архівами. Намічено довести це видання у часі — до 1917 р., поєднавши його тим самим з уже опублікованим листуванням ЦК РСДРП(б) періоду підготовки і звершення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

⁸ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 1, стор. 151.

⁹ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 30, стор. 330—331.

Важливе місце у плані займають збірники документів з історії дружніх відносин між народами СРСР і народами зарубіжних країн, що видаються спільно із зарубіжними науковими архівними установами. Ці документальні видання висвітлюватимуть ленінську зовнішню політику нашої партії, її невтомну діяльність щодо згуртування всіх революційних і миролюбних сил проти агресії та реакції, за соціалізм, за мир і дружбу між народами. Наше чергове завдання — забезпечити повне і своєчасне виявлення документів для цих публікацій. Архівні установи України братимуть участь у виданнях МЗС СРСР «Документи зовнішньої політики СРСР» та «Зовнішня політика Росії».

Однією з важливих проблем є також історія Великої Жовтневої соціалістичної революції. Незважаючи на велику джерельну базу і досить повне висвітлення цієї теми в цілому, все ж ряд тем вимагає більш глибокого документального висвітлення. Планується підготувати 48 збірників з таких тем, як аграрне питання напередодні Великого Жовтня, економічні, соціально-політичні передумови Жовтневої революції.

Дуже важливо висвітлити у публікаціях економічне становище на місцях напередодні Жовтня, наростання революційного руху трудящих на чолі з робітничим класом під керівництвом більшовицької партії, включаючи і таку все ще слабо розроблену тему, як революційний рух у царській армії. Заплановано також видання документів, що відображають перші соціалістичні перетворення, діяльність ревкомів, Рад, комбідів, створення воєнно-політичного союзу і економічного співробітництва братніх народів у період громадянської війни, іноземної воєнної інтервенції.

Велика публікаційна робота здійснюватиметься у зв'язку з наступними ювілеями — 70-річчям, а згодом 75-річчям Великого Жовтня, розроблятиметься джерельна база для дальшого вивчення історії громадянської війни та історії створення і організації Червоної Армії. Це сприятиме розвитку досліджень про славне минуле нашої Батьківщини, здійсненню військово-патріотичного виховання трудящих, особливо молоді.

В центрі уваги стоятимуть також публікації про втілення у життя радянським народом великих накреслень Комуністичної партії щодо здійснення ленінського плану побудови соціалізму і комунізму в СРСР; історичний досвід побудови фундаменту соціалістичної економіки, завершення будівництва соціалізму і створення матеріально-технічної бази комунізму; висвітлення організаційно-господарської діяльності Комуністичної партії і Радянського уряду щодо управління народним господарством у період бурхливого розвитку соціалізму і його переростання в комунізм.

Намічено також розпочати видання загальносоюзної серії збірників документів з таких актуальних проблем, як історія радянського робітничого класу і розвиток промисловості у післявоєнні роки (1946 — 1970 рр.), окремих галузей її науково-технічного прогресу в СРСР.

Архівні установи продовжуватимуть у наступні роки публікацію документів з історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів. У цьому відношенні, як відомо, досить значну роботу провели архівісти Української РСР. Спільно з Інститутом історії АН УРСР завершена робота над випуском у світ 26 томів «Історії міст і сіл Української РСР», сім з яких перевидаються російською мовою (томи по Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Одеській, Харківській областях та м. Києву), опубліковано цікавий збірник документів «Полтаві 800 років, 1174—1974» (К., 1974).

Вимагають дальшого висвітлення на широкому фактичному матеріалі вузлові проблеми історії радянського села. У зв'язку з цим пла-

нується підготовка серії збірників документів «Історія колективізації сільського господарства СРСР».

Глибокого документального висвітлення чекають і такі проблемні питання, як піднесення трудової активності мас, розвиток соціалістичних і комуністичних форм праці. Дуже важливо, щоб ці сторони нашої радянської дійсності були відображені у виданнях, розрахованих на дослідників та масового читача. Представляє великий інтерес підготовка публікацій про широку участь радянського народу і, особливо молоді, на величних будовах нашої країни. Адже історія ще не знала такого високого темпу суспільного розвитку, такої активності народних мас, притаманних нашому часові. Тому створення документальних видань про героїчні звершення радянських людей у комуністичному будівництві є почесним завданням архівістів, всіх дослідників суспільних наук.

Великі і невідкладні завдання стоять нині перед радянською історичною наукою у розробці проблем історії утворення і розвитку багатонаціональної Радянської держави, зокрема процесу розвитку соціалістичної демократії, удосконалення політичної організації радянського суспільства. З цією метою буде значно посилено увагу до публікацій документів, які висвітлюють історію органів народної влади у нашій країні в особі Рад, а також історію масових організацій трудящих.

Велике теоретичне значення має зроблений XXIV з'їздом КПРС висновок про те, що за роки соціалістичного будівництва у нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ. Вивчення утворення і розвитку радянського народу, національних відносин у суспільстві розвинутого соціалізму і зближення соціалістичних націй, національно-державного будівництва в СРСР і соціальної структури радянського суспільства є актуальними завданнями суспільних наук. В цій галузі за останні роки радянськими архівістами досягнуто значних успіхів. Випущено в світ ряд збірників документів, особливо у період підготовки до 50-річчя утворення СРСР.

У зв'язку з цим необхідно ширше розгорнути видання документальних джерел, які характеризують дружбу і взаємодопомогу братніх народів у будівництві соціалістичного суспільства, роль російського народу і перш за все російського робітничого класу в розвитку і піднесенні економіки і культури всіх народів нашої країни.

Важливе місце у роботі щодо підготовки та публікації документів займе відображення історії культурного будівництва в СРСР. Л. І. Брежнев вказував, що «за півстоліття існування СРСР у нас склалась і розцвіла єдина за духом і своїм принциповим змістом радянська соціалістична культура. Ця культура включає в себе найцінніші риси і традиції культури та побуту кожного з народів нашої Батьківщини. В той же час будь-яка з радянських національних культур живиться не тільки з власних джерел, але й черпає з духовного багатства інших братніх народів і, з свого боку, благотворно впливає на них, збагачує їх»¹⁰.

У світлі сказаного Л. І. Брежневим варто було б опублікувати ряд збірників про розвиток радянського театру, радянської кінематографії, культосвітніх установ тощо.

Важливою ділянкою роботи є також створення документальних збірників з метою атеїстичної пропаганди, які викривають реакційну, антинародну суть релігії. З проблем наукового атеїзму та критики релігії вийшло в світ за останніх 10—15 років 12 збірників документів, які підготували архівісти України, Молдавії, Білорусії, Киргизії, Латвії та окремих областей РРФСР, що явно недостатньо.

У перспективному плані знайшли своє відображення публікації документів з історії нашої країни в дожовтневий період, зокрема, перед-

¹⁰ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 21.

бачається видання древньоруських документів, а також джерел з стародавньої історії, що зберігаються в архівосховищах союзних республік. Широке коло джерел буде опубліковано з питань історії епохи капіталізму й імперіалізму.

Таким чином, за перспективним планом намічено підготувати протягом 1976—1990 рр. архівістами країни спільно з науковими установами майже 800 збірників документів загальним обсягом понад 20 тис. друкованих аркушів, ввести у науковий обіг значну кількість неопублікованих документів з усіх основних періодів історії народів СРСР, а також з історії розвитку економіки, науки і культури. Серед цієї кількості публікацій 154 томи підготують архівісти України.

Безперечно, що здійснення наміченого плану вимагатиме дальшого розвитку теорії і методики радянської археографії з метою підвищення рівня публікаційної роботи і вивчення ефективності використання документальних збірників. Мова йде про поглиблення досліджень археографії як спеціальної історичної дисципліни.

Варто було б подбати про розробку методики опублікування фоно-, фото- і кінодокументів, які помітно поширилися за останні роки.

Вже не задовольняє сучасні вимоги теперішній рівень розроблених питань термінології радянської археографії, у тому числі неповнота висвітлення передачі тексту документа на мовах народів СРСР, а також іноземних мовах.

Виходячи із ступеня дослідження цих теоретичних питань, необхідно приступити до аналізу і практичного визначення інформаційної значимості архівних фондів і комплексів документів, до вибору і розробки таких форм інформації, які в даний час необхідні для введення історичних джерел у науковий обіг.

Безперечно, що робота архівних установ у цьому напрямі може успішно розвиватися лише у тісній співдружності з іншими науковими установами, партійними архівами, вищими навчальними закладами, а також міністерствами і відомствами, що зацікавлені у публікаційній роботі. Без зміцнення таких контактів, без спільної роботи щодо видання збірників дальший розвиток публікаційної діяльності неможливий. В цьому відношенні перш за все необхідно розробити координаційні плани, графіки роботи над збірниками, активізувати діяльність редакційних колегій. Все це повинно стати системою щодо підготовки до видання історичних джерел.

Необхідно також вирішити ряд питань, що стосуються підвищення кваліфікації кадрів публікаторів, розробити відповідні заходи в цій справі. Безперечно, що у вирішенні цих питань нам потрібна постійна допомога вчених академічних та інших наукових установ.

Головархів СРСР спільно з головархівами союзних республік постійно організовує і проводить конференції архівістів, на яких вирішується широке коло питань щодо публікації документальних джерел. Вони сприятимуть поліпшенню видавничої діяльності в архівних установах країни, створенню нових фундаментальних збірників документів з головних питань комуністичного будівництва.

З ДОСВІДУ КАТАЛОГІЗАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНИМИ АРХІВАМИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

А. Г. СІСЕЦЬКИЙ, С. К. КУКРЕШ

Ефективність використання архівних документів залежить від створення повноцінного науково-довідкового апарату, який глибоко і всебічно розкриває їх зміст. Створенню і удосконаленню інформаційних довідників, у тому числі системи каталогів, що забезпечують швидкий

пошук і видачу інформації про зміст документів, приділяється особлива увага в роботі державних архівів Української РСР.

Мета статті — узагальнити досвід роботи державних архівів республіки за 1961—1974 рр. з каталогізації документів і створення системи каталогів. Каталогізація здійснюється згідно з перспективними і річними планами роботи державних архівів. П'ятирічні плани з каталогізації входять як складова частина до перспективних планів розвитку архівної справи в областях і в республіці. На підставі перспективних планів здійснюється поточне планування роботи з каталогізації, яке тісно пов'язане з удосконаленням і розвитком всієї системи науково-довідкового апарату державних архівів і розпочинається з попереднього вивчення складу і змісту документів фонду або групи фондів, намічених для тематичної розробки. При цьому визначається наявність у фонді справ, що підлягають поодиначному описанню, а також їх категорії, приблизний обсяг і кількість справ для поаркушного перегляду. За основу планування беруться «Нормативи трудоемкості робіт над документальними матеріалами в державних архівах Української РСР»¹, затверджені 31 жовтня 1966 р. Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР.

Бюджет часу, що відводиться щорічно на каталогізацію, у відношенні до загального річного бюджету робочого часу кожного з державних архівів республіки складає в середньому 10 процентів. У відношенні до бюджету робочого часу держархівів, що планується на роботу по створенню і удосконаленню науково-довідкового апарату, в різних архівах він коливається від 17 до 60 процентів. Найменший бюджет робочого часу на каталогізацію планується в архівах, які здійснюють велику роботу з удосконалення описів з завершенням науково-технічної обробки документів (ЦДІА УРСР у м. Львові, Закарпатський, Львівський, Чернівецький облдержархіви). Найбільший бюджет робочого часу (50—60 процентів) відводиться в ЦДІА УРСР у м. Києві, Вінницькому, Ворошиловградському, Донецькому, Житомирському, Івано-Франківському, Миколаївському, Одеському, Харківському, Херсонському, Хмельницькому, Чернігівському облдержархівах, тобто в тих архівах, де стан описів дає можливість здійснювати каталогізацію документів, у тому числі і поодиначну, в широких масштабах.

Архівні установи Миколаївської, Харківської і Чернівецької областей організували проведення поодиначної каталогізації співробітниками госпрозрахункових відділів при упорядкуванні документів у відомствах. Так, наприклад, співробітники госпрозрахункового відділу Харківського облдержархіву за 1968—1974 рр. у процесі науково-технічної обробки документів закаталогізували документи 70 фондів основних обласних установ — обласного управління сільського господарства, облкомунгоспу, управління цукрової промисловості раднаргоспу, цукробурякотресту, облпрофради, обласного комітету народного контролю, заводу транспортного машинобудування імені В. О. Малишева, електромеханічного заводу імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, державного університету імені О. М. Горького, юридичного інституту, філармонії, науково-дослідних інститутів тощо.

Аналіз повноти розкриття змісту у заголовках документів обласного управління сільського господарства, проведений співробітниками Харківського облдержархіву, показав, що з 6100 справ цього фонду, які надійшли на державне зберігання до облдержархіву, заголовки 6000 справ дають повну уяву про їх зміст. 100 справ, що містять розпорядчу документацію, будуть тематично розроблені співробітниками

¹ Див.: Методичні вказівки по організації планування роботи, здійсненню обліку, контролю за виконанням планів та звітності архівних установ Української РСР. К., 1967.

облдержархіву. Аналогічний стан з проведенням поодиночної каталогізації по фонду Харківського держуніверситету імені О. М. Горького: з 2400 справ цього фонду, що надійшли до облдержархіву, заголовки 2320 розкривають їх зміст і закаталогізовані поодиночно. Останні 80 справ, сформовані з розпорядчої документації, тематично розроблені співробітниками облдержархіву.

Значну роботу в цьому напрямі здійснює госпрозрахунковий відділ Миколаївського облдержархіву, співробітники якого протягом 1974 р. закаталогізували документи облплану, суднобудівного заводу, морехідного училища та інших обласних установ списку № 1.

Архівний відділ Полтавського облвиконкому організував каталогізацію документів у Кременчуцькому і Лубенському міськдержархівах, а завідуючий Лубенським міськдержархівом — у підконтрольних архіву міських установах.

Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР дбає про методичне забезпечення роботи з каталогізації: у 1962 р. науково-методичний відділ управління розробив «Методичні вказівки по каталогізації документальних матеріалів в державних архівах УРСР».

З метою узагальнення і розповсюдження передового досвіду роботи з каталогізації у 1967 р. був складений, розмножений і розісланий на місця «Огляд роботи державних архівів Української РСР по каталогізації документів за 1961—1966 рр.», який є одночасно методичним посібником для державних архівів республіки. У 1966 р. підготовлені методичні рекомендації щодо каталогізації документів фондів військових революційних комітетів (при підготовці описів останніх до видання).

21 лютого 1975 р. Головархів УРСР провів Республіканську науково-практичну конференцію, присвячену обговоренню завдань удосконалення науково-довідкового апарату до фондів державних і партійних архівів республіки. Значне місце в доповіді начальника Головархіву УРСР О. Г. Мітюкова², в повідомленнях і виступах архівістів республіки займали питання організації і методики каталогізації, створення, удосконалення та найефективнішого використання різних каталогів, здійснення експериментальних робіт з метою впровадження механічного пошуку інформації. За підсумками конференції видано і розіслано на місця наказ начальника Головархіву УРСР, матеріали конференції готуються до видання і служитимуть добрим методичним посібником для співробітників держархівів.

Для методичного забезпечення роботи з каталогізації документів конкретного архіву, окремих фондів, комплексів фондів з урахуванням специфіки їх фондового складу, категорійності фондів, якості науково-технічного упорядкування документів, ступеня їх збереженості, що визначають методику їх розробки і описання, архівні установи республіки протягом 1961—1974 рр. склали 207 методичних посібників. Створенню їх передуює вивчення історії фондоутворювача, специфіки його діловодства, конкретної обстановки, його діяльності, без чого неможлива каталогізація, яка вимагає широкого кола знань.

Конкретні методичні посібники складалися під час каталогізації великих за обсягом і складних за змістом документів фондів (ВУЦВК, наркомати, міністерства, канцелярії харківського, новоросійського і подільського цивільних губернаторів, крайового управління Буковини та інших).

У випадках потреби розроблялися методичні посібники з каталогізації окремих категорій документів — з історії міст і сіл Української РСР (при підготовці однойменного багатотомного видання), для вияв-

² Див.: О. Г. Мітюков. Науково-довідковий апарат до фондів державних архівів Української РСР. — «Архіви України», 1975, № 4, стор. 13—23.

лення, обліку і описання сфрагістичних пам'яток, картографічних матеріалів, грамот на пергаменті (ЦДІА УРСР у м. Львові, філіал Одеського облдержархіву в м. Ізмаїлі).

Державні архіви Української РСР розробили також методичні посібники для створення каталогів: систематичного (Вінницький і Харківський облдержархіви); географічного (ЦДІА УРСР у м. Львові, філіал Одеського облдержархіву в м. Ізмаїлі); іменного (Миколаївський, Ровенський, Харківський облдержархіви, філіал Одеського облдержархіву в м. Ізмаїлі). Методиці поєднання каталогізації з іншими видами робіт присвячується спеціальний розділ загального методичного посібника.

Співвідношення цільової каталогізації і каталогізації, що проводиться в комплексі з іншими видами робіт у різні роки і в різних архівах республіки, було неоднаковим. У 1961—1970 рр. в усіх архівах документи каталогізувалися в основному в процесі тематичного виявлення документів з історії міст і сіл у зв'язку з підготовкою багатомного видання «Історія міст і сіл Української РСР». На основі тематичних карток, складених при цьому, в державних архівах республіки створені географічні каталоги.

Починаючи з 1971 р. державні архіви республіки займаються плановою тематичною розробкою фондів I і II категорій, а також каталогізують документи у процесі виконання інших видів робіт. Картки, написані під час виконання інших видів робіт, складають третину всіх карток, влитих до каталогів. В більшості держархівів східних областей Української РСР, де документи повністю упорядковані, каталогізація частіше всього поєднується з удосконаленням описів, а також з іншими видами робіт, пов'язаних з виявленням і описанням документів (підготовкою до видання збірників документів, виконанням тематичних запитів, організацією документальних виставок тощо). Так, наприклад, у Миколаївському облдержархіві з 98 закаталогізованих фондів 44 закаталогізовані одночасно з удосконаленням описів. У Київському облдержархіві 75 процентів карток, влитих до каталогів, складені в процесі удосконалення описів і створення тематичних показників до описів великих за обсягом фондів дорадянського періоду. У державних архівах Закарпатської, Львівської і Чернівецької областей, починаючи від 1968 р., документи каталогізують у поєднанні з завершенням науково-технічної обробки документів фондів, упорядкованих раніше за так званим скороченим циклом. Так, наприклад, у Львівському облдержархіві за 1968—1974 рр. в процесі завершення науково-технічної обробки фондів складено 76 020 карток, під час тематичної розробки і тематичного виявлення документів — 11 230. У Закарпатському облдержархіві водночас з завершенням науково-технічної обробки документів складено 32 200 тематичних карток.

На підставі досвіду роботи співробітники Кіровоградського, Миколаївського, Львівського і Чернігівського облдержархівів вважають можливим і доцільним приймати і використовувати для каталогів картотеки реєстрації рішень обласних і міських виконкомів. Так, Чернігівський облдержархів прийняв на державне зберігання 17 300 реєстраційних карток, складених на рішення облвиконкому за 1949—1966 рр., Кіровоградський облдержархів — 2000 карток за 1966—1968 рр., Львівський облдержархів прийняв книги реєстрації рішень і постанов обласного і міського виконкомів, раднаргоспу, які передбачається в майбутньому використати під час каталогізації розпорядчої документації цих фондів.

Основою методики здійснення каталогізації документів у державних архівах Української РСР є диференційований підхід до відбору фондів і описання документів залежно від їх категорійності, складу і змісту, якості описів, інтенсивності використання джерел. У першу

чергу каталогізуються фонди I категорії, документи яких найбільш насичені інформацією і висвітлюють різні сторони державного і громадського життя, різні галузі народного господарства, культури тощо. По радянському періоду — це фонди ВУЦВК, РНК УРСР, ревкомів, виконкомів Рад депутатів трудящих, народних комітетів та інших. По дорадянському періоду — фонди канцелярій генерал-губернаторів, цивільних губернаторів, губернських правлінь, окружних, крайових, воеводських і жандармських управлінь та інших.

Поряд з каталогізацією фондів I категорії в держархівах республіки практикується також каталогізація фондів II і III категорій у складі галузевих або територіальних комплексів фондів. Так, наприклад, в облдержархівах каталогізувалися комплекси фондів місцевих органів державного управління (губвиконкому, повітвиконкомів); місцевих органів охорони здоров'я (губернського і районного здоров'я, лікарень, медпунктів, медлабораторій); в ЦДІА УРСР у м. Києві каталогізувалися київська, одеська, харківська групи фондів жандармських управлінь, охоронних відділень і підвідомчих їм поліцейських установ.

Під час каталогізації комплексу фондів у першу чергу каталогізуються фонди установ, що діяли в масштабі вищої адміністративно-територіальної одиниці — губревкому, губернських й обласних виконкомів, що містять найбільш повний комплекс документів про діяльність установ системи в цілому.

Паралельно визначаються фонди, що підлягають частковій каталогізації; галузеві, на які робиться посилання в цілому; намічаються фонди і конкретні справи для розробки в довідкових цілях.

Науково-історичну цінність документів державні архіви визначають диференційовано: наприклад, при тематичній розробці фондів виконкомів за 1943—1947 рр. каталогізувалися документи з питань постачання, харчування, господарства, житла, фінансів, що характеризували період відбудови народного господарства Української РСР після визволення території республіки від фашистської окупації. Подібні документи за пізніші роки не каталогізуються. Диференційований підхід застосовується також у визначенні найбільш раціонального методу описання різних категорій документів.

Основою методики описання документів незалежно від їх категорії є питальний принцип: кожне питання, відображене в документі, опитується на окремій картці і служить підставою для її індексації.

Перш ніж розпочати каталогізацію вивчають описи і попередньо визначають категорії документів, що підлягають подокументній тематичній розробці, поодиначному і груповому описанню.

Для подокументної тематичної розробки відбирається організаційно-розпорядча документація (протоколи, постанови, рішення, розпорядження, стенограми тощо), листування та інші справи, що містять багатоглядну інформацію.

Розпорядчі документи вищестоящих установ у фондах нижчестоящих описуються в тому випадку, коли вони безпосередньо відносяться до основної діяльності фондоутворювача. Матеріали підвідомчих установ у фондах установ вищестоящих каталогізуються з одночасним складанням контрольних карток для того, щоб уникнути дублетності описання при каталогізації комплексу фондів. Так, наприклад, під час тематичної розробки документів фонду Миколаївського облвиконкому описувалися на тематичній картці постанови Президій Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, що стосуються Миколаївської області, а також протоколи засідань виконкомів районних Рад депутатів трудящих, надісланих до облвиконкому для контролю і узагальнення. Одночасно складалися контрольні картки з зазначенням номерів описаних протоколів.

При каталогізації планово-звітної, контрольно-довідкової і статистичної документації на картці розписують частини документів у тому випадку, коли в ній даються відомості про різні галузі народного господарства (промисловість, сільське і комунальне господарство, торгівля) або різні сторони діяльності установ (про підготовку кадрів, соціалістичне змагання, раціоналізацію і винахідництво та інше). Якщо план, звіт, доповідь, статистична документація характеризують розвиток однієї галузі народного господарства або присвячені конкретному питанню (темі), їх описують на тематичній картці в цілому. Поодиноким описуються й інші справи з одного питання (теми). Групові картки складаються на однорідні відомості, що містяться в різних справах чи документах.

Описання документів більшості фондів установ, особливо багато-планових за характером їх діяльності (ревкомів, виконкомів, канцелярій генерал-губернаторів, губернських правлінь та інших) вимагає поєднання різноманітних способів описання, що обумовлюється великою інформаційною насиченістю документів.

Виконана робота по каталогізації записується до щоденників співробітників і відображається у звітах архівів. Спеціальний облік цієї роботи здійснюється шляхом проставляння штампів «Закаталогізовано» на обкладинці справи, документи якої взяті на тематичні картки. При тематичному виявленні в листі використання вказуються номери аркушів закаталогізованих документів.

На кожний з фондів, документи яких каталогізуються, заводиться облікова картка, де зазначаються номери каталогізованих справ, їх загальна кількість, число складених карток, оговорюється характер розробки фонду (спеціальна тематична розробка, поодиноким каталогізація, каталогізація в процесі тематичного виявлення з історії міст і сіл УРСР та інше), ким і коли виконувалася робота. З карток, розміщених за номерами фондів, створюють спеціальну облікову картотеку закаталогізованих документів архіву. На основі даних цієї картотеки складається довідка про завершення роботи з каталогізації документів фонду і її конкретні наслідки (для справи фонду).

У держархівах республіки ведеться також книга обліку карток, влитих до каталогів. У ній враховуються всі картки, складені співробітниками групи каталогізації та інших відділів архіву і здані відповідальному за каталог. Відомості про кількість тематичних карток, що є в архіві і включених до систематичного каталога, відображаються щорічно в паспорті архіву.

У державних архівах Української РСР створена система каталогів, до якої входять систематичний, географічний та іменний каталоги загальним обсягом 4,8 млн. карток, складених унаслідок каталогізації 2,5 млн. справ. З них до систематичних каталогів влило 3,6 млн. карток, до географічних — 900 тис., до іменних — 300 тис. карток.

У зв'язку з тим, що питання про критерії та методику відбору і описання відомостей для іменного каталога досі не розроблене, в деяких архівах іменні каталоги не створені (Волинський, Закарпатський, Тернопільський облдержархіви). В інших архівах іменні каталоги незначні за обсягом. Так, до іменних каталогів Житомирського облдержархіву включено 250 карток, Кримського — 322, Київського міськдержархіву — 164 картки.

У державних архівах республіки є також систематичні та іменні каталоги на фотодокументи.

Каталоги, різні за своїм цільовим призначенням і структурою, взаємопов'язані між собою і доповнюють один одного. Це дає можливість здійснювати багатоаспектний пошук документальної інформації. Взаємозв'язок між різноманітними видами каталогів здійснюється шляхом

складання і включення у відповідні розділи каталогів карток з посиланнями. Таким же шляхом здійснюється зв'язок каталогів з іншими довідниками (описами, тематичними покажчиками, оглядами, тематичними картотеками тощо).

У більшості держархівів республіки каталоги розміщені в окремих кімнатах, поряд з читальними залами (у ЦДІА УРСР у м. Києві, ЦДІА УРСР у м. Львові, Донецькому, Київському, Львівському, Миколаївському, Одеському, Ровенському облдержархівах, у Київському міськдержархіві з постійним складом документів) або безпосередньо в читальному залі (у Дніпропетровському, Житомирському, Закарпатському, Івано-Франківському, Кіровоградському, Сумському, Тернопільському, Харківському, Хмельницькому, Чернівецькому, Чернігівському облдержархівах, у філіалі Закарпатського облдержархіву в м. Мукачеві, Севастопольському міськдержархіві з постійним складом документів). Розташування каталогів у читальних залах не можна вважати вдалим, тому що це, перш за все, ускладнює роботу співробітників архіву, а їх робота, в свою чергу, перешкоджає дослідникам, які працюють у читальному залі.

У ЦДАЖР УРСР, Вінницькому, Волинському і Полтавському облдержархівах каталоги розташовані в робочих кімнатах, віддалених від читальних залів, що ускладнює використання їх дослідниками.

У більшості держархівів республіки ведуться журнали обліку використання каталогів дослідниками і співробітниками архівів. У журналі зазначається, коли, хто, для якої мети, з якої теми звертався до каталогів і скільки при цьому використано карток.

Аналіз реєстраційних даних свідчить про те, що каталоги інтенсивно використовуються дослідниками і співробітниками архівів. Число звертань до них з кожним роком зростає. Так, наприклад, у Київському облдержархіві з 607 дослідників, які працювали в читальному залі протягом 1970—1973 рр., до каталогів зверталось 404 чоловіки. Співробітники архіву при використанні каталогів за цей же час виявили документи до 138 тем. Облікові дані про використання каталогів Херсонського облдержархіву свідчать про те, що дослідники, які працювали в читальному залі архіву в 1971—1973 рр., майже не користувалися описами. Час дослідників, витрачений на пошук необхідної інформації, при користуванні каталогами Миколаївського облдержархіву скоротився на 30 процентів.

Використання каталогів значно полегшує роботу співробітників архівів. Так, наприклад, під час підготовки збірника документів «Соціалістичні перетворення в сільському господарстві на Миколаївщині» наявність 33 закаталогізованих фондів з 55, що підлягали перегляду, значно полегшила і скоротила час співробітників архіву, затрачений на виявлення документів до збірника. Однак до цього часу аналіз використання каталогів і його ефективність не відображаються у річних звітах державних архівів республіки, не висвітлюється це дуже цікаве для всіх архівістів питання і на сторінках науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України».

До каталогів державних архівів звертаються вчені, викладачі, аспіранти, студенти, учні, співробітники музеїв, краєзнавці, лектори, пропагандисти, співробітники архівів та інші. Їх використовують при написанні дисертацій, дипломних і курсових робіт, створенні експозицій в музеях, краєзнавчих куточках, кімнатах бойової і трудової слави, при підготовці збірників документів, організації виставок, радіо- і телепередач, написанні статей, розробці екскурсійних маршрутів тощо.

Основними недоліками в роботі архівних установ Української РСР в справі каталогізації документів є:

— незначний обсяг документальної інформації, введеної до каталогів державних архівів: по фондах I категорії до каталогів введено

23 проценти справ, по фондах II категорії — 4,5 процента, по фондах III категорії — 1,5 процента³;

— вузькість хронологічних рамок каталогів, що включають, в основному, відомості за дореволюційний і довоєнний періоди;

— відсутність чітких критеріїв створення іменних каталогів;

— недостатньо інтенсивна розробка питання про шляхи і методи взаємозв'язку між різноманітними видами каталогів і каталогів з іншими інформаційними довідниками;

— відсутність експериментальних робіт щодо застосування в архівах механічного пошуку інформації;

— незначні масштаби здійснення каталогізації у відомчих, районних, міських архівах (тільки в чотирьох областях республіки з 25);

— плинність у більшості архівів кадрів співробітників, які займаються каталогізацією;

— невисокий рівень складання деяких каталогів (наявність у них дублетних карток, що вимагають об'єднання, карток, написаних від руки, різним чорнилом). Все це викликає необхідність ревізії каталогів і передруку складених карток;

— відсутність систематичних каталогів на документи дорадянського періоду у Кримському, Миколаївському, Ровенському, Сумському, Хмельницькому облдержархівах;

— різнобічність оформлення каталогів: одні з них розміщуються в спеціальних каталожних шафах, інші — в канцелярських шафах, різноформатних шухлядах; роздільники і ярлики до них виготовлені з різноманітних матеріалів (картон, прищпан, пластмаса тощо); написи на них зроблені по-різному і різними мовами;

— відсутність систематичної роботи по економічному аналізу і вивченню рентабельності створення і використання каталогів.

Основною перспективою в роботі державних архівів республіки з каталогізації документів є створення в кожному з них системи каталогів (систематичного, географічного, іменного) на всі документи архівів, що мають науково-історичне і практичне значення. Для цього необхідно:

— далі розробляти і вдосконалювати організацію і методику роботи з каталогізації, в першу чергу методику диференційованого підходу до відбору і описання документів, удосконалювати системи каталогів, досягти взаємозв'язку їх з іншими видами науково-довідкового апарату;

— організувати поодиначу каталогізацію в процесі упорядкування документів у відомчих архівах працівниками госпрозрахункових відділів, а також у районних і міських держархівах республіки;

— розробити методичний посібник про створення іменних каталогів;

— організувати експериментальні роботи щодо впровадження в роботу з каталогами механічного пошуку інформації в центральних і найбільших обласних державних архівах республіки;

— ввести єдину форму обліку використання каталогів і організувати проведення економічного аналізу рентабельності створення і використання каталогів;

— доопрацювати розроблену ЦДІА УРСР у м. Києві і ЦДІА УРСР у м. Львові «Схему єдиної класифікації документів у каталогах державних архівів Української РСР (дорадянський період)».

³ Див.: О. Г. Мітюков. Назв. праця.— «Архіви України», 1975, № 4, стор. 13—23.

УДОСКОНАЛЮВАТИ ФОРМИ І МЕТОДИ РОБОТИ З ВІДОМЧИМИ АРХІВАМИ

М. О. МІСЕРМАН

Документи міністерств, відомств, установ, організацій та підприємств — найцінніше джерело для вивчення соціалістичних перетворень та будівництва комуністичного суспільства. Вони — основна джерельна база комплектування державних архівів. В Українській РСР нараховується нині понад 54 тисячі відомчих архівів, в яких зберігаються документи, що являють науково-історичну цінність. Стан зберігання, обліку та впорядкування документів у цих архівах має велике значення у вирішенні питань розвитку архівної справи у республіці.

Радянське законодавство розглядає відомчі та державні архіви як ланки однієї системи, що об'єднані єдиною метою: найкраще зберегти і підготувати архівні документи до всебічного використання в інтересах держави.

Загальнонародна власність на історичні документи дає важливі переваги в організації їх обліку і планомірного комплектування державних архівів документами відомств. Архівні установи республіки планують свою роботу, виходячи з точного знання кількості та цінності документів, що створюються у процесі діяльності відомств.

Протягом останнього п'ятиріччя програмним документом, яким керувалися всі архівні установи Української РСР, стала Постанова Ради Міністрів УРСР від 9 червня 1970 р. № 301 «Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки». У зв'язку із згаданою постановою було вжито ряд заходів щодо поліпшення архівної справи у республіці, і зокрема у справі зміцнення матеріальної бази відомчих архівів. У наказах, виданих міністерствами і відомствами на виконання зазначеної постанови, поряд з питаннями впорядкування документів йшлося про конкретні заходи щодо поліпшення умов зберігання документів. І в цьому досягнуто значних успіхів. Для відомчих архівів стали виділятися більш пристосовані приміщення, обладнані стелажми сучасної конструкції, здійснюється картонування документів у сховищах. Помітно збільшилися штати архівних працівників у відомствах, які за період з 1971 по 1975 рік зросли на 250 чоловік. У відомствах республіки разом з науково-дослідними і проектними інститутами і організаціями нині працює більше двох з половиною тисяч штатних архівних працівників.

Переважаюча більшість відомств приділяє значну увагу поліпшенню стану й діяльності своїх архівів. Питання удосконалення їх роботи все частіше стають предметом обговорення на засіданнях колегій міністерств і відомств. Зокрема, вони розглядалися на колегіях міністерств культури, сільського господарства, фінансів, на секретаріаті Укрпрофради тощо.

У загальному комплексі заходів щодо виконання урядових рішень з архівної справи помітне місце зайняла робота, спрямована на поліпшення документальної частини діловодства у міністерствах та відомствах республіки, які посилили контроль за організацією діловодних процесів у підвідомчих установах. Архівні відділи облвиконкомів, державні архіви подають методичну і практичну допомогу відомствам у розробці нормативних документів з діловодства згідно з вимогами Єдиної державної системи діловодства. Спільно з зацікавленими установами займаються розробкою типових номенклатур справ, організують постійно діючі та періодичні курси і семінари з підвищення ділової кваліфікації працівників діловодного апарату. У міністерствах та відомствах читають лекції з питань впровадження ЄДСД та ГОСТів на організаційно-розпорядчу документацію, узагальнюють її

популяризують передовий досвід у налагодженні діловодства та діяльності відомчих архівів.

Архівісти при безпосередньому сприянні Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР організували при Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка постійно діючі трьохмісячні курси підвищення ділової кваліфікації працівників діловодного апарату та архівів міністерств і відомств. На курсах вже пройшли підготовку понад 700 чоловік. Аналогічного характеру курси і семінари діяли ще у 13 областях республіки. Підвищення кваліфікації працівників відомств на таких курсах має стабільний характер і сприяє оволодінню слухачами міцних і глибоких знань. Досвід організації стаціонарних курсів передбачається розвивати у республіці й надалі.

Як відомо, здійснення контролю за діяльністю відомчих архівів є основною формою роботи з ними архівних установ. Протягом тривалого часу її організація обмежувалась проведенням інспекторських перевірок, наслідки яких фіксувались в актах обстежень. В них, головним чином, фіксувались недоліки. На початку 60-х років перебудова роботи в галузі комплектування державних архівів СРСР та експертизи цінності архівних документів змінила цю практику. Функції контролю за роботою відомчих архівів були надані крім архівних відділів облвиконкомів і державним архівам. Відбулося певне перегрупування сил архівістів, здійснена реорганізація структури ряду державних архівів республіки. Зокрема, в окремих великих державних архівах були створені спеціальні відділи відомчих архівів, комплектування і експертизи. Такий підхід до здійснення організаційно-методичного керівництва відомчими архівами обумовлювався тим, що завдання поліпшення зберігання та впорядкування документів міністерств та відомств є загальною справою всіх архівістів, незалежно від того, у якій архівній установі вони працюють. Залучення до роботи з відомствами працівників державних архівів, які безпосередньо зацікавлені у якісному науково-технічному опрацюванні документів та у повноті фондів, що надходять на державне зберігання, сприяло уніфікації методів і прийомів описання документів та найбільш ефективному використанню їх у наукових та інших цілях. Крім того, це дозволяє уніфікувати методи та прийоми науково-технічного опрацювання документів у відомчих і державних архівах та досягти наступності науково-довідкового апарату до документів, створюваного у діловодстві відомчих та державних архівів. Досвід показує, що лише мобілізуювши зусилля всіх архівістів, а не окремої їх частини, можна з успіхом вирішувати надзвичайно важливе і відповідальне завдання — поліпшити стан й роботу відомчих архівів, а значить закласти надійні основи дальшого розвитку архівної справи.

У цей період намітився перехід від епізодичних перевірок до постійних взаємозв'язків архівних установ з відомчими архівами, робота з якими набула напряму поглибленого вивчення історії установ, особливостей їх діловодства, складу і змісту документів, що створюються в їх діяльності. В результаті роботи працівників архівних установ у відомствах замість акта обстеження, в якому в основному реєструвались недоліки в організації документальної частини діловодства та архівної справи, наслідком перевірок стала підготовка рекомендацій про відбір на державне зберігання документів конкретної установи або системи установ одного відомства, розробка переліків документів, що підлягають постійному зберіганню, складання разом з відомствами індивідуальних та взірцевих номенклатур справ тощо.

Однією із ділових форм роботи з відомствами, яка дедалі набуває все більшого поширення, є залучення республіканських установ до контролю за станом архівів і діловодства у підвідомчих організаціях. Цей напрям впливає з «Положення про Державний архівний фонд

Союзу РСР», у якому зазначено, що на керівників міністерств, відомств, кооперативних об'єднань та інших громадських організацій покладається забезпечення такого контролю. У зв'язку з цим слід передусім послатися на досвід Міністерства фінансів УРСР. Керівництво цього міністерства приділяє багато уваги питанням забезпечення збереженості документів, їх впорядкуванню і своєчасної здачі до державних архівів. У вересні 1974 р. Міністерством фінансів УРСР видано наказ «Про дальше поліпшення архівної справи у фінансових органах республіки», у якому порушено питання про необхідність забезпечення кожного фіноргану окремим приміщенням та своєчасне впорядкування документів. Канцелярія міністерства систематично організовує роботу щодо подання практичної допомоги фінорганам республіки для виконання цього наказу. У 1973 р. міністерство перевірило 6 обласних фінансових відділів і 18 райміськвідділів. У 1974 р. працівники канцелярії та юридичного відділу обстежили стан діловодства та архівної справи у фінансових органах 5 областей республіки та м. Києва. Крім цього, згідно з вказівками керівництва міністерства головні контролери-ревізори по областях при проведенні комплексних ревізій виконання бюджетів районів і міст зобов'язані перевіряти стан діловодства та архівної справи, а працівники канцелярій та структурних частин обласно-районних відділів — здійснювати тематичні перевірки. Це забезпечило виконання переважною більшістю фінансових органів республіки вимог урядових рішень з архівної справи. Досвід Міністерства фінансів УРСР в організації внутрівідомчого контролю за діловодством та станом архівної справи поширюється серед інших міністерств і відомств республіки. За допомогою архівних установ вони вжили ряд заходів щодо підвищення рівня роботи своїх відомчих архівів.

Оскільки частина відомчих архівів, особливо установ низової ланки та невеликих підприємств, не має об'єктивних можливостей створити відомчі архіви на правах структурних підрозділів, забезпечити їх штатними працівниками та відповідними приміщеннями, архівні установи та окремі відомства стали приділяти серйозну увагу створенню укупнених, об'єднаних відомчих архівів.

Процес централізації зберігання документів відомства, який почав поступово здійснюватися на Україні, є надзвичайно перспективним. Створення системи об'єднаних відомчих архівів, яка передбачає централізацію зберігання та ширшого використання документів установ і підприємств, пов'язаних підпорядкованістю або однотипових за профілем діяльності, має ряд істотних переваг перед системою численних і розпорошених архівів невеликих установ і організацій. Ці переваги полягають у створенні умов, за яких значно легше забезпечити збереженість документів відомчих архівів та обладнання їх сучасним архівним устаткуванням. Виникають можливості найбільш правильного, комплексного вирішення питань експертизи цінності документів певної системи установ і підприємств різних галузей державного управління, народного господарства та культури. Значно збільшуються можливості більш широкого, а головне, більш повного використання документів відомств, зібраних в єдиний комплекс і які зберігаються в одному місці. Створюються умови для уніфікації методів науково-технічного опрацювання документів та науково-довідкового апарату до них у групах підпорядкованих і об'єднаних єдиною виробничою діяльністю установ і підприємств. Нарешті з'являються передумови для перетворення відомчих архівів у такі структурні частини установ, які здатні на рівні сучасних вимог організувати архівну справу в системі свого відомства і здійснювати кваліфікований контроль за мережею підвідомчих установ. Нині зусиллями міністерств та відомств республіки при безпосередній організаційно-методичній допомозі архівних установ в Українській РСР створено понад 50 об'єднаних відомчих архівів.

Вони функціонують у складі республіканських, обласних та міських установ і організацій. Крім того, об'єднані архіви діють у складі виробничих об'єднань (комбінатах, фірмах), різних господарських організацій у промисловості, будівництві, на транспорті тощо.

Архівісти нашої республіки прагнуть до створення розгалуженої мережі об'єднаних архівів у рамках певної галузі (міністерства, відомства) і вважають такий підхід найбільш доцільним. Вдало, наприклад, цю проблему було вирішено у системі профспілкових органів республіки, де замість дрібних архівів багатьох обкомів профспілок були повсюдно створені при облпрофрадах об'єднані профспілкові архіви.

Використовуючи досвід міністерств та відомств країни у створенні об'єднаних відомчих архівів та на розвиток рекомендацій VII Міжнародного конгресу архівів (Москва, 1972 р.) про доцільність створення укрупнених сховищ для централізованого тимчасового зберігання документів відомств, архівісти республіки передбачають здійснювати протягом наступного п'ятиріччя організаційну роботу щодо реорганізації численних дрібних архівів установ і організацій та створення стабільної мережі об'єднаних відомчих архівів.

Слід підкреслити необхідність посилення уваги архівних установ до цього важливого напрямку подальшого розвитку архівної справи. З огляду на те, що вже зроблено на цій ділянці роботи, можна говорити про недостатнє використання в областях республіки всіх можливостей для організації розгалуженої системи об'єднаних архівів, ще слабку допомогу архівістів установам та організаціям у практичному здійсненні поставленого завдання.

Однією із дійових форм мобілізації зусиль міністерств та відомств на поліпшення архівної справи, яка міцно увійшла в арсенал засобів архівних установ України, є організація разом з міністерствами, відомствами і профспілковими органами громадських оглядів відомчих архівів. Громадські огляди стали ефективним засобом поліпшення стану відомчих архівів та організації діловодства у міністерствах і відомствах. Серед них найбільш широкий розвиток на Україні одержали республіканські огляди по окремих системах. Лише протягом останнього п'ятиріччя у республіці були з успіхом здійснені громадські огляди стану діловодства та відомчих архівів у системі установ і організацій Міністерства освіти УРСР, Міністерства культури УРСР, Міністерства сільського господарства УРСР. Проведенню оглядів передувало прийняття спільних рішень колегії Головархіву УРСР та згаданих міністерств, а також президій республіканських комітетів відповідних профспілок, спрямованих на забезпечення кращих умов зберігання, облік та впорядкування архівних документів. Тисячі установ, організацій та підприємств у період оглядів навели належний порядок в архівній справі, забезпечили відповідні умови зберігання документів і своєчасну передачу їх на державне зберігання.

Лише трьома згаданими оглядами було охоплено понад 28 тис. установ і організацій культури, освіти, сільського господарства республіки. Про наслідки цих оглядів та їх ефективність свідчать такі дані. Понад 24 тис. установ і організацій цих систем у ході оглядів упорядковували майже 1 млн. справ, що підлягають державному зберіганню, для відомчих архівів було виділено понад 200 нових, більш пристосованих приміщень, 1380 архівосховищ відомчих архівів відремонтовано. Це вагомий внесок у дальший розвиток архівної справи у республіці. За виконання умов оглядів і досягнуті при цьому успіхи міністерства відзначили грошовими преміями, почесними грамотами, подяками понад 130 працівників відомчих установ та державних архівів.

Значення проведених оглядів полягало не тільки у тій роботі, яка була здійснена по впорядкуванню діловодства та архівів в установах

і організаціях зазначених систем, а й у широкій пропаганді документів, що розповідають про будівників комуністичного суспільства.

Багаторічна практика проведення оглядів у нашій республіці та аналіз переваг окремих з них, переконують, що найбільш ефективною їх формою, яка найкраще відповідає нашим цілям, є організація оглядів по окремих системах установ та підприємств, що охоплює всі ланки системи зверху і донизу.

Ознайомлення під час таких оглядів зі складом документів установ і організацій певної системи дає можливість комплексно визначити їх науково-історичну цінність і тому правильно вирішити таке важливе питання, як відбір документів установ даної системи на державне зберігання. Крім проведення оглядів, використовувалася така форма роботи, як організація у масштабах всієї республіки комплексних обстежень стану зберігання та впорядкування документів в окремих відомствах. Зокрема, у 1971—1975 рр. такі комплексні перевірки були здійсненні у системі установ та підприємств Міністерства транспортного будівництва СРСР, Міністерства хімічної промисловості СРСР, Міністерства торгівлі УРСР та деяких інших. Узагальнені довідки з аналізом стану архівної справи і документальної частини діловодства в установах цих систем та пропозиції щодо їх поліпшення надсилалися керівникам згаданих міністерств і організацій.

Певне значення для поліпшення контролю за станом документів у міністерствах та відомствах, в установах і організаціях має участь громадськості. У ряді областей нашої республіки допомогу архівним установам подають групи громадських інспекторів, до складу яких входять штатні працівники відомчих архівів, канцелярій, культурно-освітніх установ, краєзнавці, члени товариства охорони пам'ятників культури. Заслуговує на увагу діяльність рад та комісій сприяння архівній справі, які функціонують при окремих архівних установах.

Для підвищення рівня діяльності відомчих архівів та розвитку принципу наступності в їх роботі з державними архівами у республіці почала широко здійснюватися важлива робота щодо організації у кожній області мережі зразкових відомчих архівів у різних ланках установ. Зразкові відомчі архіви — це, перш за все, опорна база архівістів для наочної пропаганди передового досвіду та практичної перевірки найбільш раціональних форм і методів організації архівної справи у відомствах. Передбачається протягом певного часу підтягнути до рівня зразкових всі інші відомчі архіви установ, організацій і підприємств, документи яких надходять на державне зберігання.

Вони створені у ланці сільських, районних, міських і обласних організацій і включають архіви окремих колгоспів, сільрад, підприємств, відділів виконкомів обласних і районних Рад депутатів трудящих, учбових закладів, профспілкових органів тощо. Створення системи зразкових відомчих архівів це не тимчасова кампанія, а сталий напрям розвитку архівної справи у республіці. Тому організація цієї роботи потребує значного поліпшення. Зокрема, необхідно більш чітко визначити критерії до відомчих архівів для визнання їх зразковими, слід, щоб ці критерії були єдиними для всіх областей республіки.

Здійснюючи організаційно-методичне керівництво відомчими архівами, архівні установи повинні приділяти зразковим архівам особливу увагу, подавати їм постійну допомогу і підтримку у роботі.

Діяльність зразкових відомчих архівів, досвід окремих з них повинні постійно висвітлюватися в «Архівах України».

Значну роль в удосконаленні організації роботи з відомчими архівами відіграють госпрозрахункові підрозділи державних архівів. Починаючи з 1964 р. здійснюється ефективна форма роботи з відомчими архівами, яка полягає в організації при державних архівах спеціаль-

них підрозділів для опрацювання та впорядкування документів відомств на госпрозрахункових засадах.

Нині у республіці госпрозрахункові підрозділи діють майже при всіх центральних та обласних державних архівах, що комплектуються документами відомчих установ, організацій та підприємств. Про діяльність госпрозрахункових підрозділів, їх роль та місце у загальній справі впорядкування документів відомств переконливо свідчить той факт, що лише за 4 роки дев'ятої п'ятирічки працівниками цих підрозділів було переглянуто в установах республіки майже 12 млн. справ, з яких було впорядковано більше 2 млн. справ постійного зберігання, близько 1 млн. справ тимчасового зберігання, понад 550 тис. справ по особовому складу і 8 млн. справ відібрані як такі, що не підлягають дальшому зберіганню.

Досвід створення розгалуженої мережі госпрозрахункових підрозділів у державних архівах УРСР, як одного з практичних заходів поліпшення стану архівної справи у міністерствах, відомствах, організаціях та підприємствах республіки цілком себе виправдав. Він показав, що за рахунок поліпшення та розширення діяльності цих підрозділів можна вирішувати проблему наведення повного порядку в архівах установ, організацій та підприємств.

Діяльність госпрозрахункових підрозділів сприяє планомірному і якісному комплектуванню державних архівів, зміцненню зв'язків між державними і відомчими архівами, забезпечує дотримання єдиних вимог до науково-технічного опрацювання документів відомств. Тепер можна з впевненістю стверджувати, що у своїй більшості госпрозрахункові підрозділи перетворилися у оперативні виробничі одиниці, які допомагають відомствам виконувати партійні і урядові постанови з архівної справи.

Там, де приведення архівних документів до порядку завершено, вони надають допомогу установам у складанні індивідуальних та взірцевих номенклатур справ, переліків документів із зазначенням строків зберігання, складають довідки з історії установ і виконують іншу роботу.

Перебудова інспекторської роботи, посилення уваги керівників установ, організацій та підприємств до роботи архівів, впровадження нових форм роботи, удосконалення діяльності госпрозрахункових підрозділів, залучення громадськості, пропаганда значення архівних документів — все це обумовило загальне поліпшення організації їх зберігання, впорядкування та обліку у міністерствах та відомствах Української РСР. Можна вважати, що зусиллями архівістів та працівників відомчих архівів, за деякими окремими винятками, повністю ліквідовано так звані завали документів у всіх провідних обласних, міських, районних установах республіки. В цілому практичні наслідки роботи з відомствами за 4 роки дев'ятої п'ятирічки характеризуються такими конкретними показниками. Установами, організаціями та підприємствами Української РСР впорядковано і внесено до описів понад 5 млн. справ постійного зберігання, які мають політичне, науково-історичне та народногосподарське значення. За цей період відомства передали у впорядкованому стані на державне зберігання більше 3 млн. справ, що суттєво збагатило джерельну базу державних архівів республіки документами з історії розвитку народного господарства і культури Української РСР.

Водночас архівісти республіки не переоцінюють своїх успіхів у роботі з відомчими архівами, оскільки, незважаючи на невпинне поліпшення умов зберігання документів у цих архівах, розширення робіт щодо їх впорядкування та описання, вони ще не досягли того рівня, якого вимагає сучасний розвиток архівної справи. Ще досі не вирішено проблему забезпечення всіх відомчих архівів придатними при-

міщеннями і необхідним устаткуванням та укомплектуванням їх кваліфікованими кадрами. Ряд міністерств, відомств не встигають упорядкувати свої документи за встановлені роки, ще значна кількість справ зберігається в окремих відомствах понад встановлені терміни і вони не передаються на державне зберігання. Повільно вирішуються питання створення об'єднаних відомчих архівів та їх матеріально-технічного забезпечення. На подолання цих недоліків необхідно сконцентрувати зусилля відомств та архівістів республіки у найближчі роки.

Життя вимагає значно підняти науковий рівень організаційно-методичного керівництва діяльністю відомчих архівів. Архівісти повинні стати не стільки інспекторами над відомствами, скільки методистами-організаторами архівної справи у підконтрольних установах. Сучасний підхід до організації архівної справи та завдання подальшого її розвитку потребують не поверхового обстеження стану відомчих архівів та документальної частини діловодства в установах, а глибокого вивчення складу і змісту їх документів, практики формування справ, організації документообігу.

Нині у відомствах відкриваються великі можливості для науково-дослідної роботи архівістів, зокрема з таких проблемних питань, як відбір документів на державне зберігання від конкретних систем установ і окремих організацій, взаємозалежність і взаємозв'язок документів різних архівних фондів, дублювання, поглинання і відображення документів у відомчих архівах, шляхи удосконалення науково-довідкового апарату до документів відомств тощо.

Стає цілком очевидним, що докорінне поліпшення роботи відомчих архівів і піднесення їх на рівень сучасних вимог неможливе без вирішення всіх цих питань на науковій основі.

Щоб комплексно вирішити завдання поліпшення діяльності відомчих архівів та піднесення її на вищий рівень, необхідно у взаємодії з міністерствами і відомствами сприяти дальшому удосконаленню мережі відомчих архівів, зміцненню їх правового становища, централізації зберігання документів, підвищенню ролі архівної служби у кожному управлінському апараті. Слід постійно домагатися, щоб архіви міністерств і відомств поступово стали центрами широкої інформації та використання документів у практичній роботі як центрального апарату, так і підвідомчих керівних установ і організацій системи.

У галузі роботи архівних установ з відомствами республіки є ще ряд труднощів і невирішених проблем. Однак серйозні позитивні результати досягнуті у роботі з ними за останні роки, постійна увага партійних та радянських органів до потреб архівної справи, дають всі підстави вважати, що поставлені урядом республіки завдання подальшого її розвитку будуть з успіхом виконані.

ДО 70-РІЧЧЯ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ДОКУМЕНТИ ПОЛТАВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПРО РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1905—1907 рр. НА ПОЛТАВЩИНІ

Важливим історичним джерелом, в якому зберігаються відомості про події революції 1905—1907 рр. на Полтавщині, є документи обласного державного архіву. Лише невелика частина їх опублікована в збірниках¹. При цьому основна увага упорядників зосереджувалася на документах, що характеризують революційну боротьбу трудящих, і майже не публікувалися джерела про опозиційні виступи, дії місцевих властей та інші відомості, які не можуть пройти повз увагу дослідника. Немає досі спеціальних праць про хід революції 1905—1907 рр. на Полтавщині, в яких широко було б використано весь комплекс історичних джерел, у тому числі і архівних. Мета даної статті — дати огляд основної частини документів Полтавського обласного державного архіву, визначити їх місце в науковому дослідженні подій першої народної революції в Росії.

Аналізуючи документи, дослідник повинен враховувати, що в ході революції на політичній арені виступали три табори: демократичний (пролетаріат і його союзник — селянство), ліберально-буржуазний і урядовий (царизм і дворянство). Такий розподіл класових сил і напрям їх боротьби в тій чи іншій мірі знайшли відображення в документах обласного архіву.

Відомості про розповсюдження нелегальних видань, судові та адміністративні переслідування за участь у революційних виступах, застосування військових сил з метою припинення мітингів, страйків і демонстрацій, зосереджені у фондах прокурора Полтавського окружного суду (ф. 138), Полтавського міського поліцейського управління (ф. 351), Полтавської губернської тюремної інспекції (ф. 319), Канцелярії полтавського губернатора (ф. 83), тимчасового генерал-губернатора Кременчука і Кременчуцького повіту (ф. 763), Полтавського окружного суду (ф. 540). Кількість справ, що стосуються подій революції, у кожному з фондів неоднакова: від кількох одиниць до кількох сотень. Так, у фонді прокурора Полтавського окружного суду їх понад 310.

Дослідник, який користуватиметься названими архівними джерелами, матиме здебільшого справу з документами, що характеризують ставлення жандармсько-поліцейських установ до революційних подій. Це зобов'язує науковця глибоко аналізувати кожен документ, виходячи з лєнінської методології історичного процесу періоду імперіалізму. Слід також мати на увазі, що в документах поліцейських і слідчих органів часто зустрічаються непевні і необґрунтовані дані, використання яких вимагає обов'язкової перевірки і співставлення з іншими джерелами (газетними повідомленнями, спогадами учасників революційного руху). Досить часто у документах зустрічаються заперечення обвинуваченими усіх або ж частини фактів, зібраних у процесі слідства, до чого досліднику слід ставитись з великою увагою і критично.

Ряд документів Полтавського обласного державного архіву дає можливість частково простежити поширення лєнінських праць, у яких дається аналіз подій революції 1905—1907 рр. Так, у фонді прокурора Полтавського окружного суду зберігається повідомлення про конфіскацію в м. Кременчуці першого номера нелегальної більшовицької газети «Пролетарий» від 27 (14) травня 1905 р.², в якому було вміщено статті В. І. Лєніна «Повідомлення про III з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії», «Про конституювання з'їзду», «Третій з'їзд»³ та найголовніші резолюції III з'їзду партії.

В «Українському історичному журналі» публікувалися документи про вже відому шестиразову конфіскацію поліцією на Полтавщині брошури В. І. Лєніна «До сільської бідноти»⁴. Про одну з цих конфіскацій повідомляв помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління Кременчуцького повіту. 25 березня 1905 р. у студента А. Г. Ейдельштейна, який одержав на залізничній станції

¹ Документи та матеріали до селянських рухів на Полтавщині в революцію 1905—1907 рр. Записки Полтавського інституту соціального виховання. Полтава, 1931; Революція. 1905—1907 років на Україні. К., 1949; Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине. Х., 1957.

² Полтавський обласний державний архів, ф. 138, оп. 1, спр. 305, арк. 25.

³ Див.: В. І. Лєнін. Повн. збір. творів, т. 10, стор. 195—208.

⁴ «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 94.

Кременчук корзину з книгами, відправленими з Києва, було виявлено цю лєнінську брошуру⁵.

Кілька разів на Полтавщині конфісковувалася брошура В. І. Лєніна «Перегляд аграрної програми робітничої партії», в тому числі 22 грудня 1906 р. у Полтаві⁶. Надруковану у квітні 1906 р. видавництвом «Наша мысль» брошуру В. І. Лєніна «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» було виявлено в Полтаві у робітників майстерні Й. А. Бірґауза 25 липня 1906 р.⁷.

Більшість конфіскованих статей і брошур у справах Полтавського міського поліцейського управління і прокурора Полтавського окружного суду не збереглася. Це і є основною причиною того, що неможливо встановити автора тексту вилученої 20 березня 1905 р. в Полтаві брошури «Революционные дни в Петербурге»⁸ та інших видань, які конфісковувалися на території губернії.

Значне поширення на Полтавщині мала Програма партії, прийнята II з'їздом РСДРП. У роки революції вона була надрукована Полтавським⁹ і Кременчуцьким комітетами РСДРП. Саме тому повідомлення про вилучення Програми РСДРП можна прочитати у багатьох документах. 5 примірників її тексту було конфіковано 24 грудня 1906 р. в Полтаві у С. Г. Пудла¹⁰, 20 примірників виявлено 20 січня 1906 р. під час обшуку в полтавських залізничних майстернях, зокрема у токаря Петра Носенка¹¹, 28 квітня 1906 р. в міському театрі після закінчення спектаклю було розкидано прокламації і Програму РСДРП¹². 25 червня 1906 р. текст програми було знайдено у робітників уже згаданої майстерні Й. А. Бірґауза¹³. Тексти Програми і Статуту РСДРП були вилучені в заарештованого члена соціал-демократичної організації м. Кременчука друкаря М. Я. Казарновського у липні 1906 р.¹⁴.

В роки революції продовжувалося поширення праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Так, 25 березня 1905 р. в уже згадуваного А. Ейдельштейна виявлено праці К. Маркса «Капітал» і «Критика Готської програми»¹⁵. В м. Кременчуці 13 березня 1905 р. конфіковано «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса¹⁶.

Серед документальних джерел, які відбивають події революції, першорядна роль належить листівкам РСДРП. В. І. Лєнін надавав великого значення їх випуску як центральними партійними органами, так і місцевими. Проте потрібно мати на увазі, що використання листівок дослідником вимагає знову ж таки уважного текстувального аналізу для встановлення їх партійної приналежності, особливо у випадках, коли вони видавалися за підписом тих організацій РСДРП, які об'єднували більшовиків і меншовиків. Необхідно також з'ясовувати місце їх видання та максимально уточнювати строки виходу в світ.

Полтавський і Кременчуцький комітети, Гадяцька, Лубенська і Роменська організації РСДРП, що об'єднували у роки революції як більшовиків, так і меншовиків, випустили чимало листівок, з яких опубліковано лише 11¹⁷. Про різні їх напрями дає підставу судити аналіз листівок, виданих у різних місцях. Одні і ті ж питання у кожній партійній організації вирішувалися неоднаково. Так, Полтавський комітет РСДРП висловився на користь меншовицької політики щодо виборів у I Державну думу¹⁸, тоді як Лубенська організація РСДРП закликала громадян не брати участі у комедії, задуманій урядом¹⁹.

Значну кількість більшовицьких за змістом листівок було видано і розповсюджено Кременчуцьким комітетом РСДРП. 22 липня 1905 р. під час обшуку в Х. Ц. Токаря було знайдено їх 16 примірників Кременчуцького комітету РСДРП із закликом до повалення самодержавства²⁰. Листівка Кременчуцького комітету РСДРП, видрукована 5-тисячним тиражем у червні 1905 р., розповсюджувалась серед робітників і козаків 1-го Волзького полку. Вона закликала до страйку і боротьби за повалення самодержавства²¹.

У документах поліцейських органів є згадки про місце та техніку друкування листівок. У друкарні З. Іоге в Кременчуці 22 липня 1906 р. було виявлено 680 при-

⁵ Полтавський обласний державний архів, ф. 138, оп. 1, спр. 154, арк. 5.

⁶ Там же, спр. 423, арк. 68.

⁷ Там же, ф. 351, оп. 1, спр. 24, арк. 299—300.

⁸ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 164, арк. 1—2; 14—16.

⁹ Там же, спр. 227, арк. 102.

¹⁰ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 227, арк. 102.

¹¹ Там же, спр. 321, арк. 2.

¹² Там же, ф. 351, оп. 1, спр. 4, арк. 256.

¹³ Там же, спр. 24, арк. 102.

¹⁴ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 305, арк. 25.

¹⁵ Там же, спр. 164, арк. 1—2, 14—16.

¹⁶ Там же, спр. 154, арк. 5, 6.

¹⁷ Див.: Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине. Документы и материалы. Х., 1957.

¹⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967, стор. 162.

¹⁹ Полтавський обласний державний архів, ф. 83, спр. 51, арк. 69.

²⁰ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 196, арк. 6—7.

²¹ Там же, спр. 159, арк. 6.

мірників прокламації Кременчуцького комітету РСДРП²². Помічником пристава 1-ї частини м. Полтави в друкарні Сторожицького було знайдено прокламацію із закликом відзначити річницю 9-го січня одноденним страйком²³. А роменський повітовий справник доповідав про вилучення розібраного гектографа²⁴.

Особливістю жандармсько-поліцейських документів про вилучення листівок та нелегальної літератури є те, що в них часто відсутні вказівки на партійну приналежність виявлених видань. В рапортах найчастіше можна прочитати стереотипну фразу про «поширення нелегальної (або революційної) літератури». Саме таких повідомлень найбільше. Але жандарми і поліцейські часто вбачали революціонерів у меншовиках, есерах, бундівцях та представниках інших дрібнобуржуазних партій і організацій. Тому вказані повідомлення слід сприймати критично, глибоко вивчати зміст листівок, їх партійну приналежність.

Крім листівок, виданих місцевими комітетами РСДРП, на Полтавщині поширювалися й видані іншими соціал-демократичними організаціями. Наприклад, 15 червня 1906 р. у Полтаві було виявлено 90 примірників, що належали військовій організації при Петербурзькому комітеті РСДРП під назвою «Гвардія ненадійна»²⁵. При проведенні обшуку в Полтаві виявлено також листівку-звернення до всіх громадян Харкова (від 24 листопада 1905 р., видану Федеративною Радою Харківських комітетів РСДРП (друкарня Комітету Більшості)²⁶.

В ряді донесень йдеться про конфіскацію на Полтавщині нелегальної більшовицької газети «Вперед», «Искры» та «Соціал-демократа». У статті «Як міркує т. Плеханов про тактику соціал-демократії?», надрукованій у газеті «Вперед», В. І. Ленін цитує полтавську легальну соціал-демократичну газету «Колокол»²⁷. Ця газета поширювалася в ряді населених пунктів Полтавської губернії. У її редагуванні брали участь переважно меншовики, але інколи публікувалися і більшовицькі статті, зокрема були передруковані проекти ленінських резолюцій до IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП.

Вивчення місцевих нелегальних видань свідчить, що в ході революційної боротьби успішно здійснювалася ленінська тактика «лівого блоку», яка на ґрунті спільного прагнення повалити царизм і встановити демократичну республіку тимчасово об'єднувала більшовиків, меншовиків, есерів, бундівців, членів УСДРП. Саме під впливом більшовиків у багатьох листівках, випущених на Полтавщині меншовиками, бундівцями, есерами та іншими партіями і групами, теж звучали заклики до страйків, до повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки. Відомі й випадки випуску спільних прокламацій Кременчуцького комітету РСДРП і Бунду, Полтавського губернського союзу РСДРП з УСДРП²⁸. Проте тактика більшовиків не виключала ідейної боротьби. Її генеральний принцип відбився в короткій формулі: «Нарізно йти, разом бити». Політичні угоди соціал-демократії з революційною буржуазною демократією означали по суті гегемонію пролетаріату над дрібною буржуазією²⁹.

Найяскравішим виявом успіху тактики «лівого блоку» було створення Рад робітничих депутатів. Єдина на Полтавщині Рада робітничих депутатів виникла в Кременчуці. На її першому засіданні 18 грудня 1905 р. було прийнято резолюцію, в якій говорилося про представництво робітників у Раді, високо оцінювався приклад пролетарів Петербурга, Москви, Одеси, Києва, Ростова-на-Дону та інших міст, де вже функціонували Ради робітничих депутатів³⁰. Проте слід відзначити, що з самого початку Кременчуцька Рада робітничих депутатів не визначила чітко своїх позицій. Це сталося насамперед під впливом меншовиків, які прагнули обмежитися лише революційними фразами, а не діями. Надалі вплив меншовиків посилювався і Кременчуцька Рада не змогла стати справжнім організатором революційної боротьби робітників.

В цілому ж виступи робітників Полтавщини відзначалися великою активністю. З наказу по Кременчуцькому генерал-губернаторству видно, що на зборах робітників м. Кременчука і Крюкова 6 грудня 1905 р. зібралось до 6 тис. чол.³¹. На багатьох підприємствах було складено «чорні» списки, згідно з якими робітників, що брали участь у виступах і притягувалися до судової відповідальності, категорично заборонялося поновляти на роботі. Такі списки збереглися, зокрема по Крюківських вагонних майстернях³².

²² Полтавський обласний державний архів, ф. 138, спр. 305, арк. 23.

²³ Там же, ф. 351, оп. 1, спр. 24, арк. 57, 58.

²⁴ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 153, арк. 1.

²⁵ Там же, спр. 382, арк. 2.

²⁶ Там же, ф. 351, оп. 1, спр. 24, арк. 77—78. Листівка опублікована у збірнику «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции». К., 1955, стор. 323—324.

²⁷ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 13, стор. 140—149.

²⁸ Полтавський обласний державний архів, ф. 83, оп. 1, спр. 80, арк. 4.

²⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, стор. 105—106.

³⁰ Полтавський обласний державний архів, ф. 2060, оп. 1, спр. 260, арк. 13.

³¹ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 2, арк. 7.

³² Там же, арк. 50—51.

Активну участь у революційній боротьбі брали полтавські залізничники. Полтавський залізничний комітет організував страйк робітників-залізничників, який тривав з 9 по 23 грудня 1905 р.³³ Про це свідчать протоколи допитів, обвинувальні акти та інші документи. Репресії не лякали робітників. 1 травня 1906 р. залізничники Полтави знову страйкували.³⁴

В облдержархіві є ряд донесень і повідомлень про страйки робітників, які нерідко закінчувалися сутичками з поліцією, як це мало місце 4 грудня 1905 р. на околиці Кременчука.³⁵

В умовах революції зростала політична свідомість мільйонних мас селянства. Влітку 1905 р. з ініціативи дрібнобуржуазної демократичної інтелігенції виникає Всеросійська селянська спілка. Їй були властиві типові утопічні селянські забобони про зрівняльний переділ землі, навіяні есерами або ліберально настроєними дрібнобуржуазними інтелігентами. Незважаючи на помилки і непослідовність спілки, окремі місцеві її комітети очолювали селянські виступи. На Полтавщині такий виступ відбувся під керівництвом місцевого комітету селянської спілки в с. Великих Сорочинцях Миргородського повіту. В обласному архіві є документи про цей виступ та нещадного придушення катом Філоновим.³⁶

У фонді канцелярії полтавського губернатора зберігається чимало документів про діяльність місцевих селянських спілок та їх переслідування. Про вплив рішень II з'їзду Всеросійської селянської спілки на селян Полтавщини свідчать вирoki селянських громад Кременчуцького повіту, в яких селяни вимагали конфіскації поміщицьких земель, скасування податків, заявляли про непідкорення властям тощо.³⁷ В ряді повітів поширювались листівки Всеросійської селянської спілки та її місцевих організацій. Так, у Костянтинградському повіті в лютому 1906 р. було виявлено відозву Всеросійської селянської спілки,³⁸ в Золотоніському — в червні 1907 р. знайдено 7 прокламацій повітового селянського союзу.³⁹ Власти оголошували, що підтримка Всеросійської селянської спілки є злочином, переслідували активних членів селянської організації. Один з агітаторів спілки М. Я. Краснокутський був заарештований у Кременчуцькому повіті, але звільнений натовпом селян 11 травня 1906 р.⁴⁰

Селянський рух на Полтавщині відзначався активністю. Це зафіксовано в численних донесеннях, обвинувальних актах, судових справах, рапортах поліцейських про розправу над селянами та інших документах, які лише частково використані дослідниками. У фонді Полтавської губернської тюремної інспекції зберігаються телеграми і повідомлення начальників тюрем про осіб, що брали участь в аграрних заворушеннях. Таких ув'язнених у губернії на початку 1908 р. налічувалося 433, з них одна жінка.⁴¹

Форми виступів селян були різні. У документах часто зустрічаються донесення про селянські мітинги, страйки робітників економії, розгром поміщицьких маєтків, підпали соломи і будівель, самовільне збирання поміщицького хліба або викошування трави, вирубування поміщицького лісу, вимоги селян про поліпшення умов праці і оренди землі тощо. В ряді документів йдеться про спільні виступи селян і робітників.

У своїх дослідженнях історики часто такі виступи лише констатують, не піддаючи факти науковому аналізу. Ми вважаємо, що кожен такий випадок заслуговує на докладне вивчення.

Спільна боротьба селян і робітників сприяла їх політичному прозрінню. Показовим щодо цього є вирок селян с. Калюжинців Прилуцького повіту від 13 грудня, в якому говорилося: «Ми уже всі усвідомили, хто наш ворог, і уже усі не бажаємо більше терпіти неправди і неволі; всі ми приєднуємося до міських робітників, які іменують себе соціал-демократами і вже давно ведуть боротьбу за свої права, і разом з ними будемо добиватися задоволення однакових вимог і утвердження нового, народного уряду».⁴²

У багатьох документах засвідчено справді масові виступи. 19 листопада 1905 р. селяни навколишніх сіл і жителі м. Кобеляків, озброївшись камінням і кілками, оточили повітове поліцейське управління, розігнали загін кінно-поліцейської охорони і звільнили політичних ув'язнених. У цьому виступі брало участь майже 5 тис. чоловік.⁴³ Селянські мітинги також були багатолюдними. У Миргороді 23 листопада 1905 р. зібралося 6 тис. чоловік, у грудні в с. Вовчик Лубенського повіту — 5 тисяч.

³³ Полтавський обласний державний архів, ф. 138, оп. 1, спр. 227, арк. 1—290. До складу страйкового коїтету входили уже згадувані С. Пудло і П. Носенко (арк. 111).

³⁴ Там же, ф. 351, оп. 1, спр. 25, арк. 184.

³⁵ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 168, арк. 27—28.

³⁶ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 200, 233, 535а.

³⁷ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 2, арк. 16.

³⁸ Там же, спр. 59, арк. 417—418.

³⁹ Там же, спр. 80, арк. 31.

⁴⁰ Там же, спр. 73, арк. 86—87.

⁴¹ Там же, ф. 319, оп. 1, спр. 20, арк. 2—24.

⁴² Там же, ф. 1505, оп. 1, спр. 466, арк. 46. Копія.

⁴³ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 145, арк. 36—37.

На цих мітингах проголошувалися заклики не працювати на поміщиків, не підкорятися царському урядові⁴⁴.

Виступи робітників і селян мали вплив на солдатів військових частин. Начальник полтавської губернської в'язниці повідомляв, що солдати 33-го Єлецького полку, які перебували в тюремному караулі 23 квітня 1906 р., співали революційні пісні. У зв'язку з ненадійністю такої охорони начальник в'язниці просив замінити солдатів козаками⁴⁵. 28 травня 1906 р. солдати цього ж полку зажадали від командування звільнити 10 своїх товаришів, ув'язнених за резолюційну пропаганду, кращого матеріального забезпечення, а також звільнення у запас солдатів, які повернулися з Далекого Сходу⁴⁶.

Значна частина документів обласного архіву характеризує становище, яке склалось у контрреволюційному таборі в період революції. Страх і розгубленість охопили полтавських поміщиків. Дехто з них став продавати майно за третину ціни, віддавати землю в оренду за половину попередньої плати⁴⁷. А довірений поміщиці Н. А. Лепник (с. Снітин) просив лубенського повітового справника не приступати до дізнання за забрані з маєтку буряки, щоб не «озлобити селян»⁴⁸.

Але навіть у період піднесення масового революційного руху царські сатрапи діяли по-звірячому, не зупиняючись перед найжорстокішими репресіями. Відомий на Полтавщині кат, статський радник Філонов розправився не лише з селянами Великих Сорочинців. Не менш жакливу розправу він вчинив у с. Крива Руда Хорського повіту. У фонді прокурора Полтавського окружного суду є списки потерпілих під час екзекуції, свідчення старости та інші документи про злочини карального загону Філонова⁴⁹. У Кременчуці на другий день після оголошення царського маніфесту 17 жовтня відбулися масові збори, на які вчинили напад козаки Терського полку. Внаслідок цього були вбиті й поранені⁵⁰. А 20 жовтня 1905 р. в Крюкові чорносотенці влаштували погром.

Для розправи з революційним рухом у грудні 1905 р. було створено тимчасове генерал-губернаторство м. Кременчука, в яке ввійшли посад Крюків та Кременчуцький повіт. Тимчасовий генерал-губернатор Штеріч оголосив, що з 12 грудня 1905 р. вводиться військовий стан. Це дало йому право без усякого суду висилати людей у Сибір та на Північ. У фонді тимчасового генерал-губернаторства зберігаються накази Штеріча від 28 і 31 березня та 12 і 24 квітня 1906 р., за якими у Тобольську, Томську і Вологодську губернії було адміністративно вислано 76 осіб⁵¹. Наказом Штеріча від 23 травня 1906 р. у Вологодську губернію відправлено вісімнадцятирічного юнака Миколу Левченка лише за те, що в економії Устимовича він написав вимоги до поміщика від імені робітників⁵². Правом адміністративного заслання користувався і полтавський губернатор у зв'язку з оголошенням 29 листопада 1905 р. в губернії становища посиленої охорони⁵³.

В архівних документах зафіксовані факти переслідування за поширення текстів пісень «Варшав'янка» і «Марсельеза»⁵⁴, виконання революційних пісень політичними в'язнями у Полтаві⁵⁵. Телеграфним розпорядженням міністра внутрішніх справ Дурново 9 березня 1906 р. було заборонено проведення демонстрацій і панахиди з приводу страти лейтенанта П. П. Шмідта⁵⁶.

Навіть куца і неспівмірна програма дій, викладена членами розпущеної І Думи кадетами і трудовиками * у Виборзькому маніфесті, непокоїла місцеві власті. З обвинувального акту про власника друкарні З. Іоге видно, що 22 липня 1906 р. він був попереджений про заборону друкування Виборзької відозви⁵⁷. Прилуцький повітовий справник Аксьонов наказав щоденно перевіряти на вокзалі багаж, що прибуває залізницею і слідкувати, щоб разом з газетами не було розіслано Виборзьку відозву⁵⁸. Проте вона потрапила на Полтавщину. Відомо, що селяни с. Холминців Ромен-

⁴⁴ Полтавський обласний державний архів, ф. 138, спр. 144, арк. 3; ф. 83, оп. 1, спр. 30, арк. 12—13.

⁴⁵ Там же, ф. 319, оп. 1, спр. 13, арк. 22, 25, 27.

⁴⁶ Там же, ф. 1505, оп. 1, спр. 467, арк. 35—36. Копія; ф. 83, оп. 1, спр. 32, арк. 562.

⁴⁷ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 2, арк. 156—157.

⁴⁸ Там же, спр. 51, арк. 19.

⁴⁹ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 252.

⁵⁰ Там же, ф. 763, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

⁵¹ Там же, ф. 763, оп. 1, спр. 2, арк. 74, 81—85; 94—95.

⁵² Там же, спр. 2, арк. 98.

⁵³ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 74, арк. 19—20.

⁵⁴ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 302, арк. 8.

⁵⁵ Там же, ф. 319, оп. 1, спр. 13, арк. 13—14.

⁵⁶ Там же, ф. 83, оп. 1, спр. 50, арк. 177.

⁵⁷ Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 305, арк. 23.

* Трудовики — дрібнобуржуазні демократи у Державних думах Росії. В Думі виступили з проектом аграрної реформи. Хиталися між кадетами та соціал-демократичною фракцією.

⁵⁸ Полтавський обласний державний архів, ф. 83, оп. 1, спр. 56, арк. 87.

ського повіту у вересні 1906 р. поширювали цю відозву і закликали не платити податків⁵⁹.

Для характеристики дій місцевих реакційних сил певний інтерес для дослідника становлять відомості про відділи та підвідділи чорносотенної монархічної організації «Союзу руського народу» в повітах. Такі матеріали збиралися департаментом поліції в 1907 р. в усіх 15 повітах Полтавщини. Лише в Прилуцькому і Миргородському не було відділень «Союзу руського народу», а найбільш численні його організації виникли в Переяславі та Кобеляках. У Полтаві, крім «Союзу руського народу», існували також відділи партії октябристів та «партії правового порядку»⁶⁰.

З короткого огляду документів Полтавського обласного державного архіву можна зробити висновки, що для дальшого дослідження історії революції 1905—1907 рр. джерельна база є значною за обсягом і різноманітною за характером та змістом.

В поєднанні з документами партійних і центральних державних архівів та іншими джерелами історики мають можливість глибше розкрити хід революції та її величезне історичне значення.

⁵⁹ Полтавський обласний державний архів, ф. 83, спр. 58, арк. 1.

⁶⁰ Там же, спр. 72, арк. 1—32.

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ,
доктор історичних наук.
В. Н. ЖУК

ВІДГОМІН РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905—1907 рр. В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (за документами ЦДІА УРСР у м. Львові)

Широкою хвилею страйкової боротьби і політичних демонстрацій відгукнулася робітнича Галичина на події революції 1905—1907 рр. в Росії. На страйкову боротьбу піднімалась і сільська біднота, експлуатована як іноземними, так і українськими поміщиками. Колоніальне становище Галичини в складі Австро-Угорщини гальмувало розвиток промисловості і сприяло хижацькій експлуатації іноземними капіталістами природних багатств, внаслідок чого край перетворювався на аграрний придаток і ринок збуту для промисловості Австрійської імперії. В руках австрійських, німецьких, американських та англійських імперіалістів була сконцентрована майже вся нафтова, озокеритна та лісова промисловість.

Становище робітників було надзвичайно тяжким. Робочий день тривав по 12 годин на великих і по 14—16 годин на малих підприємствах. Заробітна плата була в 2—2,5 раза нижча порівняно з заробітною платою робітників промислових центрів Австрії¹.

Ще в тяжкому становищі перебувало селянство, виснажене хижацькою експлуатацією, обкладене непосильними податками та військовою повинністю. Економічний гніт посилювався політичним та національним гнобленням. За таких умов на початку XX ст. почав широко розгортатися робітничо-селянський рух на Галичині.

У радянській історіографії відомо чимало наукових праць з питань революційного руху трудящих краю під час революції 1905—1907 рр. Проте значна кількість архівних документів, зокрема ЦДІА УРСР у м. Львові, залишається ще й досі недослідженою.

У фондах архіву зберігаються документи, які висвітлюють робітничі та селянські виступи (починаючи з 1900 р.), що відбувалися під впливом марксистсько-ленінських ідей та революційних подій у Росії. Вони відбиті в численних донесеннях, рапортах і звітах старост та дирекцій поліції до президії Галицького намісництва, а також у політичних циркулярах, розпорядженнях, обіжниках, політичних оглядах і звітах, що виходили з канцелярії президіального відділу Галицького намісництва. На мітингах і демонстраціях галицькі робітники вимагали встановлення восьмигодинного робочого дня, підвищення заробітної плати, введення загального виборчого права.

Так, у донесенні Львівської дирекції поліції Галицькому намісництву повідомляється, що 26 червня 1900 р. у м. Львові відбулися загальні збори робітничого товариства «Сила», учасники яких обговорювали питання про своє економічне та політичне становище і прийняли резолюцію продовжувати боротьбу². Дрогобицький староста 19 червня 1901 р. доносив, що з 7 по 9 червня в Бориславі страйкувало понад 3 тисячі нафтовиків³, галицький намісник доповідав міністерству внутрішніх справ у Відні рапортом від 2 червня 1902 р. про розстріл демонстрації робітників-будівельників Львова⁴.

Дальше піднесення боротьби трудящих мас Галичини відбувається у взаємозв'язку з наростанням революційних подій в Росії. Так само, як дев'ятнадцяте століття відкрила французька революція, так двадцяте ознаменувалося початком першої ро-

¹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 3, арк. 3.

² Там же, ф. 146, оп. 8, спр. 9, арк. 15—16.

³ Там же, спр. 62, арк. 1—13.

⁴ Там же, спр. 63, арк. 2.

сійської революції. Настала епоха революційних звершень, носієм яких сама історія призначила російський робітничий клас. Захоплено вітаючи російську революцію, пролетарська Галичина виявляла свою братню дружбу до російських революціонерів і повну солідарність з ними у боротьбі. Таким виявом солідарності, що виголошував славу борцям за свободу, став протест трудящих краю проти варварської жорстокості російського царизму, як тільки стало відомо про «Криваву неділю» 9 січня 1905 р.⁵

Серед документів фонду «Галицьке намісництво», зберігаються донесення намісництва міністерству внутрішніх справ у Відні, в яких повідомляється про хвилю зборів, мітингів, демонстрацій, що проходили в Галицькому краї на знак солідарності з російською революцією. Підкреслюється вплив її ідей на піднесення революційного руху, що охопив як робітничі, так і селянські маси. 31 січня 1905 р. у Львові, в залі Народного театру робітники і службовці міста провели збори, на яких обговорювалися революційні події в Росії. Збори прийняли резолюцію, в якій висловлювалася солідарність з російськими борцями за свободу. Учасники зборів затаврували ганьбою російського монарха за ростріл мирної демонстрації і вирішили провести на знак солідарності з російськими робітниками демонстрацію протесту.

Через два дні у Львові відбулася трьохтисячна демонстрація робітників, службовців та студентів. Вона проходила під лозунгами «Геть самодержавство!», «Хай живе російська революція!», «Свободу народам!»⁶.

28 січня 1905 р. подібні збори робітників відбулися в Коломиї. Виступаючи підкреслювали роль і значення російської революції для їх боротьби. Збори закінчилися виголошенням лозунгів «Геть царизм!», «Нехай живе революція!» і піснею «Червоний стяг»⁷.

Наякане революційними подіями, що розгорталися в краї, Галицьке намісництво вже 12 лютого 1905 р. видало обіжник⁸ з роз'ясненням повітовим старостам порядку видачі дозволу на проведення зборів, чим вони фактично заборонялися. Так, у донесенні Дрогобицького повітового старости президії намісництва від 30 січня 1905 р. повідомляється про заборону народного віча у Дрогобичі, яке мало відбутися з метою обговорення революційних подій у Росії⁹. Але революційний рух у Галичині поширювався. Так, у листі намісника Галичини міністру внутрішніх справ Австрії від 4 лютого 1905 р. повідомлялося про революціонізуєчий вплив січневих петербурзьких подій в Росії на населення всього Галицького краю¹⁰.

Справжньою демонстрацією революційних сил і солідарності з революціонерами Росії стали першотравневі демонстрації 1905 р., що відбулися майже по всіх містах Галичини. Робітники припиняли роботу і виходили на мітинги. Зокрема, на вулиці Львова 1 травня 1905 р. вийшло понад 20 тис. робітників¹¹. Про цю демонстрацію згадувалося у відозві ЦК РСДРП до робітників Росії, яка ставила за приклад рішучість до боротьби галицьких робітників¹². У донесенні станіславського повітового старости президії намісництва у Львові від 29 червня 1906 р. повідомлялося про підготовку загального страйку робітників Станіслава та про наміри страйкуючих захопити склади зі зброєю¹³.

За період 1905—1907 рр. у Галичині відбулося страйків більше, ніж за минулі 35 років разом взяті¹⁴.

Грудневе збройне повстання в Москві ще більше активізувало революційний рух на західноукраїнських землях. На боротьбу вставали селяни Галичини. Документи свідчать, що ця боротьба набирає все гострішого характеру. Лише за один тиждень січня 1906 р. в Галичині відбулося понад 600 селянських мітингів, зборів, які закінчувалися демонстраціями¹⁵. Весною і влітку 1906 р. селянськими рухами були охоплені цілі округи Галичини.

Ці історичні події яскраво відображені в архівних документах. Так, 5 квітня 1905 р. в Тернополі зібралося селянське віче, в якому взяло участь близько 600 селянських представників. На ньому було заслухано доповідь про політичне становище в Росії. З яскравою промовою виступив тут Іван Франко, який закликав селян Галичини до боротьби проти австро-польських поміщиків¹⁶.

Боротьба галицьких селян ставала великою революційною силою і загрожувала австрійському буржуазно-поміщицькому ладові. Наякана австрійська влада вдалася

⁵ С. В. Ованян. Подъем рабочего движения в Австрии.— «Вопросы истории», 1955, № 4, стор. 108.

⁶ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3345, арк. 12.

⁷ Газ. «Arbeiter Leitung», 2 лютого 1905 р.

⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 109, арк. 91—92.

⁹ Там же, оп. 4, спр. 3548, арк. 28.

¹⁰ Там же, оп. 4, спр. 3548, арк. 500.

¹¹ История Украинской ССР, т. I, К., 1969, стор. 692—693.

¹² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 560, арк. 1.

¹³ История Украинской ССР, т. I, К., 1969, стор. 693.

¹⁴ С. В. Ованян. Подъем рабочего движения в Австрии.— «Вопросы истории», 1955, № 4, стор. 109.

¹⁵ Газ. «Arbeiter Leitung», 27 січня 1906 р.

¹⁶ До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.). К., 1955 р.

до рішучих заходів. Заводила села жандармами й військами, які розганяли віча, заарештовували їх учасників, намагаючись придушити повстання.

Підгаєцький староста доповідав Галицькому намісництву: «Страйковий рух у Підгаєцькому повіті, незважаючи на наявність п'яти рот піхоти і одного ескадрону кавалерії, охоплює майже всі села повіту і продовжує розповсюджуватися. Незважаючи на те, що в кожному страйкуючому селі, крім військ, є по 3 жандарми, порядок встановити не вдається. Всі спроби мирним шляхом прийти до згоди не приносять успіху. Селяни навмисне виставляють такі вимоги, на які ніхто з поміщиків не погоджується. Це свідомо затягує страйк на довший час»¹⁷.

А ось що читаємо про боротьбу селян цього ж повіту в с. Мужиліві: «Ранком 7 травня на поміщицьке поле з'явилися до 40 місцевих робітників і почали садити картоплю. Одночасно на поле підвезено з села Загайці ще 30 робітників. Через півгодини всі місцеві робітники залишили роботу, хоча на полі не було ніяких ознак заворушення».

Раптом близько 11 години задзвонив дзвін і натовп селян чоловік з 800 рушив на поле. Селяни йшли з жінками і дітьми. Вони викрикували «земля наша», «поля і фільварки наші». Коли жандарми вимагали розійтися і загрозували військами, з натовпу вигукували: «не боїмося, то наші сини й брати, вони не будуть стріляти». Становище, як доповідав комісар поліції, «загрозливе, не треба гаяти часу чекати найтяжчих наслідків»¹⁸.

Налякана загрозливим становищем у краї президія Галицького намісництва 25 червня 1906 р. видала обіжник повітовим старостам про порядок боротьби з страйкарями. У відповідь на це 5 липня 1906 р. страйковий комітет у Львові видав відозву до всіх хліборобів Галичини про участь у загальному страйку, метою якого була боротьба за підвищення заробітної плати сільськогосподарських робітників, боротьба за загальне і рівне виборче право¹⁹. Значна кількість відозв, як видно з листа дирекції поліції Галицькому намісництву, була конфіскована²⁰.

17 липня 1906 р. відбулися великі страйки сільськогосподарських робітників у Чортківському повіті. В телеграмі повітового старости намісництву писалося: «Становище з кожним днем стає все більш загрозливим. Відправлених військ у села Панивці, Білківку, Угринь, Швайківці замало. Прошу прислати ще 10 жандармів»²¹.

Наляканий виступами робітників і селян австро-угорський уряд зосередив в Галичині три армійські корпуси. В. І. Ленін вказував, що уряди Австро-Угорщини і Німеччини готові були не лише придушувати революційні виступи трудящих своїх країн, а із зброєю в руках допомагати російському царизмові придушити революцію.

Значний вклад внесли у розвиток національно-визвольного руху, у пробудження революційної свідомості трудящих мас Галичини українські передові діячі, і передусім великий поет-революціонер І. Я. Франко. Так, він писав: «У Росії і в цілому світі не може бути ніякої зміни на краще, доки ті, котрим зле, просять своїх панів про поліпшення своєї долі. Не просіть, а беріть самі! А тоді вже будете мати все, чого вам треба»²². Іван Франко уважно стежив за ходом та розвитком російської революції і розглядав її, як виключно важливу історичну подію не лише для російського, а й для українського народу. «...Росія,— говорив він,— прокинеться і дасть свободу не тільки своєму народові, але й іншим народам. Я вірю у велику місію російського народу, який завжди був другом усіх пригноблених народів»²³.

Разом з робітниками та селянською біднотою на боротьбу піднімалися й солдати австрійської армії і флоту. Підносячи голос протесту проти кривавої розправи уряду над страйкарями і демонстрантами, вони відмовлялися виконувати накази офіцерів, стріляти в демонстрантів. «Настав час, коли ми перестали бути слухняними овечками імперсько-королівської армії» — заявляли рекрути.

Разом з тим, революційна боротьба трудящих Галичини не була організованою. В краї в цей час ще не було досвідченої керівної партійної сили, яка б могла очолити робітничий і селянський рух, повести його до перемоги. Українська буржуазія і її партії намагалися послабити цю боротьбу. У зловбій ненависті до робітників вони намагалися всіляко очорнити боротьбу російського пролетаріату, відкрито виступали на захист царизму. Клерикально-консервативна партія виступала на захист існуючих порядків в Австрії і підтримувала австрійський буржуазний уряд у його боротьбі з революційним рухом. Національно-демократична партія розцінювала революцію в Росії як анархічну силу. Таку ж позицію зайняли і польські буржуазно-націоналістичні партії.

Українська соціал-демократична партія вірно оцінювала революційні події в Росії, несла їх у народні маси, брала активну участь в організації зборів, мітингів, демонстрацій, використовувала прогресивну пресу. Разом з тим, через свої вузьконаціоналістичні інтереси вона не могла очолити революційної боротьби народних мас. Тим більше, що в основі її програми, як і в програмах інших демократичних партій,

¹⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3792, 130.

¹⁸ Там же, арк. 132, 133а-зв.

¹⁹ Там же, оп. 8, спр. 592, арк. 1.

²⁰ Там же, арк. 5.

²¹ Там же, оп. 4, спр. 3798, арк. 170.

²² О. Дей. Іван Франко і перша російська революція. Львів, 1955, стор. 44, 45.

²³ А. Крымский. Он с нами.— «Советская Украина», 25 квітня 1941 р.

стояла не революційна, а парламентська боротьба. Лідери партії підміняли революційність реформізмом. Незважаючи на поразку, революція 1905—1907 рр. мала прогресивне значення для боротьби всіх пригноблених народів, і в тому числі трудящих Галичини.

Під її впливом посилювались революційні тенденції в робітничо-селянському рухові західноукраїнських земель.

Національно-визвольна боротьба трудящих Галичини розхитала основи лоскутної Австро-Угорської монархії і привела до її повного розпаду в 1918 р.

Революційні події, що відбулись у Галичині під впливом першої російської революції 1905—1907 рр., сприяли росту політичної свідомості робітничого класу Західної України, а також його організованості, інтернаціональної солідарності. Під її впливом посилювалася боротьба західноукраїнських трудящих за об'єднання з його єдинокровними східними братами.

Н. Ф. ВРАДІЙ

ЖИТТЯ В БОЮ

(документи про життя і революційну діяльність Б. П. Жаданівського)

Цього року виповнюється 90 років від дня народження одного з керівників повстання саперів у Києві 1905 р., активного учасника громадянської війни — Бориса Петровича Жаданівського.

Б. П. Жаданівський народився 10 травня (28 квітня ст. ст.) 1885 р. в сім'ї офіцера на Харківщині. Після закінчення Полтавського кадетського корпусу в 1903 р. і Петербурзького інженерного училища у липні 1905 р. його направили на військову службу до Києва. Ще в петербурзький період життя Б. П. Жаданівський вступає до соціал-демократичного гуртка. В Києві місцева організація РСДРП вела широку пропагандистську роботу серед війська (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 316, оп. 1, спр. 234, арк. 109, 110) і встановила тісні зв'язки з саперами Київського гарнізону. Б. П. Жаданівського обрали до військового комітету, що мав керувати збройним повстанням.

Повстання почалось під впливом революційних виступів солдатів в Кронштадті, Севастополі та Владивостоці. 18 листопада, висунувши політичні та економічні вимоги (спр. 235, арк. 23в.), під керівництвом членів військової організації РСДРП та офіцерів Б. П. Жаданівського, Зубкова, Баранова і Пількевича солдати вийшли на вулиці міста. На Великий Васильківській (нині Червоноармійська) повсталих зустріли війська 1-го Уральського полку, але завдяки агітації, яку Б. П. Жаданівський зумів провести серед солдатів, вони не наслідилися стріляти. На вулиці Желянській (нині Жаданівського) і на всьому шляху до Галицького базару (нині пл. Перемоги) до повсталих приєднувались робітники.

Щоб зупинити крокуючих, карателі Миргородського полку відкрили вогонь і похитнули ряди повстанців. Б. П. Жаданівський кинувся до них із закликом, але був тяжко поранений. За допомогою друзів він переховувався, згодом його опізнали жандарми, арештували і засудили до страти через розстріл. Каральні органи замінили вирок довічною каторгою. Тільки в лютому 1917 р., після більш як десятирічного ув'язнення, його звільнили. Б. П. Жаданівський стає більшовиком, його обирають заступником голови Ради робітничих депутатів у м. Ялті. Загинув Б. П. Жаданівський в період громадянської війни в бою з німецькими окупантами у квітні 1918 р.

Нижче публікуються документи про його життя й революційну діяльність, які зберігаються в ЦДІА УРСР у м. Києві.

О. О. ФРАНКО

№ 1

1905 р. грудня 16.— Послужний список Б. П. Жаданівського

Чин, имя, отчество и фамилия — Подпоручик Борис Петрович Жадановский

Должность по службе — Младший офицер

Ордена и знаки отличия — Не имеет

Когда родился — 28 апреля 1885 г.

Из какого звания происходит и какой губернии уроженец — Сын капитана, уроженец Харьковской губернии.

Какого вероисповедания — Православного

Где воспитывался — В Петровском-Полтавском кадетском корпусе и в Николаевском инженерном училище, где окончил курс 2 классов по 1 разряду

Получаемое на службе содержание — Жалованья — 660 руб. Столовых —

Итого 660 руб. в год.

сверх того квартирных денег

272 руб. 25 коп. в год.

ПРОХОЖДЕНИЕ СЛУЖБЫ

В службу вступил по окончании курса в Петровском-Полтавском кадетском корпусе, в Николаевское инженерное училище юнкером рядового звания, на правах

вольноопределяющегося 1-го разряда 1903, авг[уста] 31. На основании ст. 20 Положения о Николаевском инженерном училище 1896 г. служба считается с «сент[ября] 1. Унтер-офицером...— 1904, нояб[ря] 7».

По окончании двух классов Николаевского инженерного училища по первому разряду высочайшим приказом в 15 день июля 1905 г. произведен в подпоручики, с назначением на службу в 5-й понтонный батальон — 1905, июля 15, со старшинством — с 1904, авг[уста] 9.

На основании ст. 21 Положения о Николаевском нижнем училище 1896 г., обязать прослужить на действительной службе в частях инженерных войск по полтора года за каждый учебный год, проведенный в училище, всего три года, считая этот срок с 1905 г. авг[уста] 1. Предписано отправиться к месту службы 1905, июля 16. Прибыл 1905, июля 24.

Вр[еменно] командовал 1-й ротой с 1905, сент[ября] 15.

по « » 25.

Раненный 18 ноября 1905 г.* пулей в грудь на вылет, и не известно, где находящийся, исключен из списка батальона бежавшим — 1905, нояб[ря] 28.

По выборам не служил. Всемиловитейших рескриптов и высочайших благоволений не получал.

По окончании училища уволен в 28-дневной отпуск с сохранением содержания с тем, чтобы по окончании сего отпуска прибыл к своей части в поверенный срок. Начальный срок поверенного отпуска — 1905, июля 21. Окончание поверенного срока — 1905, августа 24. Явился в срок.

В бессрочном отпуску, в запасе, для пользования ран, в плену, в отставке и по роду оружия не был.

БЫТНОСТЬ ВНЕ СЛУЖБЫ

Холост или женат, на ком; имеет ли детей; год, месяц и число рождения детей; какого они и жена вероисповедания.— Холост.

Есть ли за ним, за родителями его, или когда женат, за женою недвижимое имущество, родовое или приобретенное.— Не имеет.

Подвергался ли наказаниям, соединенным с ограничениями в преимуществах по службе; когда и за что именно; по судебным приговорам или в дисциплинарном порядке.— Не подвергался.

Бытность в походах и делах против неприятеля с объяснением, где именно, с какого и по какое время; оказанные отличия и полученные в сражениях раны или контузии; особые поручения сверх прямых обязанностей, по высочайшим повелениям или от начальства.— В походах и делах против неприятеля не был; особых поручений не имел.

В службе этого офицера не было обстоятельств, лишающих его права на получение знака отличия беспорочной службы или отдаляющих срок выслуги к этому знаку.

Вр[еменно]командующий 5 понтонным батальоном, подполковник.

[підпис]

И. д. батальонного адъютанта, подпоручик

[підпис]

г. Киев, 16 декабря 1905 г.

ф. 316, оп. 1, спр. 243, стор. 13—18 зв. Оригінал.

№ 2

Не пізніше 1906 р. березня 10.— Виписка із обвинувального акта в справі про повстання саперів в Києві 18 листопада 1905 р.

...** От башни № 2, у которой саперное начальство осталось, предоставив мятежников самим себе, толпа двинулась по шоссе к саперному лагерю. Во время шествия бунтовщиков от башни № 2 до станции Киев-II и далее, до встречи с казаками на Большой Васильковской улице, среди них находились подпоручики: Жадановский, Баранов, Зубков и Черепанов, поручик Пилькевич и прапорщик Кочергин.

Из этой группы офицерских чинов подпоручики Баранов, Жадановский и Зубков, как установлено следствием, вечером 17 ноября, накануне восстания, участвовали в общем совещании совместно с нижними чинами и лицами гражданского ведомства, для чего была устроена сходка в квартире сапожника Подградного, в то время отсутствовавшего, на Московской улице в доме № 31. На этой сходке были окончательно редактированы требования и решено было собраться всем гарнизоном на митинг и с оружием в руках домогаться от высшего начальства удовлетворения своих требований.

Поручик Пилькевич не только присоединился к мятежникам 18 ноября, но, как было выше сказано, при обозрении события 17 ноября в 3-й роте 5-го понтонного батальона подговаривал чинов этой роты к неповиновению до удовлетворения их тре-

* В тексті помилково «октябрі».

** Тут і далі подано текстові скорочення про інших учасників повстання.

бований. Что же касается подпоручика Черепанова и прапорщика Кочергина, то деятельность их ограничивается 18 ноября, когда они от башни № 2 шли с бунтовщиками и настолько слились с ними, что те их считали своими. По словам рядовых Сурова и Шаповалова, присутствие среди солдат офицеров убеждало нижних чинов в безнаказанности их действий.

В частности о каждом из этих шести обер-офицеров на предварительном следствии были собраны нижеследующие данные. По показанию подпоручика Замбрижского, в инженерном училище подпоручик Жадановский отличался особыми взглядами на свободу и слыл среди товарищей за очень либерального человека. Рядовой Жуков, состоявший у подпоручика Жадановского казенной прислугой, показал, что обер-офицер этот занимал три комнаты на Московской улице, в доме № 5, причем с ним жили подпоручики Меркулов и Баранов. Подпоручик Зубков очень часто заходил, а одно время жил в одной комнате с подпоручиком Жадановским.

17 ноября подпоручики Жадановский, Зубков и Баранов в десятом часу вечера вместе поужинали, а потом заперлись от него, Жукова. Выходили они ночью или нет, он, свидетель, не знает, так как подпоручик Жадановский имел ключ от парадного хода.

Утром 18 ноября, около 8 часов, пришел поручик Пилькевич, который бывал вообще очень часто, и сказал подпоручику Жадановскому о начавшемся бунте. Подпоручик Жадановский, не умывшись и не выпив чаю, быстро оделся и ушел с поручиком Пилькевичем. Подпоручик Жадановский более не возвращался, а поручик Пилькевич приходил 18 ноября в 3—4 часа дня и спрашивал о подпоручике Жадановском. Сам подпоручик Жадановский показал, что он присоединился к бунтовщикам на Печерском базаре. От Печерского базара подпоручик Жадановский шел впереди толпы до самого Галицкого базара, все время ровняя людей, указывая им путь следования, требуя, чтобы роты шли в строю.

В различные моменты шествия толпы активная деятельность подпоручика Жадановского, согласно данным следствия, представляется в следующем виде. Когда мятежники тронулись от башни № 2, подпоручик Жадановский вместе с поручиком Пилькевичем организовал порядок движения рот, отделил оркестр Курского полка от саперной музыки, приказал 3-й роте 5-го понтонного батальона идти впереди всех рот, говорил солдатам, что раз они вышли, то должны идти, как подобает воинской части, — в строю. Солдаты, указывая на него, говорили: «Это будет наш начальник бригады». По Большой Васильковской улице подпоручик Жадановский, когда казаки преградили дорогу мятежникам, вел переговоры с командиром 1-го Уральского казачьего полка, доказывая, что солдаты идут на Крещатик, чтобы идти домой, просил не стрелять и пропустить их дальше. Затем, когда казаки дали дорогу, он скомандовал, по словам рядового Шелудченко, ротам: «Шагом марш», — и пошел перед ротами за музыкой. Вместе с ним пошли поручик Пилькевич, подпоручики Зубков и Баранов. Когда бунтовщики вышли на Галицкий базар и их передовые части, увидев, что учебная команда Миргородского полка готовится к залпу, начали разбегаться, подпоручик Жадановский закричал: «Стойте! Куда бежите?».

Здесь, на Галицком базаре, подпоручик Жадановский был ранен, отнесен в лечебницу врачей-специалистов по Марининско-Благовещенской улице, в доме № 122, где ему была сделана перевязка врачом общества скорой помощи доктором Станиславским. Подпоручик Жадановский пробыл в лечебнице несколько часов, а затем по просьбе двух необнаруженных следствием дам увезен был через несколько часов из лечебницы на их частную квартиру. До 29 декабря розыски о месте нахождения подпоручика Жадановского не дали никаких положительных результатов. 29 декабря он был разыскан на ферме Киевского политехнического института и в тот же день отправлен в Киевский военный госпиталь.

Расследования по поводу временного безвестного отсутствия подпоручика Жадановского дали следующие результаты: заведывающий опытной фермой Киевского политехнического института лаборант Богоявленский показал, что в конце ноября к нему был доставлен неизвестный молодой человек, который был так слаб, что его внесли на руках, при нем был паспорт на имя Самойленки. 29 декабря на ферму прибыла полиция и увезла больного молодого человека. Богоявленский добавил, что паспорта на имя Самойленки не прописывал, был уверен, что больной действительно Самойленко. И ввиду крайне тяжелого болезненного состояния последнего, ни о чем его не расспрашивал.

Ухаживавшая за подпоручиком Жадановским во время его нахождения на ферме германская подданная Менцер удостоверила, что к ней 30 ноября явился Богоявленский и пригласил ухаживать за больным. Она согласилась и выехала на ферму, где и состояла при больном Самойленке до отправления последнего в военный госпиталь. Г-жа Менцер пояснила, что вопроса о личности больного она не возбуждала, будучи вполне уверена, что имеет дело действительно с г-м Самойленкой и с последним по этому поводу не вела разговоров, так как больной был в крайне тяжелом состоянии.

В военном госпитале подпоручик Жадановский не пожелал себя назвать настоящим именем, отмалчивался на вопросы о его личности, пока 2 января не был опознан адъютантом 5-го понтонного батальона. Отобранный у подпоручика Жадановского паспорт оказался выданным мешанину г. Изюма Петру Николаеву Самоиленке 17 января 1905 г. за № 452, прописан был лишь в г. Одессе 25 августа 1905 г.

Подпоручики Кремков и Судацкий к характеристике подпоручика Жадановского добавили, что подпоручик Жадановский развитой и много читающий человек, очень гуманный, но всегда действовал больше под влиянием чувства, нежели рас-судка...

...Для выяснения преступной деятельности поручика Пилькевича и подпоручиков Зубкова, Баранова и Жадановского имеют существенное значение еще следующие по-казания свидетелей.

1) Рядовой 2-й роты 4-го понтонного батальона Поликарп Шелудченко (л. 60-т. V) * показал, что, когда на Васильковской улице казаки дали дорогу, под-поручик Жадановский командовал: «Шагом марш!» Поручик Пилькевич при этом сказал: «Идемте, казаки вас пропустят».

2) Хорный музыкант 5-го саперного батальона Иосиф Крыськов (л. д. 7 об. т. X). Что от башни 2-й Пилькевич начал строить свою роту, говорил, что надо идти в по-рядке, что требования рот будут исполнены. Жадановский и Баранов приказывали ротам, когда подходили к лагерю, идти строем и не расходиться.

3) Унтер-офицер 2-й роты 4-го понтонного батальона Моисей Кондратьевич Самофаленко (л. д. 78 об. т. V). Жадановский говорил, чтобы шли в порядке.

4) Унтер-офицер 1-й роты 7-го саперного батальона Игнатий Воинов (л. д. 234 т. I). Когда казаки дали дорогу, впереди пошли Зубков и Жадановский. По до-роге Пилькевич приостанавливался, наблюдая за порядком. На Большой Васильков-ской обнажил шпагу и подравнял роту (т. I л. д. 234). При этом говорил солдатам, что надо заявить требования, что они будут исполнены (т. VII л. д. 177).

5) Фельдфебель военно-телеграфной роты 14-го саперного батальона Сергей Александрович Рябчун (л. д. 265 т. I). 18-го около 8 часов пришел в роту Баранов и, узнав, что рота ушла, не удивился, а улыбнулся, и спросил у него револьвер.

6) Командир 1-го Уральского казачьего полка полковник Павел Голунов (л. д. 255 т. I). На Большой Васильковской улице подходили к нему подпоручик Пильке-вич и Жадановский. Последний говорил, что солдаты пойдут на Крещатик и домой и просят обойтись без кровопролития.

7) Фельдфебель 1-й роты 7-го саперного батальона Алексей Андреевич Белин-ский (л. д. 228 т. I). На Большой Васильковской улице поручик Пилькевич обнажил шашку, крикнул: «По мне равняться!», а затем, когда люди пошли, сейчас же за музыкой пошел Пилькевич и офицер в очках в барашковой шапке [Баранов]. От башни № 2 среди солдат говорил: «Подпоручик Жадановский наш бригадный начальник — слушайте его».

8) Унтер-офицер 1-й роты 7-го саперного батальона Иван Решетник (л. д. 229 т. I). От башни № 2 шли три офицера. Пилькевич подравнял, требуя, чтобы солда-ты не растягивались. В толпе шел Жадановский. На Большой Васильковской Пиль-кевич подравнял людей.

9) Рядовой 7-го саперного батальона Иван Слободенюк (л. д. 95 т. VII). Когда на Большой Васильковской улице толпу атаквали казаки, то высокий саперный офи-цер, с рыжеватыми усами построил людей, а потом командовал: «Заряжайте ружья, а то в нас казаки стреляют»...

ф. 316, оп. 1, спр. 245, арк. 26 зв.— 27, 32, 32 зв. Оригинал.

№ 3

1906 р., січень.— Відозва Київського комітету РСДРП до солдат із закликом не до-пустити військово-польового суду над учасниками повстання саперів у Києві

Российская Соц[иал]-Демократич[еская] Рабочая Партия.

«Пролетарии всех стран, соединяйтесь!»

«По распоряжению командующего войсками Киевского военного округа генерал-лейтенанта Сухомлинова разбор дела о бунте 18 ноября в войсках Киевского гарни-зона будет производиться военно-полевым судом, с применением законов военного вре-мени... Следствие ведется со всей поспешностью. Разбор дела состоится в недалеком будущем».

«Киевлянин» 18 ноября.

Солдаты, вы слышите? Их хотят расстрелять... Как бешенных собак, они хотят расстрелять наших товарищей-братьев где-нибудь там, на задворках крепости...

Вдоволь натешившись над ними, арестованными, безоружными, вырвав их из нашей среды, «начальство» велит расстрелять их...

Солдаты! Братья! Неужели совершится это зверское преступление? Неужели они, наши товарищи-герои, вставшие за наше общее солдатское дело, падут под нашими же пулями?

Солдаты-товарищи, не быть по сему! Пусть вырванные от нас наши братья-герои, пусть толстые стены крепости и дикая свора начальства отделили их от нас, но они не одиноки, они не одни!.. Духом мы с ними!.. И мы не можем, мы не долж-

* Тут і далі посилення на діловодні слідчі справи.

ны допустить, чтобы совершалось зверское преступление! Мы не дадим расстрелять наших братьев-солдат! «Все за одного и один за всех!» — так говорили вы сами, сознав всю тяжесть своей каторжной жизни...

Настало время делом подкрепить свои слова. Мы все должны заявить протест, мы все должны объединиться, требуя отмены военно-полевого суда, требуя амнистии нашим товарищам-солдатам! Мы не будем нести никакой службы, мы не будем исполнять никаких приказаний начальства, пока военно-полевой суд не будет отменен, пока мы не увидим освобожденными наших товарищей.

Мы обратимся к обществу и они всеобщей забастовкой поддержат наше требование: амнистии нашим товарищам. Так поступили петербургские рабочие, вырвав из когтей правительства наших кронштадтских товарищей-матросов. Итак, еще раз вспомним: «Все за одного и один за всех!» Мы, солдаты, объявляем забастовку до удовлетворения нашего требования. И да будет девизом нашим на эти дни: «Отмена военного положения! Отмена военно-полевого суда! Амнистия нашим товарищам!»

Но если звери-господа, командиры не послушают голоса общего протеста, если они не останутся перед казнью наших братьев, ни один солдат да не подымет руку на своих братьев. И при команде «пли!» пусть пули, предназначенные для расстрела наших товарищей-солдат, уложат на месте того офицера, что отдаст команду, ибо «все за одного и один за всех!»

Киевская военная организация.

Тип[ография] Киев[ского] ком[итета] соц[иал]-дем[ократической] раб[очей] партии.

ф. 318, оп. 1, спр. 1255, арк. 39. Друкарський примірник.

№ 4

1906 р. вересня 2.— Із вироку, винесеного Б. П. Жаданівському Київським військово-окружним судом

...1906 г. сентября второго дня Киевский военно-окружной суд слушал дело о подсудном подпоручике 5-го понтонного батальона Борисе Петровиче Жадановском — 20 лет, выделенном за его болезнью из общего дела, уже рассмотренного военным судом, о нижних чинах 3-й саперной бригады, числом 99 человек, преданном Киевскому военно-окружному суду командующим войсками сего округа по обвинению в явном восстании в числе более восьми человек, с применением наказания, определенного для сего преступного деяния по законам военного времени. В приложенных к делу письменных сведениях подсудимый, подпоручик 5-го понтонного батальона Жадановский, значится: сын капитана, уроженец Харьковской губернии; родился 28 апреля 1885 г., на военную службу вступил в Николаевское инженерное училище юнкером рядового звания, на правах вольноопределяющегося 1-го разряда 31 августа 1913 г.; произведен в первый офицерский чин 15 июля 1905 г.; под судом не был, дисциплинарно не наказан. По соображении всех обстоятельств дела суд признал подсудимого подпоручика Жадановского виновным в том, что 18 ноября 1905 г. в г. Киеве вместе с воинскими чинами 3-й саперной бригады и несколькими нижними чинами других частей войск, имевшими при себе оружие и боевые патроны и соединившимися в толпу более ста человек, вопреки приказанию начальствующих лиц — «Разойтись по казармам», двинулись вооруженной командой по улицам города Киева с намерением силою и угрозами исторгнуть у военного начальства различные льготы военнослужащим нижних чинов. Причем, когда толпа эта на Галицком базаре, по приказанию начальства, была встречена двумя залпами учебной команды 168-го пехотного Миргородского полка, то она отвечала выстрелами и последствием обоюдных выстрелов были убитые и раненые как в учебной команде 168-го пехотного Миргородского полка, так и лица гражданские, находившиеся на базаре. Причем, подпоручик Жадановский управлял действиями вооруженной толпы и потому судом признан главным виновным. Обращаясь к определению свойств преступного деяния подсудимого подпоручика Жадановского и наказания, следуемого ему по закону, суд находит, что деяние это составляет: участие в явном восстании в числе более восьми человек, с намерениями силою и угрозами исторгнуть у военного начальства различные льготы военнослужащим нижних чинов, так как он, подпоручик Жадановский и нижние чины 18 ноября 1905 г. в г. Киеве числом более ста человек, имея при себе оружие и боевые патроны, самовольно двинулись по улицам г. Киева с намерением силою и угрозами исторгнуть у военного начальства различные льготы нижним чинам, и тогда же воспротивились приказанию начальствующих лиц «Разойтись по казармам» и на Галицком базаре отвечали выстрелами на воинскую часть, давшую по ним, по приказанию начальства, два ружейных залпа. Преступление это, ввиду предания суду как подпоручика Жадановского, так и всех участников в нем, с применением к ним наказаний, определенных для военного времени, предусмотрено лит. б. 110 ст. (XXII кн. 6 В. П. 1869 г. изд. III) и подвергает виновных в нем лишению всяких прав состояния и смертной казни. Суд признавал, что преступление это совершено подсудимым, подпоручиком Жадановским, без предварительного между ним и другими лицами, участвовавшими в нем, соглашения. Но тогда же, во время совершения преступления, он, Жадановский, распоряжался действиями других лиц, на основании 75 ст. XXII кн. 6 В. П. и руководствуясь 10

и 12-й ст. той же XXII кн. 6 В. П. 1869 г. изд. III определил подсудимому подпоручику Жадановскому смертную казнь через расстреляние, с лишением всех прав состояния. По сему Киевский военно-окружной суд постановил:

1) подсудимого подпоручика Бориса Петровича Жадановского, по лишении его всех прав состояния, дворянства, чина подпоручика и воинского звания, исключить из военной службы и подвергнуть смертной казни через расстреляние с последствиями по 22, 23, 24, 25, 27 и 28 ст. того же Улож[ения] о наказаниях.

Председательствующий, военный судья, генерал-майор
Постоянный член суда, военный судья, генерал-майор
Временные члены:

[підпис]
[підпис]
[4 підписи]

ф. 316, оп. 1, спр. 269, арк. 57—60 зв. Оригінал.

№ 5

1907 р. березня 24—25.— Витяг із постанови військового слідчого Київського військового округу в справі про втечу Б. П. Жаданівського при відправленні на каторгу

28 ноября прошлого 1906 г. из Киева в Курск отправлена была по железной дороге партия арестантов, в числе которых был осужденный приговором Киевского военно-окружного суда за организацию явного восстания нижних чинов 3-й саперной бригады к смертной казни, замененной впоследствии ссылкой на каторжные работы без срока, бывший подпоручик Борис Жадановский. В состав поезда поданы были на ст. Киев-1 два вагона, специально приспособленные для перевозки арестантов: № 814 с офицерским отделением и № 804 без офицерского отделения, и кроме того, для перевозки менее важных арестантов — пассажирский вагон III класса № 222. Для сопровождения арестантов назначен был конвой из чинов Киевской конвойной команды под начальством штабс-капитана Иванова. Более важные арестанты, в том числе Жадановский, на ноги которого были надеты в Киевской тюрьме кандалы, помещены были в вагон № 814 с офицерским отделением. На станцию железной дороги партия прибыла с опозданием. Всего, по показанию штабс-капитана Иванова, оставалось 15 минут до отхода поезда и посадка арестантов (всего 55 человек, из коих почти половина уголовных) производилась спешно, так что вещи арестантов, которых привезли очень много на трех подводах, все были сложены на площадку вагона № 814, и уже потом, во время пути конвоиры раздали их по принадлежности. Осмотр вагона № 814 перед посадкою арестантов был все-таки произведен старшим по вагону, которым первоначально был ефрейтор Кирилюк (замененный вскоре рядовым Лукьянчуком), и двумя часовыми первой смены. Но при этом они ограничивались в отношении решеток, приделанных к стенкам вагона снаружи против каждого окна арестантских отделений тем, что смотрели на них изнутри вагона сквозь стекла двойных оконных рам, руками же никто целости и крепости решеток не испытывал. Решетки состоят из четырех толстых железных прутьев, заделанных концами в две железные полосы, привинченные к стенкам вагона выше и ниже окна, и двух железных поперечин, привинченных концами к стенкам вагона, в расстоянии шесть с половиной вершков одна от другой и с продольными прутьями нескрепленными*. Проходя по платформе до посадки, штабс-капитан Иванов, по его заявлению, осматривал тоже решетки окон, не трогая их, поэтому признал возможным, что он и начальник команды могли не заметить тонкой линии распила, если допустить, что прутья какой-нибудь решетки были уже заранее перепилены тонкой пилочкой. Из протокола осмотра вагона № 814 и места нахождения его на ст. Киев II видно, что подобная подготовка решетки окна к побегу могла быть произведена без затруднения на упомянутой станции, где вагон этот оставался в резерве целые сутки до составления поезда № 6 на 28 ноября.

При прибытии поезда № 6 около 3 часов утра на ст. Курск обнаружено отсутствие одного арестанта: их, по счету Драпалюка, оказалось налицо 34 вместо 35, хотя незадолго перед тем при проверке числа арестантов ефрейтором Кирилюком, сменившим унтер-офицера Каптура на дежурстве по вагонам, и рядовым Крыжановским, сменившим рядового Гибала на посту у входной двери в арестантское отделение на противоположном конце вагона, все они оказывались налицо в количестве 35 человек. Когда более тщательная проверка числа арестантов показала, что действительно одного не хватает, рядовой Яскул, сменившись, обошел арестантские отделения со свечой в руке, остановившись возле окна, ближайшего к двери отхожего места, заметил повреждение одного прута решетки и сообщил, что решетка перепилена и арестант бежал. Оказалось, что бежал именно Жадановский. Утром 29 ноября Жадановский был задержан в селе Дьяково (в 20—25 верстах от Курска) и по доставлении в Курск опознан по приметам, заявленным начальником конвоя, станционным жандармом. Лицо Жадановского оказалось побитым и в синяках, правая бровь и губа — рассеченными. Эти очевидные следы ушибов при падении на ходу поезда устранили предположение, что Жадановский бежал по прибытии поезда на ст. Курск, служа вместе с тем доказательством, что двукратная проверка числа арестантов в Курске дала ошибочные результаты... **

ф. 315, оп. 2, спр. 77, арк. 10—11 зв. Копія.

* В тексті «не скрепленных».

** Скорочено дізнання службових осіб, які охороняли поїзд.

ВАЖЛИВА ВІХА В ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОСІЇ

Г. Я. СЕРГІЄНКО,
доктор історичних наук

150 років тому самодержавно-кріпосницьку Росію потрясло революційне повстання офіцерів і солдатів. Сповнені надій на перемогу в боротьбі проти сил старого ладу декабристи зі зброєю в руках і вигуками «Ура!» заповнили центральні площі Петербурга і невеликого повітового міста на Україні — Василькова. На порозі Росії стояла соціальна революція.

«В 1825 році,— говорив В. І. Ленін,— Росія вперше бачила революційний рух проти царизму, і цей рух був представлений майже виключно дворянами»¹.

Повстання декабристів — організований і політично підготовлений штурм старого ладу передовими силами суспільства, які, однак, ще не усвідомили вирішальної ролі народних мас в історії, але щиро прагнули поліпшити умови їх життя шляхом революції і прогресивних соціальних перетворень у країні.

«Визвольний рух в Росії,— писав В. І. Ленін у 1914 р.,— пройшов три головні етапи, відповідно до трьох головних класів російського суспільства, що накладали свою печать на рух: 1) період дворянський, приблизно з 1825 по 1861 рік; 2) різночинський або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 по 1895 рік; 3) пролетарський, з 1895 по цей час. Найвидатнішими діячами дворянського періоду були декабристи і Герцен»².

Таким чином, повстання декабристів стало одним із найзначніших проявів визвольного руху в Росії і фактично його початком.

Царський уряд доклав усіх зусиль, щоб приховати від народу справжню суть програми декабристів, показати їх повстання випадковим збаченням купки дворян, злочинним й ізольованим від суспільства явищем. Реакційному урядовому наклепові на дворянських революціонерів рішуче протистояла концепція передових діячів того часу, які глибоко зрозуміли прогресивний характер декабризму. Першим про це заявив геніальний російський поет О. С. Пушкін. «Не пропадет ваш скорбный труд и дум высокое стремленье»,— писав поет своїм друзям-декабристам в Сибір на каторгу³. Революціонер-демократ Т. Г. Шевченко побачив у декабристах самовідданих борців за свободу і прославив їх подвиг, назвавши їх «первыми русскими благовестителями свободы»⁴. У дожовтневий час об'єктивне висвітлення історії декабристського руху розпочали революційні демократи О. І. Герцен і М. П. Огарьов.

Партійно-класовий і глибоко науковий аналіз декабризму належить В. І. Леніну, який з граничною точністю визначив історичну роль декабристів — піонерів і зачинателів визвольного руху в Росії. Увага вождя пролетаріату й партії комуністів до подвигу декабристів не випадкова: вони заклали підвалини визвольного руху, і в цьому їх історична заслу-

¹ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 30, стор. 298.

² В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 25, стор. 90.

³ Декабристы. Поэзия, драматургия, проза, публицистика, литературная критика. М.—Л., 1951, стор. 222. (далі — Декабристы).

⁴ Тарас Шевченко. Повн. збір. творів. У 10 томах, т. 5. К., 1951, стор. 119.

га. В. І. Ленін віддавав належне їх героїзмові, мужності, самопожертві, революційному запалові, що для того часу було справжнім подвигом, а невдача повстання — суворим випробуванням. Позитивно оцінюючи плани й хід повстання декабристів, він завжди вказував на їх обмеженість, непослідовність, віддаленість від народу. На досвіді декабристів В. І. Ленін вчив пролетарських революціонерів, як треба боротися й перемагати.

Радянські вчені внесли великий вклад у справу висвітлення історії декабризму. Здобутком сучасного декабристознавства є численні змістовні дослідження М. В. Нечкіної, М. М. Дружиніна, С. С. Волка, Л. О. Медведської, М. М. Лисенка, Б. Є. Сирочковського, С. Б. Окуня⁵ та багатьох інших учених. В 1925 р. розпочалася публікація корпусу документів під назвою «Восстание декабристов». Вже побачили світ 12 томів, які стали найважливішим джерелом для вивчення цієї проблеми. Видано також в трьох томах «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов»⁶. Численні документи і матеріали опубліковано в інших виданнях. Продовжується видання і перевидання мемуарної й епістолярної літератури декабристів. Література і документи доносять до радянського читача всю велич подвигу декабристів, здійсненого 150 років тому.

Визвольний рух зародився серед прогресивної частини дворянських офіцерів російської армії, яка визволила Росію від іга Наполеона й здійснила переможний похід в Європу. Дворянські офіцери стали носіями ідей патріотизму і свободи. В. І. Ленін писав, що «тоді керівництво політичним рухом належало майже виключно офіцерам, і саме дворянським офіцерам...»⁷. Назріла необхідність внутрішніх соціально-економічних перетворень, загострення класової боротьби, а вплив міжнародних революційних і національно-визвольних рухів сприяв процесові консолідації прогресивних сил Росії. Військові повстання вважалися в той час найефективнішим засобом державних переворотів, що створювали умови для соціальних реформ.

Усвідомлюючи всю складність і труднощі боротьби, дворянські революціонери шукали форми об'єднання сил в артілях, союзах, товариствах. Перша в Росії таємна організація виникла в Петербурзі 9 лютого 1816 р. під назвою «Союз порятунку». Фундаторами товариства виступили гвардійські офіцери-патріоти, учасники Вітчизняної війни 1812 р. і визвольних походів у Європу: О. М. Муравйов, М. М. Муравйов, І. Д. Якушкін, брати М. І. Муравйов-Апостол і С. І. Муравйов-Апостол, С. П. Трубецькой. Вони поклялися віддати всі свої сили, знання, статок і навіть пожертвувати життям заради щастя вітчизни, пригніченої деспотизмом, за визволення народу Росії від ярма кріпосного рабства⁸. До таємного товариства були прийняті республіканець М. М. Новиков (небіж відомого просвітителя XVIII ст. М. І. Новикова), М. С. Лунін, Ф. П. Шаховський, Ф. М. Глінка, І. А. Долгоруков, П. І. Пестель, І. Г. Бурцов та інші. В особі П. І. Пестеля (1793—1826 рр.) «Союз порятунку» знайшов енергійного, освіченого й відданого революційній справі діяча.

⁵ М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; М. Лисенко. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Л. О. Медведська. Павло Іванович Пестель. Біографічний нарис. К., 1964; її ж. Сергій Іванович Муравйов-Апостол. К., 1961; Н. Н. Дружинин. Декабрист Никита Муравьев. М., 1933; С. С. Волк. Исторические взгляды декабристов. М.—Л., 1958; Б. Е. Сыроечковский. Из истории движения декабристов. М., 1969; С. Б. Окунь. Декабристы. М., 1972.

⁶ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 1—3. М., 1951. (Далі — Избранные).

⁷ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 30, стор. 301.

⁸ Восстание декабристов. Материалы, т. 1. М.—Л., 1925, стор. 9—23, 30, 42, 298; Записки, статті, письма декабриста І. Д. Якушкина. М., 1951, стор. 11—12.

За час свого дворічного існування товариство об'єднало майже 30 осіб. У січні 1817 р. воно прийняло статут і нову назву — «Товариство істинних і вірних синів вітчизни». Визначалася його головна мета — запровадження в Росії представницького правління у формі конституційної монархії і скасування кріпосного права. Передбачалося здійснити переворот з допомогою військових сил⁹.

Наприкінці 1817 р. радикальна частина товариства ухвалила рішення про знищення царя Олександра І, який прибув у Москву з нагоди закладання храму на честь перемоги над Наполеоном. Тоді виникла так звана «Московська змова», що виявила глибокі суперечності між радикальними і поміркованими силами. І. Д. Якушкін погодився пожертвувати власним життям для знищення царя-тирана. Однак помірковані сили на чолі з О. М. Муравйовим примусили його відмовитися від цього наміру. На знак протесту І. Д. Якушкін заявив про вихід з товариства. Однак і знищення царя не могло привести до позитивних наслідків: повстання не було підготовлене і царевбивство могло стати звичайною авантюрою. П. І. Пестель пропонував повстання починати в Петербурзі і, захопивши владу, проголосити конституцію. Його підтримали С. І. Муравйов-Апостол, С. П. Трубецькой та інші¹⁰. Безперспективність змови стала цілком очевидною. «Союз порятунку» наприкінці 1817 р. припинив своє існування, а його учасники шукали нових шляхів для продовження боротьби.

«Союз порятунку» дав борцям певний досвід конспіративної діяльності, заклав перший камінь у фундамент визвольного руху. Внутрішні суперечності не припинили розвитку організації, що вже досягла певного рубежу і вимагала дальшого удосконалення.

На основі здобутого досвіду політичної боротьби члени таємного товариства на початку 1818 р. в Москві заснували нову організацію під назвою «Союз благоденства» (1818—1821 рр.) і склали розгорнуту політичну програму під назвою «Законоположення Союзу благоденства» або «Зелена книга» (за кольором обкладинки зошита)¹¹. Цей союз ставив своїм завданням підготовку суспільної думки до боротьби за здійснення політичного перевороту в Росії: повалення монархії й скасування кріпосного права, встановлення республіки і прийняття конституції. В результаті активної діяльності його учасників у галузі освіти, правосуддя, громадського господарства передбачалося переконати якнайбільше людей у необхідності корінних змін в суспільстві. Поширювалася утопічна ідея, що світом керує розум. Соціальна революція, по суті, отожднювалася з моральним удосконаленням суспільства шляхом просвітництва.

На чолі «Союзу благоденства» стояла Корінна управа, до якої входили 29 фундаторів товариства, в тому числі П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, М. М. Муравйов, С. П. Трубецькой, І. Д. Якушкін, М. Ф. Орлов, Ф. М. Глінка, М. С. Лунін, М. І. Тургенев, Ф. П. Толстой та інші діячі. З них обиралася рада з шести осіб. Кожний член Корінної управи мав очолити місцеву управу. Місцеві управи повинні були стати опорою майбутнього перевороту, підготовка якого розраховувалася на 20 років¹².

Політичний напрям «Союзу благоденства» не вичерпувався програмою, викладеною в «Зеленій книзі», яка відображала лише легальний бік його практичної діяльності. «Зміст «Зеленої книги» «Союзу благоденства», — писав П. І. Пестель, — був не чим іншим, як пустим відве-

⁹ Восстание декабристов. Материалы, т. 4. М.—Л., 1927, стор. 113; Записки князя С. П. Трубецкого, СПб., 1907, стор. 12.

¹⁰ Восстание декабристов, т. 4, стор. 112, 256, 277.

¹¹ Там же, стор. 113; т. 1, стор. 307; Избранные, т. 1, стор. 239—276.

¹² Восстание декабристов, т. 1, стор. 311; Избранные, т. 1, стор. 250, 251—257; М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. 1. М., 1951, стор. 206—207.

денням від справжньої мети на випадок викриття товариства і для початкового повідомлення тих, що вступають в товариство; всім після вступу це ставало відомим...»¹³. Існувала й друга частина програми, що містила приховану («сокровенную») головну мету товариства: ліквідацію самодержавно-кріпосницького ладу в Росії шляхом військового перевороту, запровадження конституції й представницького правління¹⁴, тобто намагання практично вирішити основні суспільні питання — повалення самодержавства й визволення селян від кріпосного рабства.

Важливою стороною практичної діяльності «Союзу благоденства» стало утворення управ на місцях (у Петербурзі, Москві, Тульчині, Полтаві, Кишиневі та інших містах) і залучення нових членів товариства.

На Україні Тульчинська управа, очолювана П. І. Пестелем, нараховувала майже 30 осіб і проявляла значну активність в «Союзі благоденства». До Кишинівської управи належали генерали М. Ф. Орлов, П. С. Пущин, майор В. Ф. Раевський та інші. З ними в той час зустрічався засланий в Кишинів О. С. Пушкін¹⁵. Всього діяло майже 15 управ «Союзу благоденства», які об'єднували понад 200 членів таємного товариства.

Члени «Союзу благоденства» склали ряд записок про необхідність скасування кріпосного права й про рівність людей перед законом: П. І. Пестель («Записка про державне правління», 1818), О. М. Муравйов («Відповідь творцеві промови про захист права дворян на володіння селянами», 1818), М. І. Тургенев («Дещо про становище кріпосних селян», 1820). До «Союзу благоденства» прилучався ряд напівлегальних літературних товариств («Зелена лампа», «Арзамас», «Журнальне товариство», «Вільне товариство шанувальників російської словесності», ланкастерське товариство та інші).

На січневій нараді членів Корінної управи в 1820 р. в Петербурзі П. І. Пестель в аргументованій доповіді довів переваги республіканського правління. Більшість учасників проголосувала за встановлення в Росії республіки¹⁶. Тоді вперше в історії визвольного руху було прийняте рішення боротися за республіку. В. І. Ленін високо цінував «республіканські ідеї декабристів»¹⁷. На цій нараді члени товариства ухвалили також рішення про знищення царя й запровадження революційного правління в Росії після перевороту. Прийняття усіх цих рішень — найвища точка діяльності «Союзу благоденства». Разом з тим в «Союзі благоденства» загострювалися суперечності й незгоди між радикальними й поміркованими силами, що призвели до його розпуску в січні 1821 р.

У січні—березні 1821 р. в Петербурзі і на Україні утворилися дві взаємно зв'язані таємні організації, відомі під назвою Північне й Південне товариства дворянських революціонерів. Засновники цих товариств докладали зусиль, щоб виробити програму боротьби і залучити до участі в них нових членів, внаслідок чого протягом 1821—1825 рр. Північне товариство чисельно зросло до 105 осіб. Його учасники, переважно офіцери гвардії, тримали в руках військові частини для здійснення перевороту. Восени 1822 р. у Петербурзі було обрано керівний орган цього товариства — Північну думу з трьох осіб (голова — М. М. Муравйов, члени — С. П. Трубецькой і Є. П. Оболенський)¹⁸.

Південне товариство виникло на основі Тульчинської управи ко-

¹³ Цит. за кн.: Л. О. Медведська. Павло Іванович Пестель, стор. 32.

¹⁴ Восстание декабристов, т. 1, стор. 106; т. 4, стор. 138—139, 155.

¹⁵ А. С. Пушкин. Полн. собр. соч., т. 13. Л., 1937, стор. 257.

¹⁶ Восстание декабристов, т. 4, стор. 101, 102, 114.

¹⁷ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 6, стор. 300.

¹⁸ Восстание декабристов, т. 1, стор. 230, 299, 308, 323; Движение декабристов и тайные общества в России первой четверти XIX века. Именной указатель к документальным материалам ЦГВИА СССР, т. 4. М., 1973, стор. 1091—1094 (рукопис).

лишнього «Союзу благоденства» на чолі з П. І. Пестелем. Її учасники на засіданнях, як свідчив пізніше П. І. Пестель, підтвердили «як республіканське правління, так і революційний спосіб дії. Цим ставилася не нова мета, а стара, раніше уже прийнята, продовжувалась»¹⁹. Південне товариство оформилося організаційно: П. І. Пестеля обрано головою, а О. П. Юшневського — охоронцем товариства. Разом вони склали Директорію з диктаторськими повноваженнями. Третім її членом заочно обрано М. М. Муравйова — організатора Північного товариства. Цим засвідчувалася їх єдність. За п'ять років (1821—1825) Південне товариство зросло до 101 чоловіка, а напередодні повстання разом з Товариством об'єднаних слов'ян нараховувало у своїх рядах 160 осіб²⁰.

Одним з найважливіших завдань керівників Північного та Південного товариств стало створення програмних документів, на основі яких могла бути здійснена соціальна революція в Росії. М. М. Муравйов розробив проект «Конституції», що передбачав ліквідацію самодержавства, кріпосництва, станів і перетворення Росії в конституційну федеративну монархію²¹. Проект «Конституції» обговорювався членами Північного товариства, але не був прийнятий як програмний документ, бо значна частина учасників товариства схилилася до думки про запровадження в Росії республіки. Цю радикальну частину очолював поет-революціонер і один з найвидатніших діячів декабристського руху К. Ф. Рилєєв, який у 1825 р. фактично став лідером Північного товариства.

Члени Південного товариства також відхилили проект «Конституції» М. М. Муравйова, але водночас схвалили створену П. І. Пестелем «Руську правду» — програму, що передбачала скасування кріпосного права і станів, повалення шляхом військового перевороту самодержавства і встановлення республіки, здійснення соціальної революції в Росії²². Значна частина членів Північного товариства підтримувала «Руську правду» як радикальну програму майбутньої революції.

«Руська правда» — найвизначніший революційний документ дворянського періоду визвольного руху в Росії. Здійснення її начерків вивело б країну на шлях прискореного буржуазного розвитку. Сконцентрувавши в собі ідеологію і програму декабристів, «Руська правда» стала політичною платформою Південного товариства і була схвалена і підтримана багатьма діячами Північного товариства.

У січні 1823 р. в Києві відбувся з'їзд керівників Південного товариства, на якому були присутні П. І. Пестель, С. Г. Волконський, О. П. Юшневський, В. Л. Давидов, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін. Учасники з'їзду обговорили план майбутньої революції. На порядку денному постало також питання про необхідність досягнення єдності програми і революційних дій Північного та Південного товариств, залучення союзників до участі в революції, поширення впливу членів товариства у військах і підготовку останніх до повстання.

За дорученням Директорії Південного товариства для переговорів з діячами Північного товариства неодноразово відряджалися в Петербург члени товариства В. Л. Давидов, О. П. Барятинський, М. І. Муравйов-Апостол, С. Г. Волконський, І. С. Повало-Швейковський. Вони здійснили значну роботу з метою зближення товариств, досягнення єдності думок і дій.

В цей час у Північному товаристві сформувалася радикальна течія на чолі з К. Ф. Рилєєвим (І. І. Пущин, Є. П. Оболенський, брати Бестужеві, П. Г. Каховський, О. І. Одоєвський, В. К. Кюхельбекер, К. П. Чер-

¹⁹ Восстание декабристов, т. 4, стор. 109, 121, 156—157.

²⁰ Движение декабристов и тайные общества в России первой четверти XIX века. Именной указатель, т. 4, стор. 1095—1100.

²¹ Избранные, т. 1, стор. 295—329.

²² Восстание декабристов. Документы, т. 7. М., 1958, стор. 113—218.

нов та ін.). Нова течія була ближчою до запитів суспільства, відгукувалася на події, прагнула до активної боротьби проти самодержавства й кріпосництва. Сам К. Ф. Рилеев став рішучим прихильником повалення самодержавства і запровадження республіки в Росії²³.

У березні 1824 р. П. І. Пестель приїхав до Петербурга, маючи найширші повноваження для укладення угоди про об'єднання товариств. Він зустрічався з М. М. Муравйовим, С. П. Трубецьким, Є. П. Оболенським, К. Ф. Рилеевим та іншими діячами Північного товариства. Внаслідок півторамісячних переговорів, незважаючи на розходження думок, незгоди й сумніви, обидва товариства досягли певних успіхів у справі єдності дій. Північна дума і Директорія Південного товариства одержали цілком конкретне завдання — готувати сили для революційного перевороту.

Південне товариство, виявивши існування польського Патріотичного товариства на Україні, розглядало його як потенціального союзника в боротьбі проти самодержавства. Між російськими і польськими революціонерами протягом 1823—1825 рр. велися переговори, які сприяли укладанню союзу. Революціонери зобов'язувалися спільними силами діяти під час повстання²⁴.

Серед офіцерів російської армії поряд з прагненням визволити народи Росії від деспотизму й кріпацтва поширювалася прогресивна ідея визволення й об'єднання всіх слов'янських народів у федеративній республіці. Під таким девізом у Києві існувала масонська ложа «Об'єднані слов'яни», до якої належало чимало майбутніх декабристів. Протягом 1823—1825 рр. діяло Товариство об'єднаних слов'ян, засноване в Новограді-Волинському братами-офіцерами П. І. Борисовим та А. І. Борисовим, а також польським революціонером Ю. К. Люблінським²⁵.

Програма Товариства об'єднаних слов'ян викладалася в «Правилах» і «Клятві»: скасування кріпосного рабства, ліквідація різниці станів, повалення самодержавства й тиранії, визволення і об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку, розвиток науки, мистецтва й ремесел, торгівлі, освіти. Для досягнення мети члени товариства клялися діяти силою зброї²⁶. Орієнтація на участь народу в революції — відмітна риса програми Товариства об'єднаних слов'ян у декабристському русі. Проте на практиці це товариство, як і інші, виявилось також далеким від народу. Плани Товариства об'єднаних слов'ян мали чимало спільних рис з програмою Південного і Північного товариств. До товариства належало 60 осіб, серед них такі активні й віддані революційні справі офіцери, як брати Борисови, В. О. Бечаснов, І. І. Горбачевський, Я. М. Андрієвич, В. М. Соловйов, А. Д. Кузьмін, М. О. Щепило, Я. Я. Драгоманов, І. І. Сухинов та інші. Восени 1825 р. Товариство об'єднаних слов'ян влилося до складу Південного товариства на правах окремої управи, що підпорядковувалася Васильківській управі²⁷.

П'ятирічний період (1821—1825) напруженої діяльності дворянських революціонерів дав чимало позитивних наслідків. За цей час організаційно оформилися Північне й Південне товариства, до яких увійшли сотні передових офіцерів Росії.

Дворянські революціонери Північного і Південного товариств згідно з угодою про спільні дії готували військове повстання, початок яко-

²³ Восстание декабристов, т. 1, стор. 176, 183, 189; Материалы, т. 3. М.—Л., 1927, стор. 346—347.

²⁴ Восстание декабристов, т. 1, стор. 300, 301; т. 4, стор. 106, 107, 116—119, 164—165; т. 9, стор. 38, 63—64; т. 10, стор. 126—130; Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста). СПб., 1902, стор. 413—417.

²⁵ Восстание декабристов. Материалы, т. 5. М.—Л., 1926, стор. 10—11, 22, 28, 52, 53, 80—82, 92.

²⁶ Восстание декабристов, т. 5, стор. 12—13, 17—18.

²⁷ Там же, стор. 31—35; И. И. Горбачевский. Записки. Письма. М., 1963, стор. 34.

го орієнтовно призначався на літо 1826 р. під час маневрів армії. До цього часу передбачалося виробити узгоджену програму, провести агітаційну роботу серед солдатів гвардійських і армійських полків, збільшити чисельність таємних організацій. Найзручнішим часом для перевороту вважалася природна або насильна смерть царя²⁸.

До Північного товариства вступили революційно настроєні офіцери: П. Г. Каховський, О. І. Якубович, О. М. Булатов, А. Є. Розен, Д. І. Завалішин, А. П. Арбузов, М. О. Бестужев, В. К. Кюхельбекер, О. М. Сутгоф, М. О. Панов, Д. О. Щепін-Ростовський, О. І. Одоевський, М. П. Репін та інші. Вони вели агітацію серед офіцерів і солдатів Московського, Гренадерського, Ізмайлівського, Фінляндського, Єгерського, Кавалергардського гвардійського полків, матросів Гвардійського морського екіпажу²⁹.

Південне товариство провадило значну підготовчу роботу у військах 2-ї армії на Україні, а також у південних військових поселеннях. С. І. Муравйов-Апостол користувався авторитетом серед солдатів Чернігівського піхотного полку, якого він сподівався підняти на повстання. П. І. Пестель командував Вятським піхотним полком і готував його до виступу, сподіваючись з його допомогою арештувати командування й штаб 2-ї армії в Тульчині. Революціонери готували також до виступу солдатів Саратовського, Пензенського, Тамбовського, Троїцького піхотних полків, а також єгерські полки, артилерійські бригади, військові поселення.

У другій половині 1825 р. царський уряд одержав ряд доносів (І. В. Шервуда, І. О. Вітта, А. І. Майбороди) про існування таємних товариств в Петербурзі і на Україні. Царським сатрапам потрапили до рук списки діячів товариств. І лише хвороба Олександра I перешкодила здійснити негайні репресії проти дворянських революціонерів.

19 листопада 1825 р. несподівано вмер Олександр I у Таганрозі. Почалася затяжна династична криза, яку й використали дворянські революціонери для повстання і військового перевороту в Росії. Першим виступило Північне товариство, яке з 26 листопада по 13 грудня підготувало сили для збройного повстання. Душею і керівником став К. Ф. Рилєєв, на квартирі якого відбувалися таємні наради революціонерів і складався план дій. Диктатором повстання обрали полковника князя С. П. Трубецького, а начальником штабу — Є. П. Оболенського³⁰. Планом передбачалося вивести війська на Сенатську площу й примусити Сенат видати складений революціонерами Маніфест до російського народу.

Маніфест до російського народу, складений С. П. Трубецьким, К. Ф. Рилєєвим і В. І. Штейнгелем, в плані перевороту мав посісти місце безпосередньої політичної програми. Він передбачав скликання Верховного собору народних представників, повалення самодержавства, утворення тимчасового правління; проголошував свободу друку, гласність судів, скасування права власності на людей (кріпацтво), запровадження рівності громадян перед законом, знищення військових поселень тощо³¹. Загалом передбачалося провести глибокі соціальні реформи, спрямувати революцію у відповідне русло.

Дворянські революціонери планували під час перевороту захопити Зимовий палац і арештувати царську сім'ю та Державну раду, вбити царя Миколу I, який напередодні вступив на престол, оволодіти будинком Сенату і Петропавлівською фортецею³². Повстання в Петербурзі

²⁸ Восстание декабристов, т. 4, стор. 87, 102—103.

²⁹ Там же, т. 1, стор. 66, 67, 70.

³⁰ Там же, стор. 18, 64—68, 154, 184—185; Записки князя С. П. Трубецкого. СПб., 1907, стор. 92.

³¹ Восстание декабристов, т. 1, стор. 107—108.

³² Там же, стор. 186—188, 192, 347, 364; т. 8, стор. 34.

повинне було стати прологом революції в усій Росії. Воно призначалося на день присяги царю Сенату і військ гвардії — 14 грудня.

Ранок 14 грудня 1825 р. видався похмурим і морозним. Офіцери — члени товариства з'явилися в полки, щоб відкрито оголосити солдатам про початок революції й закликати їх до повстання. Повстання спалахнуло спочатку в Московському піхотному полку, який в складі 800 чоловік у повному озброєнні прибув об 11-й год. на Сенатську площу до пам'ятника Петру I. Незабаром до нього приєдналися 1250 солдатів Гренадерського полку і 1100 озброєних моряків Гвардійського морського екіпажу. На площі вишикувалися понад 3 тис. солдатів, яких очолювали 35 офіцерів-декабристів. Члени Північної думи К. Ф. Рилєєв і Є. П. Оболенський представляли вище керівництво революцією. На Ісаакіївському мосту поручик А. Є. Розен командував бойовим резервом повстанців — 800 солдатами Фінляндського піхотного полку³³.

Прості люди Петербурга, збуджені надзвичайними подіями, заповнили вулиці й площу, вітали повсталі війська, підбадьорювали солдатів, всіляко висловлювали їм свою солідарність і підтримку. Населення міста хвилювалося, як бурхливе море, і прагнуло взяти участь в повстанні³⁴.

Але події розгорталися не так, як передбачалося планом революціонерів: не всі полки вдалося вивести для участі в повстанні. Зимовий палац і Петропавловську фортецю повстанцям також не вдалося зайняти, будинок Сенату виявився порожнім, бо сенатори прийняли присягу десь о 7-й год. ранку і роз'їхалися, царська фамілія і Державна рада перебували на волі, цар збирав сили для придушення повстання. До того ж диктатор князь С. П. Трубецькой, не вірячи в успіх повстання, не з'явився на площу, і повстанці залишилися без військового керівництва³⁵. Кілька годин повсталі полки провели практично в бездіяльності й не переходили в наступ.

За царським наказом на Сенатську площу відряджалися довірені особи, щоб умовити повстанців розійтися по казармах. Є. П. Оболенський забороняв їм наближатися до каре повстанців. Петербурзький генерал-губернатор М. А. Милорадович і полковник М. К. Стюрлер були смертельно поранені П. Г. Каховським. Повстанці трималися стійко й не піддавалися на умовляння³⁶.

В другій половині дня 14 грудня напруження на Сенатській площі та в навколишньому районі дійшло крайніх меж. Навколо повстанців з'явилося кільце 12-тисячного урядового війська. Біля Адміралтейства лаштувалася викликана царем артилерія. Від умовлянь цар переходив до каральних дій: він двічі посилав проти повстанців кінноту, але повстанці рушничним вогнем і багнетами відбили атаки кавалергардів. З деяких полків на Сенатську площу приходили представники, які просили повстанців триматися до вечора, поки до них приєднаються нові військові сили.

Нерішучість повстанців використав цар Микола I, який наказав стріляти з гармат картечними зарядами в повстанців і в юрби людей, що їх оточували. На гарматні постріли повстанці відповіли кількома залпами з рушниць по царських військах. Але цей опір тривав недовго. Рятуючись від картечі, повстанці почали відступати з Сенатської пло-

³³ Восстание декабристов, т. 1, стор. 396—399, 411—412, 428; т. 2, стор. 46—47, 61, 87, 115, 122, 128—129; т. 8, стор. 26, 34, 35, 211—212, 145, 180—181; А. Е. Розен. Записки декабриста. СПб., 1907, стор. 64—65, 66.

³⁴ Восстание декабристов, т. 1, стор. 468; Воспоминания Бестужевых. М.—Л., 1951, стор. 73—78; Записки, статті, письма декабриста И. Д. Якушкина, стор. 151, 155.

³⁵ Восстание декабристов, т. 1, стор. 364—366, 71—72.

³⁶ Там же, стор. 224—225, 232—234, 350, 352, 355; Воспоминания Бестужевых, стор. 41, 692—693.

щі вздовж набережної Неви, а деякі роти переходили річку по льоду в напрямку Васильївського острова. Спроби офіцерів-декабристів організувати відсіч успіху не мали. Майже 300 солдатів-повстанців і жителів міста стали жертвами обстрілу з гармат або потонули в Неві³⁷.

Перший організований революційний виступ проти самодержавства царизм придушив силою зброї. Тоді площі й вулиці Петербурга були обагрені кров'ю борців за свободу. Але боротьба на цьому не припинилася: на Україні готувалися сили для повстання.

На Україні царському урядові вдалося напередодні повстання розгромити Тульчинську управу і значно ослабити Директорію Південного товариства. 13 грудня 1825 р. в Тульчині арештовано П. І. Пестеля, а слідом за ним — О. П. Юшневського, О. П. Барятинського, М. І. Лорера та інших. Кам'янська управа не мала сил для виступу, хоч арешт її діячів відбувся пізніше.

Організацію повстання взяв на себе член Директорії підполковник С. І. Муравйов-Апостол, який командував батальйоном в Чернігівському піхотному полку. Васильківська управа ще не зазнала втрат від арештів. Найближчими помічниками в організації повстання стали М. П. Бестужев-Рюмін і М. І. Муравйов-Апостол. Звістка про поразку повстання в Петербурзі дійшла до Васильківської управи 25 грудня, але це не похитнуло рішення про повстання. Повертаючись з Житомира, С. І. Муравйов-Апостол з своїм братом 28 грудня зупинився в с. Трилісах, де квартирувала одна з мушкетерських рот, якою командував член товариства А. Д. Кузьмін. С. І. Муравйов-Апостол викликав на нараду офіцерів А. Д. Кузьміна, І. І. Сухинова, В. М. Соловйова, М. О. Щепилла. М. П. Бестужев-Рюмін негайно виїхав в інші військові частини з метою повідомити про початок виступу. В ніч на 29 грудня до Трилісів приїхали командир Чернігівського піхотного полку підполковник Г. І. Гебель і жандармські офіцери. Вони арештували братів Муравйових-Апостолів³⁸.

Ранком 29 грудня 1825 р. до Трилісів прибули викликані офіцери, які визволили арештованих, поранивши в сутичці Гебеля. Останньому разом з жандармами пощастило втекти. Це і було початком повстання Чернігівського піхотного полку³⁹.

С. І. Муравйову-Апостолу і його сподвижникам вдалося підняти на повстання мушкетерську роту в Трилісах і гренадерську роту в с. Ковалівці на Київщині. 30 грудня цей невеликий загін повстанців вступив до Василькова, де квартирував штаб Чернігівського піхотного полку й перебували інші роти. Повстало понад 800 солдатів і офіцерів.

В ніч з 30 на 31 грудня офіцери й солдати повсталого полку готувалися до походу, що мав своєю метою підняти інші полки на боротьбу. С. І. Муравйов і М. П. Бестужев-Рюмін склали два важливих агітаційних документи, що містили програму повстання, — «Православний катехізис» * і відозву. Вони закликали до повстання, доводили солдатам справедливість і законність повалення самодержавства й ліквідації кріпосництва, завоювання свободи для народу Росії. «Православний катехізис» писарі розмножили в 11 примірниках для розповсюдження серед солдатів і селян⁴⁰. Кілька примірників відправлено у Київ разом з розвідкою.

31 грудня за наказом С. І. Муравйова-Апостола перед строем Чер-

³⁷ М. В. Нечкина. Восстание 14 декабря 1825 г. М., 1951, стор. 168—170; Воспоминания Бестужевых, стор. 41—42.

³⁸ Восстание декабристов. Материалы, т. 6, М.—Л., 1929, стор. 5; Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. 2, М., 1933, стор. 377, 381.

³⁹ Восстание декабристов. Материалы, т. 6, стор. 124—125.

* «Православный катехизис» — програмний документ декабристів, створений в республіканському дусі С. І. Муравйовим-Апостолом, М. П. Бестужевим-Рюмином, в якому засуджувалося самодержавство і закликалося встановити народовладдя.

⁴⁰ Восстание декабристов, т. 4, стор. 254—256, 275—276, 278.

нігівського піхотного полку священник зачитав «Православний катехі-зис», який похитнув віру солдатів у недоторканість особи царя і непо-рушність кріпосницького ладу, пробудив бажання боротися за свободу. Повсталий полк, окрилений надією на перемогу, рушив у похід. Жителі Василькова зичили успіху воїнам. Надвечір того ж дня до повстанців приєдналася ще одна мушкетерська рота. Тепер їх було близько 1000 ⁴¹.

Шість днів тривав революційний похід повсталого полку. Царсько-му урядові вдалося вивести війська з району повстання, щоб не допу-стити його поширення в інших полках. 3 січня каральний загін під ко-мандуванням генерала Ф. К. Гейсмара атакував повстанців на висотах між селами Устимівкою і Ковалівкою: після гарматного обстрілу на чернігівців були кинуті ескадрони кавалерії. Повстанці не витримали бою і почали відступати. Тяжко поранений в голову С. І. Муравйов-Апостол з прапором в руках намагався зібрати повстанців для опору, але йому не вдалося відновити бойовий порядок полку ⁴². Повстанці за-знали поразки й були захоплені в полон. Полк втратив убитими двох офіцерів і шість солдатів, поранено було 22. Поранений в бою А. Д. Кузьмін покінчив життя самогубством ⁴³. Три офіцери і шість солдатів поховано у братській могилі поблизу с. Трилісів.

Царське самодержавство і реакція, скориставшись поразкою пов-сталих військ у Петербурзі і на Україні, вчинили над декабристами жорстоку розправу, якою реакція намагалася залякати передові сили Росії. По всій країні прокотилася хвиля арештів учасників декабрист-ського руху. Тисячі арештованих солдатів і сотні офіцерів-декабристів заповнили царські в'язниці в Петербурзі, Могилеві, Білій Церкві. Го-ловною катівнею слідства над декабристами стала Петропавловська фортеця, де в похмурих казематах перебували найактивніші діячі Пів-нічного й Південного товариств.

3 17 грудня 1825 по 17 червня 1826 р. діяв так званий слідчий ко-мітет на чолі з військовим міністром графом О. І. Татіщевим. Сам цар брав участь в допитах. Запеклі реакціонери-монархісти вживали всіх катівських засобів, щоб примусити декабристів до зізнання. Більшість декабристів мужньо витримали випробування. Слідчий комітет предста-вив «Донесення», що містило звинувачення на кожного декабриста. Верховний кримінальний суд на чолі з М. М. Сперанським засудив до смертної кари п'ятьох найактивніших діячів повстання декабристів — П. І. Пестеля, К. Ф. Рилєєва, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестуже-ва-Рюміна і П. Г. Каховського. Їх повішено в Петропавловській форте-ці в ніч на 13 липня 1826 р. 121 декабриста засуджено на каторгу, за-слання й поселення в Сибіру, розжалування в солдати тощо. Більшість засуджених позбавлено дворянства, чинів і нагород ⁴⁴.

За рішенням військово-судової комісії в Могилеві суворий вирок винесено 16 офіцерам — учасникам повстання Чернігівського піхотного полку, більшість з них позбавлена дворянства й чинів і відправлена на каторгу ⁴⁵.

Спеціальні військові слідчі комісії в Петербурзі й Білій Церкві роз-глядали справи про участь солдатів у повстанні: кілька сотень їх пока-рано шпіцрутенами і близько чотирьох тисяч відправлено в діючу армію на Кавказ. Їх позбавлено нагород за участь у Вітчизняній війні 1812 р. та інших війнах ⁴⁶. Нещадною розправою над декабристами царизм на-

⁴¹ Восстание декабристов, т. 6, стор. 363, 127; И. И. Горбачевский. Запис-ки. Письма, стор. 71, 72.

⁴² Восстание декабристов, т. 6, стор. 69, 70, 74.

⁴³ Рух декабристів на Україні. Харків, 1926, стор. 75.

⁴⁴ И. И. Горбачевский. Записки. Письма, стор. 164—183.

⁴⁵ Восстание декабристов, т. 6, стор. 195—198.

⁴⁶ М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. 2. М., 1955, стор. 412; Декабри-сты и их время, т. 2. М., 1932, стор. 361.

магався посіяти серед народу страх і запобігти новим виступам передових сил проти самодержавно-кріпосницького ладу.

Діяльність таємних товариств і повстання декабристів мали велике історичне значення, дали ряд важливих уроків для майбутніх поколінь революціонерів. «Вшановуючи Герцена, — писав В. І. Ленін, — ми бачимо ясно три покоління, три класи, які діяли в російській революції. Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула»⁴⁷.

Історичне значення декабристського руху полягало насамперед у тому, що дворянські революціонери висунули позитивну програму соціальної революції в Росії: повалення самодержавства, встановлення республіки, скасування кріпосництва, станового поділу в суспільстві. Ці глибокі соціально-економічні перетворення вивели б Росію на шлях буржуазного розвитку. Для здійснення своєї політичної програми декабристи виявили героїзм і самовідданість, не зупинилися перед збройним повстанням проти самодержавства в інтересах пригнобленого народу. Вони виступили фундаторами визвольного руху в Росії.

Поразка декабристського руху зумовлювалася рядом об'єктивних причин: дворянські революціонери не усвідомлювали ролі народних мас в революції й не могли їх очолити, не опиралися в своїй діяльності на прогресивний клас; не могли подолати пасивності солдатів — цієї частини народу, яку їм вдалося підняти на боротьбу; орієнтувалися лише на військове повстання й не враховували того факту, що в Росії ще не визріла революційна ситуація.

Безперечна заслуга декабристів полягала в тому, що вони заради свободи народу, зокрема селянства, знехтували привілеями й виступили проти свого класу. Але ці ж борці водночас боялися залучати народ до участі в революції, бо не змогли б керувати демократичним рухом. У відриві від сил народу полягала трагедія дворянських революціонерів, які дорого заплатили за свою обмеженість.

Подвиг декабристів укарбувався у вічність. Для наступного покоління борців проти самодержавства вони стали взірцем мужності й героїзму. Вони одними з перших заклали камінь у фундамент визволення Росії. Піонери визвольного руху багато зробили для революційного виховання російського народу. Їх запалюючий приклад, уроки й традиції допомогли пролетарським революціонерам організувати й провести маси робітників і селян на штурм царизму і буржуазно-поміщицького ладу, здобути перемогу й відкрити шлях до нового життя.

⁴⁷ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 21, стор. 249.

ДРУКОВАНІ СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПЕРІОДУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Глибоке і всебічне дослідження закономірностей формування соціалістичного робітничого класу потребує широкого залучення і ретельного використання найрізноманітніших історичних джерел. У всій їх сукупності велику цінність, безсумнівно, становить статистика. Без достатніх статистичних даних взагалі неможлива наукова розробка таких сюжетів історії робітничого класу, як динаміка його чисельності і соціальної структури, зміни кваліфікаційного, статевого і вікового складу робітників, підвищення їх життєвого рівня, трудової і політичної активності.

Однак знайомство з працями радянських істориків про робітничий клас України періоду соціалістичного будівництва дає підстави твердити, що в цілому ряді їх явно недостатньо подані цінні відомості, які містяться в наявних статистичних джерелах. Якщо деякі цифрові характеристики протягом багатьох років повторюються в різних статтях і книгах, то є немало статистичних даних, не менше показових, все ще не введених, на жаль, в науковий обіг. Разом з тим в окремих публікаціях часом наводяться неперевірені, а тому неточні відомості, трапляються спроби співставити непорівнянні величини.

У нашій країні статистика праці з її сучасним діапазоном досліджуваних проблем, масштабом охоплення численних галузей народного господарства фактично створена за роки Радянської влади. Відразу ж після перемоги Великого Жовтня при Народному комісаріаті праці РСФРР з цією метою було організовано спеціальний друкований орган, а з 1918 р. почав виходити щомісячний журнал «Статистика труда». Уже в 1921 р. було створено Бюро статистики праці ВЦРПС, Центрального статистичного управління і Наркомату праці, що очолило всю діяльність місцевих органів цих трьох організацій. На Україні робота в цій галузі була розподілена між названими організаціями. Центральна рада профспілок займалася обліком чисельності членів профспілок, аналізувала виробничі результати і бюджети робітників*. ЦСУ обліковувало дані чисельності і якісного складу робітників і службовців великої промисловості, їх заробітної плати, використання ними робочого часу, а також руху, плинності робітничих кадрів**. Наркомат праці республіки вів облік безробіття, збирав відомості з питань охорони праці, травматизму і соціального страхування робітників.

Така система обліку праці неминуче породжувала велику роздрібненість у нагромадженні статистичних даних про працю. Останні публікувалися тоді трьома самостійними установами, внаслідок чого, зрозуміло, розпорошувалися по різних виданнях. Що являють собою ці публікації, якого роду статистичні матеріали про робітничий клас вони містили, — є темою даної статті.

Передусім треба зазначити, що Бюро статистики праці, створене в 1920 р. при Раднакомі республіки, публікувало результати своєї діяльності спочатку у періодичних випусках під назвою «Матеріали по статистике труда на Украине», а з 1926 р. — у щомісячній серії «Статистический бюллетень»¹. Матеріали, узагальнені ЦСУ, деякий час публікувалися у вигляді збірників «Статистика України» та іншими виданнями². Підсумки статистики праці поряд з цим висвітлювалися в щорічних статистичних збірниках ЦСУ, що виходили в світ у 1924—1929 рр.³.

* З 1929 р. вся робота по обстеженню бюджетів робітників і службовців зосереджувалася спочатку в ЦСУ, а потім в Управлінні народногосподарського обліку Держплану УРСР.

** В подальшому статистика ЦСУ УРСР розширила коло галузей народного господарства, в яких проводився облік даних про працю.

¹ Матеріали по статистике труда на Украине 1920—1923, № 1-3, 4-5; Статистика труда на Украине. Харьков, 1924—1926; Статистический бюллетень, № 1 (декабрь 1926); № 36 (октябрь 1929).

² Статистика України. Серія X. Статистика праці. Харків, 1924, № 31—40; 1925, № 58, 67; 1926, № 64; 1927, № 99, 101, 103; 1928, № 127, 133, 144; 1929, № 155, 168, 171; Статистична хроніка відділу статистики праці. Харків, 1926—1929, № 1—66; 1930, № 173, 176, 188, 192, та ін.

³ Україна. Статистичні щорічники за 1924, 1926, 1928, 1929 рр. Харків, 1924—1929.

Таким чином, у 20-х роках на Україні видано досить широке коло статистичної літератури, що відбивала різні сторони процесу формування робітничого класу, включаючи його географію, кількісну і якісну характеристики, умови праці і побуту. Публікації з статистики праці тих років містять також докладні відомості про життєвий рівень робітників, їх заробітну плату, бюджет, забезпеченість житлом тощо. Не буде перебільшенням сказати, що всі ці матеріали становлять значну цінність для дослідників історії становлення радянського робітничого класу.

З початку 30-х років видання статистичних даних, в тому числі і про працю, помітно скоротилося. Причому не тільки зменшилася кількість публікацій, а й коло охоплених ними питань. На Україні замість видаваних раніше щорічників і бюлетенів із статистики Управління народногосподарського обліку (УНГО) Держплану УСРР почало видавати статистичні збірники і довідники, в яких проблемам праці відводився, як правило, один із розділів⁴. Статистика праці 30-х років, безперечно, за змістом бідніша порівняно з попереднім періодом. Це, однак, не означає, що вона не може служити документальною базою для дослідників. Навпаки, статистичні матеріали того часу цілком дають змогу черпати в них необхідні дані про робітничий клас. Це передусім стосується спеціального збірника «Праця в УРСР» (К., 1937), виданого слідом за появою загальносоюзного довідника «Труд в СССР».

Названий збірник — перше на Україні видання, в якому вміщені основні показники з питань праці і заробітної плати за весь час існування статистики в УСРР до 1936 р. включно. Тут, наприклад, є дані про чисельність робітничого класу в період з 1902 по 1936 р. Наводяться також відомості про концентрацію робітників на промислових підприємствах, динаміку кількісного зростання робітничого класу по областях, що дає можливість простежити зміну його територіального розміщення в республіці за роки індустріалізації. Збірник насичений і численними даними про працю жінок, національний склад робітничого класу, питому вагу в ньому молоді, включає різноманітний фактичний матеріал, що характеризує використання робочого часу, виконання виробничих норм, стан трудової дисципліни на підприємствах, а також підвищення життєвого рівня робітників, збільшення їх заробітків, доходів робітничих сімей тощо.

Хоч збірник «Праця в УРСР» виділяється серед інших подібних видань 30-х років, відрізняючись від них відносно повнотою статистичних даних, проте для наукового аналізу розвитку робітничого класу періоду перших п'ятирічок використання тільки його матеріалів не досить. Тут, по-перше, відсутні відомості про зміну соціальної структури робітничого класу і його культурно-технічного рівня; по-друге, зовсім немає показників, що відбивали б суспільно-політичну діяльність робітників, їх участь у розгортанні соціалістичного змагання. Розглядуваний збірник не позбавлений і інших недоліків. Зокрема, в ньому трапляються окремі неточності і суперечливі відомості. Так, цифрові дані про чисельність робітників великої промисловості республіки на початок року на стор. 9 і 48 не однакові.

Збірник «Праця в УРСР» доповнюють матеріали інших статистичних видань. Конкретні відомості про зростання продуктивності праці робітників, їх участь у різних формах змагання можна знайти в збірнику «Соціалістична Україна» (К., 1937). Його дані дають змогу також аналізувати зміни життєвого і культурного рівня робітничого класу в 1935—1936 рр. Наводяться, зокрема, відомості про заробітну плату робітників, ціни на ринках найбільших міст, заощадження трудящих, поліпшення їх матеріальних умов, про фізичний розвиток молоді. Втім з точки зору наукового оформлення збірник «Соціалістична Україна» дещо поступається перед попереднім виданням. І це не тільки тому, що його таблиці подекуди неточні*, але й тому, що наведені відомості, наприклад про чисельність робітників, потребують конкретизації, оскільки не зазначено, включають вони учнів і молодший обслуговуючий персонал чи ні.

Досить повні дані про підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу, охоплення його різними формами навчання (школи ФЗН, стахановські і технічні курси тощо) містить збірник «Культурне будівництво Української РСР» (К., 1940). Для дослідників праці жінок, тих величезних зрушень, що відбулися в становищі трудящих жінок у ході соціалістичного будівництва, особливо в галузі їх професійного і культурного розвитку, трудової і суспільно-політичної діяльності справді незамінним документальним джерелом є збірник «Жінки соціалістичної України» (К., 1937). Багато даних про чисельність і питому вагу молоді серед робітників, про висунення її на керівні пости, про трудові успіхи, участь у соціалістичному змаганні, в русі новаторів виробництва зібрані в окремому випуску «Молодь УРСР» (К., 1937).

Серед статистичних видань 30-х років слід вказати також на збірник діаграм «Пролетаріат України від XI до XII з'їзду КП(б)У», виданий 1934 р. Всеукраїнсь-

⁴ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. К., 1935; УСРР в цифрах. Статистичний довідник. К., 1935; Молодь УСРР. К., 1936; Соціалістична Україна. Статистичний збірник. К., 1937; Жінки соціалістичної України. Статистичний довідник. К., 1937; Народне господарство УРСР. К., 1940; Культурне будівництво Української РСР. К., 1940.

* Так, дані 1914 р. про чисельний склад робітничого класу великої промисловості України помилково віднесені до 1913 р.

кою радою профспілок. Цей збірник вартий уваги саме тому, що в ньому наведені округлені дані про зростання робітничого класу республіки за 1930—1933 рр., про його національний склад, зміни життєвих умов тощо. Важливі статистичні матеріали, що дають уяву про різні аспекти розвитку соціалістичного робітничого класу, містяться в доповідях керівних діячів профспілок, у спеціальних випусках, що видавалися до з'їздів профспілок⁵.

Чимале значення для вивчення історії робітничого класу мають статистичні узагальнення з питань заробітної плати, які здійснювались, а потім публікувались органами народногосподарського обліку Держплану СРСР. Ці публікації мали місце в 1929, 1930 і 1934 рр. В історіографічному відношенні найбільший інтерес становить облік заробітної плати за жовтень 1934 р. Тут підсумовані результати обстеження досить широких груп робітників України (зокрема, кам'яновугільної, машинобудівної та залізничної промисловості). Облік давав змогу бачити картину розподілу робітників по розрядах тарифної сітки, мати ґрунтовні відомості і про почасові і місячні заробітки по професіях і галузях виробництва, про градацію робітників за розмірами заробітної плати, нормальну тривалість робочого дня тощо⁶.

Окрему групу масових джерел про робітничий клас, крім даних поточної статистики, становлять матеріали переписів населення, а також промислових, професійних переписів та епізодичних обстежень. Саме в цих документах історик може почерпнути багато з того, що характеризує соціальну структуру робітничого класу, тим часом як подібні відомості майже цілком відсутні у виданнях поточної статистики. Винятково багатий матеріал сконцентрований у багатотомному виданні про всесоюзний перепис населення 1926 р.⁷ І хоч у літературі вже зверталася увага на недостатнє використання в історичних дослідженнях такого роду відомостей⁸, на жаль, становище змінюється до кращого повільно. І те, що матеріали перепису поки що рідко залучаються до вивчення історії робітничого класу України, очевидно, пояснюється необхідністю додаткової розробки цифрових даних і зведених таблиць.

Надзвичайно важливі відомості про оклад і діяльність робітничого класу періоду соціалістичного будівництва містяться в ряді публікацій, присвячених вибірково-му профспілковому перепису 1929 р., що проводився в трьох основних профспілкових об'єднаннях — металістів, гірників і текстильників⁹. Перепис охопив приблизно 430 тис. робітників, але зафіксовані підсумкові дані стосуються лише 270 тис., включаючи 83 176 робітників України (металістів і машинобудівників — 16 570; металургів — 21 392 і гірників Донбасу — 42 214).

Проведення профспілкового перепису 1929 р. диктувалося передусім завданнями соціалістичного будівництва в СРСР. Тому програма його виявилася досить широкою. В результаті були зібрані і обліковані численні відомості, що різнобічно характеризували робітників, охоплених переписом. Серед них є дані про соціальне походження робітників, їх вік, статевий склад, виробничий стаж, загально-освітній рівень, кваліфікацію, суспільну активність.

Одним із перших, хто ще в довоєнні роки намагався проаналізувати підсумки профспілкового перепису, був А. Г. Рашин. У його книзі¹⁰ наведені вдалі, на наш погляд, комбінаційні таблиці, а весь матеріал розроблений у регіональному розрізі, що полегшує використання його істориками України та інших союзних республік. До того ж автор спеціально приділяє увагу різним моментам специфіки складу робітників УРСР за стажем, віком, кваліфікацією, зв'язком із землею і т. д.¹¹

Позитивної оцінки заслугове також згаданий збірник «Перепись рабочих и служащих 1929 г.». У ньому з усіх програмних питань перепису поряд з іншими даними обліковані відомості про робітників 17 великих металообробних і машинобудівних підприємств України. За матеріалами перепису був виданий збірник¹², в

⁵ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к 3-му съезду профсоюзов Украины; М. Чуврин. Профсоюзы Украины на социалистической стройке. М., 1931; Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года. Отчет V Всеукраинскому съезду профсоюзов, 1932; К. М. Гулый. Положение трудящихся Украины. Доклад на Всеукраинском совещании работников труда и соцстраха, 1928, та ін.

⁶ Див. Заработная плата рабочих крупной промышленности в октябре 1934 г. М., 1935, стор. 4, 5, 181, 184, 185, 187, 291, 300, 303.

⁷ Всесоюзная перепись населения 1926 года. М., 1929.

⁸ Л. И. Василькина. Численность и состав национальных кадров рабочего класса СССР (по материалам всесоюзной переписи населения 1926 г.). — «История СССР», 1972, № 6.

⁹ Перепись рабочих и служащих 1929 г., т. 1. Металлисты СССР. М., 1930; Труд в СССР. 1929—1930 гг. Справочник. М., 1930, та ін.

¹⁰ А. Г. Рашин. Состав фабрично-заводского пролетариата СССР. Предварительные итоги переписи металлистов, горнорабочих и текстильщиков в 1929 г. М., 1930.

¹¹ Там же, стор. VIII, 5, 9, 64, 95, 164—165.

¹² Галицкий, Генкин, Зайцев, Интканд. Состав рабочей молодежи. М., 1931.

якому опрацьовані переписні анкети робітників віком від 14 до 24 років. Цей матеріал поданий за віковими групами, соціальним походженням, статтю, партійністю молодих робітників. Для істориків же нашої республіки його історіографічна цінність не така велика, бо відомості про робітників України тут подані лише епізодично, у вигляді окремих прикладів. Мало також даних стосовно України і в тематичному збірнику «Молодеж ССРСР», виданому на базі матеріалів органів народногосподарського обліку і ЦК ВЛКСМ до X з'їзду комсомолу. Тут зустрічаються поодинокі приклади соціального зростання української молоді, висунення її на керівну діяльність тощо¹³.

Однак, належно оцінюючи згадані праці, слід зауважити, що публікації за матеріалами профспілкового перепису 1929 р. не можуть вважатися достатньо репрезентативними, якщо мати на увазі стан справ у складі всього робітничого класу країни, в тому числі і нашої республіки. Це зауваження тим більш доречне, що в деяких працях з історії робітничого класу, виданих за останні десятиріччя, дані перепису подаються для характеристики динаміки саме всього робітничого класу, хоч, як показують наші підрахунки, перепис охоплював лише близько 19 процентів робітників важкої промисловості, або 13 процентів робітників всієї великої промисловості України. Якщо ж включити сюди робітників дрібної промисловості, транспорту, будівництва та інших галузей, то охоплення переписом становитиме не більше 10 процентів всієї чисельності робітників. І все ж матеріали перепису 1929 р., даючи ґрунтовні відомості про робітників провідних галузей індустрії, дають змогу виявити характерні риси, основні тенденції розвитку робітничого класу в цілому. Повний же аналіз змін у робітничому класі УРСР потребує залучення додаткових джерел, особливо для характеристики таких його загонів, як транспортники, будівельники, працівники лісу та ін.

Переписи, що їх пізніше проводили ЦУНГО СРСР і ВЦРПС, були також вибірковими і близькими за програмою до попереднього. У 1930 р. перепис охопив профспілки гірників Донбасу, будівельників, харчовиків, швейників, поліграфістів, паперовиків, робітників радгоспів. У 1931 р. проводився вибірковий перепис на ряді підприємств чорної металургії, машинобудування Москви і Ленінграда, УРСР і Уралу. У матеріалах цих переписів привертають увагу дані про гірників Донбасу, зібрані в грудні 1930 р. і в квітні 1932 р. Харківським науково-дослідним інститутом вугілля. Найбільший інтерес серед цих даних становлять відомості про соціальне походження, вік, профспілковий стаж гірників Донбасу у 1926—1931 рр., про їх зв'язок з землею, питому вагу завербованих робітників і тих, хто прибув на шахти самопливом¹⁴.

Поряд з профспілковими переписами вивченню складу робітничих рядів у період соціалістичного будівництва істотно допомагає поточний облік нових членів профспілок, що здійснювався за рішенням ВЦРПС. Оскільки в ті роки разом з бурхливим зростанням робітничого класу відбувався і швидкий приплив робітників у профспілки, цей облік, природно, був досить значним за масштабами. Так, лише в 1931 р. зібрано на місцях і опрацьовано ВЦРПС понад один мільйон заяв від вступаючих у профспілки. Якщо ж врахувати, що в заявах, крім інших даних, зазначались соціальне походження і останнє місце роботи до переходу на виробництво, членство в колгоспах, вік, освіта тощо, то цілком очевидно, що весь нагромаджений фактичний матеріал та ще зведений у таблиці має розглядатися як одне з важливих джерел для дослідження нових робітничих поповнень¹⁵.

У міру руху країни по шляху будівництва соціалізму збирання відомостей про окремі загони робітничого класу ставало вкрай недостатнім. Партія, профспілки все більше і більше потребували повної інформації про склад робітничого класу, чисельність якого за першу п'ятирічку подвоїлась. Перш за все потрібні були точні дані про співвідношення старих і нових кадрів, про те, з якого соціального середовища надходило нове поповнення робітників, який вплив справляло воно на посилення дрібнобуржуазних пережитків серед окремих груп робітників. Неабияке значення мав також рівень грамотності і кваліфікації тих, що вливались в робітничі ряди, бо від цього залежала їх здатність у короткі строки освоїти нову техніку, що впроваджувалася у виробництво в роки другої п'ятирічки.

Певною мірою відповіді на ці питання покликаний був черговий профспілковий перепис, що відбувся 1932—1933 рр. одночасно з обміном профспілкових квитків. Перепис проводився по 27 галузевих спілках і охоплював майже три чверті всіх спілок, а в них — від 70 до 90 процентів робітників. Таким чином, це був найбільш масовий перепис у довоєнний час. Матеріали перепису опрацьовані в 13 спілках, що нараховували приблизно 1,5 млн. робітників і учнів¹⁶. На Україні перепис проходив у профспілках автотракторного, транспортного і сільськогосподарського машинобудування в січні 1933 р., в усіх інших профспілках — у липні того ж року. За своїм змістом зібрані ним матеріали дають змогу зробити висновки про джерела, соціальні

¹³ Молодеж ССРСР. М., 1936, стор. 130, 144.

¹⁴ Частково ці дані публікувались у зб.: Труд в СССР. Статистический справочник. М.—Л., 1932.

¹⁵ Состав новых миллионов членов профсоюзов. М., 1933.

¹⁶ Профсоюзная перепись 1932—1933 гг. М., 1934; М. Т. Гольцман. Л. М. Коган. Старые и новые кадры пролетариата. М., 1934.

корені формування робітничого класу в різні роки, про співвідношення старих і нових робітничих кадрів, про політичний і культурно-технічний рівень робітничого класу. Крім традиційних питань, до переліку їх були включені такі важливі для вивчення євуспільно-політичного обличчя робітників питання, як партійність, участь у соціалістичному змаганні, його форми тощо.

Поряд з цими позитивними сторонами новий перепис не уник окремих негативних моментів. Недоліком його, на наш погляд, було перш за все те, що ним не були охоплені робітники профспілки гірників — одного з найбільших загонів робітничого класу. Ця обставина, безсумнівно, знижує цінність документів перепису передусім, звичайно, для істориків України. Разом з тим структурно підсумований матеріал оформлений тут таким чином, що використання його в готовому вигляді дуже утруднене, бо на відміну від перепису 1929 р., де відомості згруповані по трьох великих спілках, у новому перепису вони подані по невеликих малочисельних спілках. Проте, незважаючи на відмічені недоліки, навряд чи справедлива оцінка перепису 1932—1933 рр. О. І. Шкаратаном, на думку якого матеріали його в дослідженні соціальної структури робітничого класу можуть відігравати лише підсобну роль¹⁷. При цьому не слід забувати й того, що для деяких галузей народного господарства (будівництва, комунального господарства та ін.) цей перепис був по суті першим за роки Радянської влади.

У розпорядженні істориків поряд з підсумками загальносоюзних є ще й матеріали локальних переписів, що практикувались на Україні в республіканському або регіональному масштабах. Коротко торкнемось спочатку переписів національного складу робітників і службовців УРСР, що відбулися в 1926 і 1929 рр. Матеріали їх подаються в формі порівнянь у збірнику «Національний перепис робітників та службовців України (жовтень—листопад 1929)» (Харків, 1930). Організація обох переписів — заслуга профспілок України, результат їх великої статистичної роботи, виконаної відповідно до постанови ВУРПС. Основним завданням переписів було уточнення національного складу, розмовної і писемної мов трудящих України, вивчення питання про мову обслуговування мас. Що стосується їх програм, то у другого перепису (1929 р.) вона була ширша, оскільки до неї додатково включені питання про вік, стать, посаду, уміння читати і писати. Крім того відомості другого перепису виявились і дещо більш представницькими. Вони охоплювали 79,3 процента членів профспілок, тим часом як дані перепису 1929 р. — 62,6 процента.

Результати обох переписів дають значний фактичний матеріал для характеристики змін національного складу робітників з 1926 по 1929 р., дають змогу судити про їх грамотність, уміння читати, писати і розмовляти тою чи іншою мовою. Вони поряд з цим відбивають національний склад низового профактиву, співставляють дані демографічного перепису національного складу ряду робітничих районів. Таке порівняння показує, що національний склад робітничого класу України наближався до національного складу міських жителів республіки.

Вважаємо за необхідне застерегти від некритичного підходу до використання порівняльних даних обох переписів національного складу. І справа не тільки в деякій їх відмінності щодо репрезентативності, а в тому, що вони проводились у різні пори року: перепис 1929 р. — у жовтні — листопаді, а 1926 р. — в травні, коли спостерігався найбільший відплив робочої сили, головним чином з гірничої і цукрової промисловості, що не могло не вплинути на відомості про склад робітників у цілому.

Для вивчаючих національний склад робітників України перших років індустріалізації корисна і така праця, як «Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте» (Харків, 1925), — єдина в своєму роді, що по суті була першою спробою докладного в'яснення національного складу населення республіки. Практичне призначення праці полягало в тому, щоб допомогти органам Радянської влади у втіленні в життя ленінської національної політики, у забезпеченні дійсного рівноправ'я національних мов. У ній докладно описано національний склад населення по губерніях, містах і округах, а сам матеріал викладено в історичному плані, що значно полегшує дослідникам пошуки пояснень національного складу робітників, який історично сформувався в окремих районах і галузях народного господарства.

Окрему і досить широку групу публікацій, що містять статистичні дані про робітничий клас розглядуваного періоду, становлять дослідження істориків, економістів і працівників статистичних органів, створені на матеріалах вибірових переписів, поточних досліджень і опитування робітників. Ці перші публікації були, власне, початком вивчення історії робітничого класу України в радянський час. Вони заслуговують на самостійний історіографічний аналіз, що, зрозуміло, виходить за рамки цього огляду. Нас же цікавлять лише їх статистичні відомості.

Серед них широтою статистичного матеріалу виділяється брошура М. І. Буянова «Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції» (Харків, 1928).

¹⁷ О. И. Шкаратан. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР. Историко-социологическое исследование. М., 1970, стор. 176.

Спираючись на дані ЦСУ УРСР, автор простежує деякі зміни в робітничому класі за роки Радянської влади, зокрема аналізує дані про чисельність робітничого класу у 1922—1926 рр., про його склад за статтю і віком в 1914—1927 рр. У праці розглядаються питання трудової дисципліни, причому на базі конкретних відомостей про використання робочого часу, невиходів на роботу, про причини прогулів і т. д. При цьому автор звертається не тільки до даних про заробітну плату, а й до відомостей про витрати соцстраху. У книзі дано аналіз робочого бюджету, місячних норм споживання продуктів харчування, річні витрати одягу, взуття та інших предметів на члена сім'ї робітника.

Більш багатий статистичний матеріал, що ілюструє підвищення життєвого рівня робітничого класу в 20-х роках, міститься в брошурі І. Н. Дубинської «Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925—1927 гг. Данные текущего исследования» (Харків, 1928). Тут подані докладні відомості щодо річних прибутків і видатків робітничої сім'ї, добового споживання продуктів, зростання номінального і реального рівня життя робітників. Оскільки цифровий матеріал зведений автором у таблиці, висвітлені організація і методи поточного обстеження, у тому числі й прийоми збирання даних, одиниці обліку, склад обстежених тощо, то значно полегшується як використання узагальненого в брошурі матеріалу, так і порівняння його з даними інших досліджень. Посилює значення праці І. Н. Дубинської і те, що до брошури зроблено окремий додаток, в якому співставлені відомості про життєвий рівень робітників і службовців за 1927 р. по Україні, РСФРР і ряду зарубіжних країн.

У брошурі І. Вейцблита і С. Лівшиця «Індустріальний пролетаріат м. Харкова. За матеріалами обслідування 19 найбільших підприємств м. Харкова» (Харків, 1930) узагальнені підсумки обстеження, що проводилося влітку 1929 р. за рішенням окружному КП(б)У з метою одержання необхідних даних про склад робітників одного з найважливіших індустріальних центрів країни. У брошурі зібрані настільки різноманітні дані, яких, мабуть, нема у жодному іншому довоєнному виданні. Крім традиційних показників, тут є докладні цифрові характеристики про трудову і політичну активність робітників, кваліфікацію представників різних національностей, партійно-комсомольське ядро і т. д. Цінність статистичних показників полягає й у тому, що вони відбивають склад 80 процентів усіх робітників м. Харкова.

Дослідженням аналогічного характеру про робітників Донбасу є книга В. П. Ренке і П. А. Ширай «Забойщицкие кадры в рудоуправлениях Донугля. По материалам переписи 1923 и 1929 гг.» (Харків, 1929). Статистичні матеріали цієї книги були зібрані Донецьким державним трестом «Донвугілля» в 1929 р., який охопив переписом 90,2 процента вибійників і 89,8 процента врубмашиністів та їх помічників на шахтах Донбасу. Створення книги пов'язане з необхідністю вивчення кадрів вибійників у Донбасі і причин їх плинності, щоб вжити дійових заходів до збереження якомога більшої кількості шахтарів на роботі. У зв'язку з цим коло обстежених питань було досить широким. Сюди були включені дані про місце народження і постійного проживання робітників, про їх склад за фахом і стажем, віком, зв'язком з сільським господарством, місцем землекористування та ін. Окрема група питань стосувалася дуже гострої тоді проблеми — житлових умов гірників. Автори наводять докладні відомості про забезпечення гірників житлом, форми користування квартирою, житлову скученість, відстань місця проживання від роботи, змальовують житлові умови різних груп робітників тощо. Є відомості про зростання коефіцієнта сімейності гірників. Розкриваючи залежність плинності груп робітників від ступеня задоволення їх житлом у різних рудоуправліннях, від соціального складу, стажу робітників та інших факторів, автори одночасно намагаються зробити практичні висновки з точки зору закріплення кадрів провідних професій. Ця праця відзначається не тільки багатством і новизною статистичного матеріалу, а й ретельністю опрацювання. Дослідження містить описання методики організації опитування та анкету. Важливо, що опрацювання опитних листів здійснювалось на обчислювальних машинах.

Великий фактичний матеріал по деяких аспектах розвитку робітничого класу міститься ще в одній брошурі І. Н. Дубинської — «Рабочие кадры каменноугольной промышленности Донбасса. Итоги переписи 1929 г.» (Харків, 1930). Узагальнення підсумків профспілкового перепису 1929 р., що проводився, як уже зазначалося, за досить широкою програмою, ґрунтовний аналіз складу гірників Донбасу, що його дає автор, давно привертають увагу істориків. Однак тут слід висловити принаймні одне істотне зауваження. Оскільки брошура І. Н. Дубинської і згадувана вище книга А. Г. Рашина «Состав фабрично-заводского пролетариата СССР» присвячені підсумкам одного й того ж профспілкового перепису і видані в одному році, то, зрозуміло, не можна їх не співставити, тим більше, що висновки обох авторів щодо складу робітників вугільної промисловості Донбасу загалом співпадають. Втім цифрові показники, наведені в них, дещо відмінні. Ці відмінності* у двох авторів, очевидно, пов'язані з тим, що кожний з них спирався не на той же вихідний емпіричний матеріал. Так, якщо І. Н. Дубинська піддає аналізу 40 303 переписних аркуші, то А. Г. Рашин — 45 214. Склад же робітників, охоплених переписом, був далеко не ідентичний. На наш погляд, дані, вміщені в книзі А. Г. Рашина, кращі, оскільки

* Є розходження у І. Н. Дубинської і з даними В. П. Ренке та А. П. Ширай.

вони більш репрезентативні, хоч і в праці І. Н. Дубинської є такі відомості, яких немає в книзі першого автора. Це стосується, наприклад, відомостей про національний склад робітників, їх сімейний стан, про залучення робітничих кадрів, відірваних колись від вугільної промисловості, в 1928 і навіть 1929 р. тощо.

Декілька слів треба сказати ще про дві праці розглядуваної серії. Це книги Г. Н. Серебренникова «Женский труд в СССР» (М.—Л., 1934) і Л. Зінгера «Национальный состав пролетариата в СССР» (М., 1934). Перша з них присвячена залученню жінок у ряди робітників у роки першої п'ятирічки. Вона насичена великим цифровим матеріалом, що відбиває процес впровадження жіночої праці в різні галузі народного господарства, джерела поновлення жіночих кадрів, їх кваліфікаційний і професійний склад, трудову і суспільно-політичну активність. На жаль, у цій праці мало відомостей, що стосуються безпосередньо робітниць України. Але ті, що вміщені в ній, дають змогу певною мірою судити про ряд сторін характеристики жіночих кадрів в рудоуправліннях Донбасу і на підприємствах Харкова. Книга Л. Зінгера написана, за словами автора, на базі матеріалів профобліку, проведеного ВЦРПС у 1931 і 1932 рр., та місцевих джерел про чисельність національного складу робітників у 1932 р. Щодо наукового рівня даної праці, то слід зазначити, що свого часу вона була піддана різкій, але, на наш погляд, справедливій критиці¹⁸. Книга Л. Зінгера внесла велику плутанину в аналіз такої важливої і складної проблеми. У ній дуже спотворена дійсна картина національного складу робітничого класу України тих років, деякі судження автора такі, що перевірка ймовірності виконаних ним розрахунком виключена. Тому матеріали даної книги не можуть служити надійним джерелом, хоч частина істориків, некритично ставлячись до неї, черпає з її різноманітного цифрового матеріалу фактичні дані*.

Аналіз розглянутих джерел дає змогу зробити такі висновки. Передусім слід з усією певністю підкреслити, що для подальшого поглибленого вивчення історії робітничого класу, крім інших різноманітних джерел, є досить широка статистична література. Це переважно матеріали поточної статистики і профспілкового обліку, а також матеріали переписів населення, профспілкових переписів та епізодичних обстежень складу робітників окремих промислових центрів чи областей. Цього роду цифрові дані містяться або в спеціальних статистичних виданнях, або в перших наукових працях про формування робітничого класу СРСР.

У хронологічному відношенні ці матеріали розподілені дуже нерівномірно. Найповніше відбиті в них процеси розвитку радянського робітничого класу в 20-ті роки, менш повно — на початку 30-х років і зовсім слабо — в середині і другій їх половині. Останні опубліковані дані, що характеризують різні аспекти цих питань, відносяться до першої половини 1936 р. Якщо статистичні джерела дають необхідні відомості щодо чисельності робітничого класу України за весь період соціалістичного будівництва, а щодо проблем безробіття — аж до її ліквідації¹⁹, то матеріали інших сюжетів подані значно слабкіше. Неповні дані про грамотність і освіту робітників є до 1940 р. Відомості про віковий і статевий склад завершуються першою половиною 1936 р., про національний склад — 1934 р. Що стосується таких важливих для характеристики робітничого класу показників, як походження, зв'язок із сільським господарством, попереднє місце роботи, трудовий стаж, кваліфікація, то з цих питань можна знайти відповідні дані лише в матеріалах профспілкового перепису за 1932—1933 рр. Всесоюзний перепис населення 1939 р. в своїх підсумках не містить достатньо відомостей, що характеризували б склад робітничого класу.

Безперечно, обмежена кількість друкованих статистичних публікацій з ряду сюжетів серйозно утруднює й ускладнює всебічне вивчення історії робітничого класу в роки соціалістичного будівництва. Ця обставина диктує необхідність активізувати зусилля істориків у справі пошуків нових відомостей, що містяться в архівних документах, різних періодичних і відомчих виданнях. Тільки спільними зусиллями зібравши і узагальнивши їх, можна буде створити належний статистичний фундамент подальших історичних досліджень.

М. В. РІЗНИЦЬКА,
кандидат історичних наук

¹⁸ О. Кабаков. В плену цифр.— Вопросы профдвижения, 1935, № 9.

* Свого часу подібної помилки не уник і автор даної статті.

¹⁹ Великий статистичний матеріал про боротьбу з безробіттям міститься також у відомчому виданні НКП УСРР «Вісті Народного комісаріату праці УСРР», 1926—1932.

Джерела до вивчення сучасних етносоціальних процесів на Закарпатті

Поступальний розвиток радянського суспільства привертає увагу все більшого числа дослідників. Вивчення суспільних процесів стає повнішим при обов'язковому використанні державних статистичних даних, документальних матеріалів, зосереджених в державних та відомчих архівах, поточної документації різних установ та організацій. Слід підкреслити, що у зазначених джерелах міститься надзвичайно цінна, всебічна і різноманітна інформація. Вивчення документальних матеріалів поряд із за-

стосуванням інших сучасних методів досліджень дозволяє робити ретроспективний аналіз явищ, глибше розглянути їх з позицій марксистсько-ленінської методології.

Так, у відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР проводиться дослідження, спрямоване на аналіз соціальних і культурно-побутових аспектів розвитку та зближення соціалістичних націй, і має на меті з'ясування соціальних наслідків сучасної науково-технічної революції за даними переписів населення, документальними матеріалами районних інспекцій держстатистики і погосподарчими книгами сільських Рад.

Особливого значення набуває використання документальних матеріалів вже на стадії підготовки до дослідження, основною частиною якого є побудова вибірки¹. На цьому етапі роботи для етнографа має дуже важливе значення основа вибірки, від якості якої залежить успіх всього дослідження. До основи вибірки відносяться всілякі списки (виборців), погосподарчі книги, документальні матеріали державної статистики, карти місцевості, плани поселень, картки адресних столів, дані переписів населення та інше.

Формування сучасного, досить мішаного етнічного складу населення Закарпаття, проходило під впливом різноманітних історичних, соціально-економічних і політичних факторів, від яких значною мірою залежали демографічні показники (народжуваність, смертність, міграції населення тощо) і етнічні процеси, зокрема консолідація і зближення представників різних народів.

Методика проведення дорадянських переписів мала тенденційний характер. Так, намагаючись всіляко применшити кількість представників слов'янських та деяких інших народів, правлячі кола Австро-Угорщини розробили тенденційну методику, за якою, наприклад, питання про національність було підмінене питанням про рідну мову. Показник мови (Muttersprache) у таких випадках різко зменшував кількість представників словацької, української та інших національностей. Ототожнювала мову з національністю також чехословацька буржуазна статистика.

Надійним джерелом для визначення сучасного національного складу населення є матеріали Всесоюзних переписів населення 1959 і 1970 рр., що проводилось вперше за єдиною програмою на всіх возз'єднаних українських землях, в тому числі й на Закарпатті.

Досліджено, що населення області у 1970 р. становило 1 млн. 56 тис. чоловік і його склад відзначається великою етнічною різноманітністю. Тут проживають представники слов'янської групи народів, серед них найбільш чисельні українці — 76,5%, росіяни — 3,3%, словаки — 0,9%. Тут є представники фіно-угорської групи народів — угорці — 14,4%, які займають друге місце за чисельністю, та східно-романської групи народів — румуни — 2,2%. Крім того, в області проживають євреї — 1,0%, цигани — 0,5%, німці — 0,4% та представники багатьох інших народів — 0,8%. Разом на території області проживає до 30 національностей².

У зв'язку з тим, що дослідників цікавило лише сільське населення області, постало питання про визначення районів, населення яких найбільш повно відбивало б порівняльні характеристики генеральної сукупності (всього сільського населення краю) з урахуванням етнічних, соціально-класових, демографічних та інших показників. За даними Всесоюзного перепису населення 1970 р. в 13 сільських районах області проживало 742 781 чоловік, що становило 70,3% всього населення області, в тому числі: українців — 604 723 чол. (81,8%), угорців — 102 006 (13,7%), румунів — 19 901 (2,7%), росіян — 5337 (0,7%), словаків — 2633 (0,2%), євреїв — 1815 (0,2%) та інших національностей — 2004 чол. (0,2%).

Після аналізу даних перепису по області в цілому і в розрізі районів для дослідження були обрані три національності: українці, угорці і румуни, які мають найбільшу питому вагу серед сільського населення області.

Досліджувались території: Виноградівського (69 100 чол. — 9,1% сільського населення області) і Тячівського (103 231 чол. — 13,8%) районів, які відбивають основні риси сучасної етнотемографічної і економічної ситуації та класової і соціально-професійної структури в сільській місцевості Закарпаття. Всього в обраних районах проживало 172 313 чол. (21,1% сільського населення області), серед них українців — 136 330 чол. (22,5%), угорців — 21 022 (20,5%), румунів — 11 956 чол. (63,1%)³. Відповідно процентний склад національностей серед сільського населення

¹ Див.: Выборочное наблюдение в статистике СССР. М., 1966; Н. К. Дружинин. Выборочный метод и его применение в социально-экономических исследованиях. М., 1970; Ф. Йейте. Выборочный метод в переписях и обследованиях. М., 1956; В. С. Кондратьев. Выборочный метод в этносоциологических исследованиях. — «Народна творчість та етнографія», 1973, № 5; О. Ланге, А. Банасинский. Теория статистики. М., 1971; Р. Пэнто, М. Гравитц. Методы социальных наук. М., 1972; Методика и техника статистической обработки первичной социологической информации. М., 1968 та інші.

² Всесоюзная перепись населения 1970 г. (распределение населения по национальности, родному языку и второму языку народов СССР, которым свободно владеет население области), таблица № 7 с.

³ Матеріали обліку населення за 1970 р. по Виноградівській і Тячівській РІВС держстатистики Закарпатської області.

цих двох районів становив: українців — 79,7%, угорців — 12,3%, румунів — 6,9% *. При аналізі даних Всесоюзного перепису 1970 р. і документальних матеріалів районних інспектур держстатистики вихідними показниками для нашого дослідження були: кількісне співвідношення народів в однопонаціональних і мішаних селах, віддаленість розташування сіл з однопонаціональним населенням від сіл з мішаним складом, або розташування їх в оточенні сіл з інопонаціональним населенням, відсоткове співвідношення народів в мішаних селах, величина населених пунктів, їх адміністративне та господарське значення, характер шляхів сполучення, віддаленість від найближчого міста тощо⁴.

За основними показниками — національністю і статтю структура сільського населення області в цілому і обраних районів в основному співпадає (див. таблицю 1).

Дослідження показало, що за ознакою національної приналежності і статтевою структурою склад населення у Виноградівському і Тячівському районах відповідає складові в масштабі всього сільського населення області⁵.

Таблиця 1

Співвідношення сільського населення області і обраних районів в розрізі національностей і статевих груп (1970 р.)

Національність	Населення сільських місцевостей							
	Закарпатської області				Виноградівського і Тячівського районів Закарпатської області			
	чол.	%	жін.	%	чол.	%	жін.	%
українці	289 880	47,0	314 843	52,1	64 352	47,2	71 988	52,8
угорці	48 408	47,5	53 598	52,5	10 190	48,5	10 832	51,5
румун	9727	48,9	10 174	51,1	5961	47,6	6265	52,4
інші	8198	50,8	7951	49,2	1042	52,4	953	47,6

Крім того, Виноградівський район, сільське господарство якого спеціалізується на виноградарстві, садівництві, виробництві зерна, м'ясо-молочному тваринництві, овочівництві є характерним для рівнинних районів області⁶.

Господарська діяльність колгоспів і радгоспів Тячівського району більше спрямована на садівництво, овочівництво і м'ясо-молочне тваринництво, що обумовлюється гірським характером району⁷. Основними галузями промисловості обраних районів є гірничодобувна, лісозаготівельна, деревообробна, харчова і легка⁸. Характер господарської діяльності сільського населення обов'язково враховувався нами в зв'язку з тим, що це суттєво впливає на формування соціально-професійної структури населення.

При підготовці до проведення дослідження вивчалися матеріали районних інспектур держстатистики по природному руху населення — форма № 97 (щомісячна відомість реєстрації актів громадянського стану), в якій фіксується загальна кількість народжених і померлих; загальна кількість шлюбів і розлучень по району в цілому і окремо по кожній сільській Раді. Механічний рух (міграція) населення вивчався по формі А, яка містить дані про рух населення і розробляється на основі відривних талонів адресних листків на прибулих і вибулих з даного району. Проте ці відомості нам довелося корегувати згідно з погосподарчими книгами сільських Рад, тому що зазначена форма дає лише загальну кількість мігрантів. Крім того, в погосподарських книгах фіксується, звідки прибув, або куди вибув мігрант.

Для більш детального аналізу механічного руху населення вивчалися матеріали сільрадівської звітності: форма № 1, яка містить дані на всіх прибулих і вибулих у міські поселення і в сільську місцевість з розподілом на прибуваючих з міст і з сіль-

* Відсоткове співвідношення народів виводилося із загальної кількості сільського населення обох районів за матеріалами обліку населення за 1970 р.

⁴ Е. К. Васильева, В. В. Пименов, Л. С. Христорождова. Современные этнокультурные процессы в Удмуртии (программа, методика обследования). — «Советская этнография», 1970, № 2; Сбор и разработка материалов социально-лингвистического исследования в Сибири. Новосибирск, 1969; В. И. Наулко. К вопросу методики этносоциологических исследований в районах этнического смешения. — У зб.: Всесоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых археологических и этнографических исследований 1970 г. Тбилиси, 1971.

⁵ Див.: Всесоюзная перепись населения 1970 г. Украинская ССР. «Распределение населения по национальности, родному языку, второму языку народов СССР, которым свободно владеет население Закарпатской области»; Таблица 7с і матеріали обліку населення за 1970 р. по Виноградівській і Тячівській РІВС держстатистики Закарпатської області.

⁶ Історія міст і сіл УРСР, Закарпатська область, К., 1969, стор. 119.

⁷ Там же, стор. 580.

⁸ Там же, стор. 219, 579.

ської місцевості кожної республіки, краю, області, а також відомості на вибуваючих в міста і сільську місцевість; форма № 2, в якій вибулі і прибулі фіксуються за статтю і віковими групами; форма № 3, в якій мігранти розподіляються за причинами прибуття і вибуття, і за суспільними групами (форма № 4) в поєднанні з віком і статтю, а також за національністю — форма № 5.

Одним з видів міграційного руху населення в СРСР є планове переселення сімей. Відомості з цього питання є у звітах колгоспів і радгоспів про прийняття і господарське влаштування переселенців — форма № 16.

Важливим етапом побудови вибірки було визначення сільських населених пунктів, для проведення дослідження, в розрізі обраних районів на основі відомостей про чисельність наявного і постійного населення по кожному сільському населеному пункту (таблиця № 1) в якій фіксуються: чисельність, національний склад і статева структура.

За класифікацією ЦСУ СРСР сільські населені пункти поділені на шість основних типів: I-й тип — з населенням до 100 чол., II-й — 101—200, III-й — 201—500, IV-й — 501—1000, V-й — 1001—2000, VI-й тип — 2001 чол. і більше.

Дослідження по Виноградівському району показали, що переважна частина українців — 40 107 чол. (85,9%) сільської місцевості проживає в однонаціональних селах, 6600 чол. (14,1%) українців живе в мішаних українсько-угорських селах. Угорців — 17 454 чол. (84,4%) в однонаціональних селах і 3235 чол. (15,6%) — в мішаних селах⁹.

У Тячівському районі переважна більшість українців 98,5% і румунів 99,2% проживає в однонаціональних селах¹⁰. За структурою населених пунктів українців живе у селах III типу (в районі шість сіл) — 2,3% (1898 чол.), у селах IV типу (вісім сіл) — 7,7% (6305 чол.), у селах V типу (чотирнадцять сіл) — 26,2% (2153 чол.), у селах VI типу (вісімнадцять сіл) — 63,8% (52 425 чол.); румунів в однонаціональних селах III типу (в районі одне село) — 0,2% (237 чол.), у селах IV типу (одне село) — 0,7% (872 чол.), у селах V типу (одне село) — 15,5% (1949 чол.), у селах VI типу (два села) — 75,6% (9513 чол.)^{*}.

Крім того, для з'ясування класової, соціально-професійної, статевої і вікової структури сільського населення обраних районів була піддана аналізу форма № 9 (форма «С») «Одноразовий звіт про стать та вік сільського населення на 1 січня 1970 року», в результаті чого одержані відомості про класову і соціально-професійну структуру, про загальну кількість і наявне населення, статевий і віковий склад по кожному району і по кожному сільському населеному пункту. Аналіз зазначеної форми дав можливість враховувати при побудові вибірки, що 81,3% (37 985 чол.) — українського і 100% угорського самодіяльного населення Виноградівського району, зайнятого у сільськогосподарському виробництві, працює у колгоспах; у двох винрадгоспах району працює у переважній більшості українське населення.

При вибірці населених пунктів у Тячівському районі враховувалось, що 82% румунів сільської місцевості зайнято в колгоспному виробництві; 18% — в лісгоспах тощо; 87,9% українського населення працює в колгоспах, 12,1% — у радгоспах та в промисловості району. Проте для нашого дослідження дуже важливо було з'ясувати соціально-класову, професійну, статеву і вікову структуру населення в розрізі національностей по всіх групах (однаціональних чи мішаних) та типах населених пунктів. Для цього нами був застосований найбільш простий і зручний (до того ж і найбільш точний) метод аналізу погосподарчих книг сільських Рад.

Погосподарська книга сільської Ради (форма № 1) складається з таких розділів: 1) список членів сім'ї; 2) споруди, що знаходяться в особистій власності господарства; 3) земля, що знаходиться в особистому користуванні господарства; 4) насадження; 5) худоба, що знаходиться в особистому користуванні господарства; 6) бджоли; 7) нарахування і надходження коштів самообкладення. Всі ці розділи складають особистий рахунок господарства. На особистому рахунку зазначається суспільна група, до якої відноситься глава господарства — колгоспник, робітник, службовець, селянин-одноосібник, кустар. Господарство пенсіонерів і учнів-стипендіатів відноситься до тієї суспільної групи, до якої вони належали до отримання пенсії або стипендії. В першому розділі особистого рахунку міститься список членів сім'ї, в якому зазначається: стать, рік і місце народження, національність, освітній рівень (для учнів — назва навчального закладу, в якому класі, чи на якому курсі вчиться), спеціальність в сільському господарстві, в промисловості, на транспорті тощо, місце роботи, ким і з якого часу працює, відмітка про тимчасово вибулих членів сім'ї, про членів сім'ї, зовсім вибулих із складу господарства, про інвалідів і пенсіонерів.

Одне тільки просте перерахування зазначених відомостей свідчить про багату і різноманітну інформацію, закладену в погосподарчих книгах. На кожний сільський

⁹ Численность наличного и постоянного населения по каждому сельскому населенному пункту по Виноградскому району Закарпатской области, табл. 2; Дело № 26 Виноградская РИВС госстатистики.

¹⁰ Численность наличного постоянного населения по каждому сельскому населенному пункту по Тячевскому району Закарпатской области, табл. 2; Дело № 18 — Тячевская РИВС госстатистики.

* Мішаних українсько-румунських сіл, а також сіл I і II типів в районі немає.

населений пункт, який адміністративно входить до певної сільської Ради, ведеться окрема книга обліку. Крім того, облік ведеться з року в рік, що дає можливість прослідкувати в часі різні структурні зміни. Для аналізу господарських книг дослідниками була розроблена спеціальна форма, яка фіксує назву села, кількість наявного населення на 1.1. 1970 р., соціально-професійні групи і стать. За віковими групами населення розподілене згідно з класифікацією ЦСУ СРСР: до 16 років, 16—19, 20—24, 25—29, 30—39, 40—49, 50—59, 60 і старше. Соціально-професійні групи представлені в даній формі, згруповані за характером, змістом і сферою застосування праці: кваліфікована розумова — керівники вищої ланки, керівники середньої ланки, спеціалісти вищої кваліфікації — агрономи, зоотехніки, ветеринари, інженери, вчителі, лікарі тощо, службовці неспеціалісти; робітники на підприємстві, будівництві, транспорті тощо, механізатори та інші працівники сільського господарства, зв'язані з обслуговуванням техніки, кваліфіковані робітники неіндустріального профілю (лісоруби, теслярі, бджільники тощо; особи без спеціальної підготовки, які постійно зайняті в тваринництві, садівництві і виноградарстві та на вирощуванні інших сільськогосподарських культур і різноробочі¹¹; пенсіонери; діти дошкільного віку і учні початкових класів та середніх шкіл; інші члени суспільства (хатні господарки, особи похилого віку, які не отримують державної або колективної пенсії, інваліди тощо). Представники кожної національності, в етнічно-мішаних населених пунктах вносились на окремі форми, після чого робився сумарний аналіз по селу в цілому. Отримане відсоткове співвідношення соціально-професійної, статеві і вікової структури сільських населених пунктів піддавалося контролю по матеріалах сільрадівської звітності — форма № 9 (форма «С»).

У зв'язку з тим, що села, обрані для структурного аналізу (9 сіл Виноградівського і 9 сіл Тячівського районів) були типовими — умовне відсоткове співвідношення класової, соціально-професійної, статеві і вікової структури у розрізі національностей було розповсюджене як на об'єкт дослідження (сільську місцевість Виноградівського і Тячівського районів), так і на всю генеральну сукупність (на все сільське населення Закарпаття).

Багатомірний структурний аналіз матеріалів Всесоюзних переписів населення, матеріал районних інспектур держстатистики та господарських книг сільських Рад став основою для розробки карт-схем географічного розміщення народів на території районів дослідження. На цій же основі будувалася математична вибірка для проведення етносоціологічного дослідження: по Виноградівському району було визначено 6 однопонаціональних сіл з українським населенням, в яких для експерименту виділялося 859 чоловік; 7 однопонаціональних сіл з угорським населенням — виділялося 844 чол. і п'ять сіл з мішаним українсько-угорським населенням, в яких для експерименту визначалися 141 українець і 162 угорці. По Тячівському району вісім однопонаціональних сіл з українським населенням — для експерименту визначалися 1000 чоловік і п'ять однопонаціональних сіл з румунським населенням, в яких також визначалося 1000 чоловік.

Л. О. Ткаченко

¹¹ Методологічні принципи розробки соціальної структури див. у працях: «Проблеми изменения социальной структуры советского общества» (Методологические проблемы). М., 1963; Ю. В. Арутюнян. Социальная структура сельского населения. — «Вопросы философии», 1966, № 5; його ж. Подвижность социальной структуры села. «Вестник Московского университета», серия философии, 1966, № 3; його ж. Проблемы изменения социальной структуры советского общества. М., 1968. Социальная структура сельского населения СССР, М., 1971.

АКТОВІ КНИГИ ЦДІА УРСР У М. КИЄВІ ПРО РОЗВИТОК МІСТ УКРАЇНИ ДОБИ ФЕОДАЛІЗМУ

Для розвитку радянської історичної науки важливе значення має дослідження історії міст на різних етапах їх суспільного розвитку. Цікаві відомості про окремі сторони життя міст України XVII—XVIII ст. дають архівні матеріали. Серед неопублікованих документів, які зберігаються у фондах ЦДІА УРСР у м. Києві, значна кількість стосується діяльності магістратів міст Правобережної України. До них, насамперед, слід віднести актові книги магістратів середніх і малих міст Поділля, Волині, Брацлавщини, яких у ті часи на Україні була більшість у порівнянні з великими містами.

Вивчення актових книг почалося давно. Київською археографічною комісією у дореволюційний період, а також Археографічною комісією Академії наук УРСР були зібрані, систематизовані і частково видані актові документи, взяті з гродських, земських і магістратських актових книг.

В друкованих збірниках актових матеріалів «Архива ЮЗР» вміщені грамоти польських королів і приватних власників про надання поселенням міського права.

або підтвердження раніше наданих привілеїв на міське самоврядування, грамоти про підтвердження цехових статутів, грамоти на право проведення ярмарків і торгів у містах і містечках, протести і скарги міських общин на зловживання урядовців, шляхти, старост та урядових військ у містах.

Однак увагу археографів привертали документи великих, так званих королівських, міст: Кам'янка-Подільського, Ковеля, Луцька, Кременця, приватновласницького міста Дубно. Зовсім мало опубліковано матеріалів з актових книг середніх і малих міст. До того ж, як відмічалося дослідниками, архівів міських установ невеликих міст і містечок не збереглося. Залишилися здебільшого самі тільки мізерні рештки попереднього їх складу¹. Але навіть такий невеликий за обсягом архівний матеріал є неабиякою цінністю для дослідників, бо дає можливість повніше розкрити життя середніх і малих міст України того періоду.

Соціально-економічний розвиток середніх і малих міст Поділля допомагають розкрити актові книги Сатанівського (1707—1758 рр.), Проскурівського (1771—1799 рр.), Летичівського магістратів та Барської ратуші (фонди 50, 42, 949, 1387). Цікаві дані про соціально-економічне життя міст Наддніпров'я зберігаються у матеріалах Богуславського і Канівського магістратів (фонди 201, 202).

Зовсім мало збереглося актових книг з міських установ Брацлавщини. Деякі дані про стосунки з середніми і невеликими містами зустрічаються у Вінницьких актових книгах. Дані про становище невеликих міст зустрічаються у матеріалах родинних фондів Любомирських, Ледуховських, Радзивіллів (фонди 236, 247, 257). Так, актові книги невеликих міст Волині зосереджені у фондах ратуш міст Ратно і Вижви, Турійська і Берестечка (фонди 31, 32, 958, 1400). Відомості про соціально-економічний розвиток м. Олики, яке було у приватній власності магнатів Радзивіллів, зберігаються у матеріалах двох фондів: фонду 1237 (1666—1997 рр.) та фонду 30, де зібрано актові книги за ряд років від середини XVII до кінця XVIII ст. Для зручності користування їх слід було б, напевно, об'єднати в один фонд.

Певний інтерес становлять актові книги містечок. Фонд 1401 — актова книга королівського містечка Миляновичі, яке в другій половині XVIII ст. нараховувало всього 121 дим* і населення якого, очевидно, не перевищувало 500—700 чоловік. У фонді 1260 зібрані війтівські актові книги приватновласницького містечка Мацийова.

Зупинимося на актових книгах магістратів і ратуш кількох середніх і малих міст: Сатанова, Проскурова, Олики, Турійська, Берестечка, Миляновичів, Богуслава та деяких інших, матеріали яких мало відбиті або зовсім не зустрічаються на сторінках друкованих видань.

Слід відзначити, що у порівнянні з великими, малі і середні міста мали ряд специфічних особливостей, які відбилися і в самих книгах цих міст. На відміну від книг великих міст вони не диференціювались за змістом записуваних документів. В одній і тій же книзі записували судові документи, привілеї, що надавалися містам, робилися записи про прибутки й витрати. Актіві книги таких міст являли собою збірки документів найрізноманітнішого змісту. Кожен житель міста міг з'явитися до суду і подати документ для вписання про будь-яку справу або усно заявити про неї — і суд не міг відмовити прохачу, аби тільки було дотримано формальності, як цього вимагав закон².

Такі актові книги велися, як і у великих містах, польською мовою з елементами латинської. Лише в деяких книгах записи зроблені тогочасною українською мовою.

Адміністративно-політичний устрій середніх і малих міст теж мав свої особливості. Великі міста користувались привілеями за магдебурзьким правом, мали магістратський уряд, який складався з ради і лави. На чолі ради стояв бурмистр, на чолі лави — війт. Число радників і лавників було визначено від 4 до 12. Рада і лава здійснювали судові і адміністративні функції в містах. Крім ради і лави, у Львові та інших великих містах створювались окремі комісії, які теж входили до складу міського магістрату. В боротьбі з багатою міською верхівкою населення цих міст домоглося встановлення контрольного органу — колегії 40 мужів.

Самоврядування у невеликих містах і містечках мало свої особливості. Так звані елекційні записи в актових книгах, які робилися в дні виборів, свідчать, що магістрат на раду і лаву поділу в таких населених пунктах не мав, кількість обраних теж не була сталою. Крім Олики, ніде не обиралося контрольного органу. В цьому містечку він називався «Рада 30 мужів». В Олиці у серпні 1660 р. обрано 4 райці, од-

¹ О. І. Андріяшев. Актіві книги Київського центрального історичного архіву. Архів давніх актів.— У зб.: Центральний архів стародавніх актів у Києві. К., 1929, стор. 36.

* Слово «дим» вживали також у значенні двір, господарство.

² В. Романовський. Архів стародавніх актів у Києві.— У зб.: Центральний архів стародавніх актів у Києві. К., 1929, стор. 8.

ного з яких названо бурмістром, і 6 лавників³. У записях про вибори магістрату в 1684 р. говориться вже про 3 райці, які по черзі будуть бурмістрами, і 6 лавників. Тут подається список 30 мужів, обраних цього року. Окремі урядовці обиралися з року в рік. Наприклад, райця Севастьян Калинович постійно входив в уряд ще з 1660 р.⁴ Оскільки більшість міст були приватними, то в кожному із записів повторювалася фраза «Стосовно до зверхності замкової», що підкреслювала залежність уряду від замку і формальність таких виборів. У Сатанові обиралися 3 райці і 4 лавники, колегія мужів тут не згадується⁵.

Запис про вибори в Проскуріві, які відбулися в 1785 р., лише перераховує обраних з волі власників міста Замойських: вйта, двох бурмістрів, двох лавників і писаря⁶. У записі про вибори міського уряду Турійська в 1731 р. говориться, що обрано було за дозволом «зверхності замкової» бурмістра, 4 райців і писаря. Кількість обраних свідчить, що Турійськ був невеликим містом, в якому проживало від 1,5 до 2 тис. жителів⁷. Запис про вибори в Турійську в останні роки XVIII ст. показує, що число обраних зросло. Крім вйта, бурмістра, тут зафіксовано обрання 4 лавників, 4 райців, городничого і 14 десятників⁸. Про функції обраних десятників і городничого нічого не говориться.

Записи в міських книгах проливають світло на окремі сторони діяльності міських урядовців. Крім райців і лавників, в Олиці на зразок великих міст обиралися лонгери для збирання податків. В 1660 р. їх було обрано 6 чоловік, кожному визначено вулиці, на яких вони призначалися збирачами. В Олиці обиралися також «квартермістри», обов'язком яких був нагляд за додержанням жителями протипожежної безпеки⁹.

У міські книги вносилися записи про одержання міського права жителями й прибулими поселенцями. Найбільше таких записів у книгах Олицького магістрату. У записях не робилося зауважень про те, які вимоги ставилися до тих, хто одержував це право, які документи вони повинні були представити. Карло Соловей у травні 1728 р. склав присягу згідно з магдебурьським правом і сплатив «копу грошей литовських вступного». Аналогічні записи робилися при реєстрації й інших набувачів¹⁰ міського права.

Ознайомлення із змістом актових книг показує, що в них розкривається також ряд питань соціально-економічного, культурного і побутового характеру. Найповніше в актових документах згаданих фондів відбито майнові стосунки і заняття окремих категорій міського населення. На основі записів, які вносилися в міські книги, можна зробити висновок, що основною формою занять значної частини міського населення було землеробство. Більшість записів, зроблених в актових книгах, — це свідчення продажу або передачі в спадщину земельних ділянок, будівель. Запис писарем в актову книгу угоди про купівлю-продаж землі служив юридичним підтвердженням. Письмове оформлення таких угод усталилось за певними нормами. Початок документа — це повідомлення про те, між ким укладається угода. Далі повідомлялось, що саме продається і купується і за яку суму. В кінці дописувалась фраза, в якій говорилося, що той, хто набуває власність, вільно може розпоряджатись нею: продавати, передавати в спадщину. Залежно від вартості товару, що продавався, бралось мито за внесення запису до книг¹¹.

Землю в невеликих містах купували й ремісники, що є свідченням неповного відокремлення ремесла від землеробства. Ремісники купували будинки під майстерні, купці — для відкриття крамниць. Записи про це також вносились в міські книги.

Тут є й записи, які засвідчують передачу окремих ділянок землі в спадщину, а також про поділ ґрунтів, які залишилися після їх померлих власників, між спадкоємцями. Якщо таких не залишилось, представники міської влади з писарем робили опис залишеного майна з метою продажу його і використання прибутків на користь міста. Ґрунти в містах продавались разом з будинками, садами, інколи іншим нерухомим майном, наприклад, з млином, винницею. Поряд з тим є записи про відбирання ґрунтів і будинків за борги¹².

В міські книги вносились також так звані тестаменти — заповітні записи на випадок смерті. У всіх актових книгах є записи, в яких прохачі звертаються до пи-

³⁻⁴ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 26; ф. 30, оп. 1, спр. 1а, арк. 81, 157, 176.

⁵ Там же, ф. 50, оп. 1, спр. 1, арк. 226; спр. 3, арк. 433.

⁶ Там же, ф. 42, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 25.

⁷⁻⁸ Там же, ф. 958, оп. 1, спр. 3, арк. 18—27, 119, 147, 154.

⁹ Там же, ф. 30, оп. 1, спр. 1а, арк. 119; ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 26, 27; ф. 30, оп. 1, спр. 16, арк. 336.

¹⁰ Там же, спр. 16, арк. 45, 46, 65, 603; ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 21.

¹¹ Там же, ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 17—18; ф. 50, оп. 1, спр. 1, арк. 425; ф. 1260, оп. 1, спр. 1, арк. 5, 40, 53, 451, 507; спр. 2, арк. 20, 39, 480.

¹² Там же, ф. 201, оп. 2, спр. 2, арк. 200; спр. 3, арк. 3, 8, 12, 25; ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

саря в присутності війта або інших урядовців, що вони по добрій волі хочуть відписати частину ґрунту, майна, певну суму грошей на користь якоїсь особи, церковного братства, шпиталю. У переважній більшості з такими проханнями виступали особи похилого віку.

На основі записів, зроблених в актових книгах, можна дослідити рівень розвитку ремесла в містах у період, що розглядається. Зокрема, записи в книгах Олицького магістрату, зроблені в 1660 р., свідчать, що ремісниче виробництво в II половині XVII — на початку XVIII ст., як і в попередні часи, здійснювалось у рамках цехів. Тут ми зустрічаємо записи про просягу старших «братців» цехових на цехмістрівство. Але поряд з тим тут є «протестації панів урядових на непослушенство тих, хто до присяги не став»¹³. Подібні записи зустрічаються і в книгах Сатанівського магістрату.

Всередині цехів також точилася гостра соціальна боротьба. До актових книг вносилися скарги цехів і окремих ремісників на цехмістрів і деяких «братців» цехових за зловживання або невиконання цехових правил. Часті суперечки всередині цехів, недотримання переписів цехових статутів говорять про поступовий занепад цехового ремесла. В усіх книгах ми зустрічаємо скарги на цехмістрів, які привласнювали цехові гроші. Шевський цех м. Олики скаржився на «учтивою» Кузьму Нагайкевича, який привласнив цехові гроші в сумі 40 злотих, а цехових боргів не сплатив¹⁴. Ремісники Сатанова теж скаржилися на цехмістрів за самовільне витрачання цехових грошей, обвинувачуючи їх у недбалому виконанні своїх обов'язків¹⁵. Деякі ремісники намагалися виконувати замовлення поза цехом, про що також велися постійні суперечки. Подібні зловживання зустрічались і у великих містах — Кам'янці-Подільському, Львові¹⁶. Вони свідчать про те, що у розвитку міського ремесла відбувалися процеси, які були проявом розкладу цехової організації і вели до поступового занепаду феодального ладу.

Записи в книгах міських магістратів дають змогу встановити кількість ремісників деяких ремесел і число цехів в містах. З реєстру Сатанівського магістрату на подимне, складеного в лютому 1728 р., видно, що у Сатанові тоді було 6 ремісничих цехів. Найбільш чисельним був шевський цех — 22 ремісники і найменшим — ковальський — 6 ремісників¹⁷. Перелік цехів дається в записах про присягу на цехмістрівство. В Олиці в 1728 р. присягли цехмістри і старші «братці» цехів ковальського, кравецького, пивоварського, шевського, кушнірського, пекарського та різницького, з якого пізніше виділився оліярський цех¹⁸. У присязі від 1732 р. згадується також полотняний цех¹⁹.

Багато документів в актових книгах свідчать, що поряд з ремеслом і землеобробством міщани займалися також і торгівлею. У II половині XVII — на початку XVIII ст. в шляхетській Польщі не було умов, які б сприяли піднесенню торгівлі на значно вищий рівень в порівнянні з попередніми часами. В опублікованих актових документах магістратів Львова, Кам'янця-Подільського та інших міст України відбито ті труднощі, які зустрічали купці цих міст у проведенні торгових операцій. Подібні перешкоди були і в середніх та малих містах. Незважаючи на перешкоди, які зустрічали купці в своїй діяльності, торгівля розвивалась. Про це свідчать записи в актових книгах. На ярмарках і торгах м. Олики, Сатанова, Турійська, Берестечка, Проскурова та інших приватних міст бувало багато приїжджих купців. Деякі з них робили заповітні записи на випадок смерті в дорозі²⁰. Наприклад, в Берестечко часто прибували купці з волинських та ближніх галицьких міст і містечок — Бродів, Кам'янки-Струмилової, Сокаля. Олицькі купці бували на ярмарках і торгах Дубна, Бродів, Луцька, у свою чергу в Олику приїжджали купці з Волині, Галичини, Поділля, а також з польських і білоруських міст²¹. В актові книги вносилися записи про укладення торговельних угод, особливо в тих випадках, коли закуповувалась велика партія товару. Такий запис, напевно, служив юридичним оформленням придбаної власності. Прикладом такої угоди є запис в актовій книзі Сатанівського магістрату про закупівлю 150 баранячих шкур місцевим кушніром Михайлом Левицьким у купця, що прибув із Самбора²².

Актові документи дають можливість судити про стан ярмаркової торгівлі в середніх і малих містах. На ринках міст будувалися торгові ятки, які обслуговувалися купцями і ремісниками. Часто ремісники добивалися згоди власника міста на

¹³ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 30, оп. 1, спр. 1а, арк. 47, 60, 97; спр. 16, арк. 26, 560; ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 11, 12.

¹⁴ Там же, ф. 30, оп. 1, спр. 1в, арк. 45—50.

¹⁵ Там же, ф. 50, оп. 1, спр. 1, арк. 420; ф. 1387, оп. 1, спр. 1, арк. 18, 40.

¹⁶ Соціальна боротьба в місті Львові. Львів, 1961, стор. 329, 344, 346.

¹⁷ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 50, оп. 1, спр. 2, арк. 5—6.

¹⁸ Там же, ф. 30, оп. 1, спр. 16, арк. 20 зв.

¹⁹ Там же, арк. 560 зв.

²⁰ Там же, спр. 3, арк. 152.

²¹ Там же, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 34, 35, 60; ф. 30, оп. 1, спр. 1а, арк. 122; спр. 16, арк. 105, 118, 119, 484, 519.

²² Там же, ф. 50, оп. 1, спр. 3, арк. 8.

побудову таких яток для продажу виробів цеху. Пекарський цех м. Олики за згодою старости 9 червня 1660 р. добився права на вимір ґрунту для побудови хлібних яток, мотивуючи це тим, що вигода буде не тільки для міста, але й для людей усіх, «бо без хліба ніхто не буде»²³. В тих же книгах Олицької ратуші є ряд записів, які свідчать, що ремісники більшості цехів продавали свої вироби не тільки в ятках, але й намагалися збути їх приїжджим купцям, обминувши цехові правила, при цьому з більшою вигодою для себе. Такі торгові операції давали можливість ремісникам ухилятися від сплати відповідного податку до цехової скриньки. Ніякі заборони, навіть штрафи, не могли зупинити такої підприємливості²⁴. Заплативши штраф, хитрі ремісники й далі продовжували займатись таємним збутом вироблюваної продукції. Навіть більше, вони перепродували продукцію, закуплену в інших виробників²⁵.

Відомості про розвиток ярмаркової торгівлі в містах зустрічаються в привілеях королів і власників міст. В одному з привілеїв власника м. Сатанова, виданому в 1719 р., йдеться про розміри мита, що бралось ремісничими цехами і міськими урядовцями окремо від товарів, що вироблялися і не вироблялися в місті²⁶. В інструкції цього ж власника від 1726 р. дається повніший перелік таких товарів²⁷.

В інструкції для м. Сатанова і містечок Сатанівського ключа згадуються турецькі товари, тканини, а також худоба з навколишніх сіл, сукна місцевого виробництва, сіряки, кожухи, шуби та інший одяг, залізо; серпи, коси, хомути, бондарське начиння, сітки, оселедці; суха риба, продукти селянського господарства²⁸.

Поряд з предметами ремісничого виробництва поширеною була торгівля продуктами харчування. Вже згадувалися хліб, олія. На ринках міст в дні ярмарків і торгів продавався і мед, який довозився з сіл і продукувався на пасіках міщан.

В угодах про купівлю-продаж та в записах про торгові суперечки як предмет торгівлі часто згадується риба. Вона надходила на ринок від місцевого вилову і довозилась з інших місцевостей. Виловом риби займалися як окремі рибалки, так і рибальські цехи. Дані про існування такого цеху збереглися в актових книгах Лудька²⁹. В інших містах виступали лише окремі рибалки, які інколи домовлялися про спільний збут риби³⁰.

Сторони звертались до суду, коли виявлявся обман при продажу: якщо риба була недоброякісною чи один вид її видавався за інший³¹.

На основі записів в міських книгах можна визначити розміри торгових операцій, прослідкувати, як розвивалися стосунки між різними групами купців.

Короткий перегляд матеріалів деяких міських актових книг, які зберігаються у фондах ЦДІА УРСР у м. Києві, показує, що вони містять багато важливих даних про становище середніх і малих міст в період занепаду феодалізму і зародження капіталістичних відносин.

В. І. ТХОР

²³ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 30, оп. 1, спр. 16, арк. 42зв.

²⁴ Там же, спр. 16, арк. 16.

²⁵ Там же, арк. 619.

²⁶ Там же, ф. 50, оп. 1, спр. 1, арк. 185.

²⁷ Там же, арк. 326.

²⁸ Там же, арк. 206, 326, 387.

²⁹ Архив ЮЗР, ч. VII, т. 3, стор. 71.

³⁰ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 30, оп. 1, спр. 16, арк. 519.

³¹ Там же, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 36, 60, 61.

СТАХАНОВСЬКИЙ РУХ НА ПІДПРИЄМСТВАХ

м. ХАРКОВА У 1935—1936 рр.

(До 40-річчя стахановського руху)

Успіхи соціалістичного будівництва, швидке підвищення культурно-технічного рівня і матеріального добробуту робітників сприяли дальшому розвитку їх творчої ініціативи. Чудові риси робітничого класу найбільш повно виявилися в його трудовому ентузіазмі, що сприяло зростанню виробництва і розвитку соціалістичного змагання.

Друга половина 1935 р. ознаменувалась новим історичним почином робітників, який відіграв велику роль у боротьбі за дострокове виконання другого п'ятирічного плану, — виникненням руху новаторів у промисловості і на транспорті. Цей рух виник у Донбасі і був названий стахановським — ім'ям його зачинателя шахтаря-вибійника Олексія Стаханова.

Газета «Правда» 11 вересня 1935 р. у передовій статті «Важливий почин у Донбасі» писала: «Почався він просто. Вибійник Олексій Стаханов вирішив відзначити Міжнародний юнацький день встановленням всесоюзного рекорду відбійного молотка. З цим рішенням він спустився в свою шахту 31 серпня. І повернувся звідти з блискучим рекордом: 102 тонни за 6 годин. З цього дня і почався рух, вісті про успіхи якого блискавкою облітають шахти, і який тепер уже переростає в рух усіх шахтарських мас». Про славний почин вибійника заговорила вся країна. Стахановський рух виник як рух майстрів-новаторів, які оволоділи технікою, він був новим, вищим етапом соціалістичного змагання. Цей рух привів до небаченого зростання продуктивності праці. Газети майже щодня повідомляли про нові рекорди в промисловості і на транспорті.

«Ініціатива працівників соціалістичного господарства — самий дорогий і самий цінний фонд нашої країни. Ініціатива передовиків, підхоплена і підтримана всією масою, робить чудеса», — писала газета «Правда» 14 вересня 1935 р. у передовій статті «Від змагання одиниць до змагання мас».

Стахановський рух виник не раптово. Він був підготовлений всім ходом розвитку радянської економіки, ділами ударників, відмінників виробництва, всією багатотисячною армією учасників соціалістичного змагання, звідси його життєвість і розмах. Токар Невського заводу імені В. І. Леніна (Ленінград) А. В. Душенков на Першій Всесоюзній нараді робітників і робітниць — стахановців говорив: «Корені стахановського руху треба шукати не в двох-трьох останніх місяцях, корені стахановського руху — у всій 18-річній роботі революції»¹.

Для стахановських методів роботи було характерним глибоке оволодіння технікою, спеціалізація праці на базі її поділу, раціональне використання робочої сили в бригадах, правильна, продумана до деталей, організація робочого місця і всього технологічного процесу.

Стахановський рух на підприємствах Харкова розгорнувся у вересні 1935 р. Підтриманий насамперед передовими ударниками — відмінниками найбільших підприємств міста (Харківського тракторного заводу, паровозобудівного, електромеханічного заводу, «Світло шахтаря» та інших) стахановський рух охоплював все нові й нові верстви робітників у різних галузях промисловості і транспорту. Якщо в грудні 1935 р. у Харківській області було 6942 стахановці, то в червні 1936 р. їх стало 26 347 чоловік². Сотні і тисячі робітників, що почали працювати по-стахановському, досягли небаченої до того часу продуктивності праці. Змінюючи методи організації праці і виробничі процеси, вони спростували застарілі твердження про продуктивність верстатів і агрегатів.

Харківський міськком КП(б) України очолив стахановський рух. Згідно з рішеннями міської партійної організації районні і заводські комітети протягом жовтня — листопада 1935 р. провели загальнозаводські збори робітників, робітників за спеціальностями, зльоти стахановців на підприємствах і за галузями промисловості. На зборах і зльотах були обговорені заходи по розширенню стахановського руху,

¹ Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц-стахановцев. М., 1935, стор. 87.

² Харківський облдержархів, ф. Р-1606, оп. 1, спр. 759, арк. 3.

популяризувалися стахановські методи праці. Міський партійний актив, що відбувся 2 січня 1936 р.³ за участю робітників-стахановців, поставив перед партійними організаціями заводів і фабрик завдання: забезпечити керівництво стахановським рухом і перехід від окремих рекордів робітників-стахановців до створення стахановських цехів і заводів, до збільшення випуску продукції, підвищення ефективності роботи підприємств і всієї промисловості в цілому.

Важливу роль у розгортанні масового стахановського руху відіграли стахановські зміни, п'ятиденки, декади і місячники. В газеті «Харьковский рабочий», яка широко висвітлювала успіхи стахановського руху, була спеціальна рубрика «Стахановська п'ятиденка». Стахановські доби, п'ятиденки, декади, проведені на підприємствах м. Харкова в січні — лютому 1936 р., відіграли велику роль у переході окремих дільниць, цехів і навіть заводів цілком на стахановські методи роботи і забезпечили, таким чином, масовість стахановського руху на заводах і фабриках.

1935 р. у пам'яті радянського народу назавжди пов'язаний з початком стахановського руху. Славні традиції стахановців робітничий клас продовжує і множить і тепер, беручи соціалістичні зобов'язання по успішному і достроковому завершенню дев'ятого п'ятирічного плану. «Почуття справжнього господаря виробництва, виховане партією в радянському робітничому класі, яскраво виявляється в розвитку соціалістичного змагання. Форми його змінювались, але незмінною була й лишається його суть: доганяй кращих, допомагай тим, хто відстає, і добивайся загального піднесення», — говорив Л. І. Брежнев у своїй промові при врученні ордена Леніна Харківському тракторному заводу 13 квітня 1970 р.⁴

Документи, що публікуються, розповідають про одну із яскравих сторінок трудової подвигу харківських робітників — стахановський рух на заводах і фабриках Харкова в 1935—1936 рр.

В. Г. ПАНКРАТЬЄВА

³ «Харьковский рабочий» № 2, 3 січня 1936 р.

⁴ «Соціалістична Харківщина», № 73, 14 квітня 1970 р.

№ 1

3 довідки інструктора Харківської облпрофради про стахановський рух на Харківському канатному заводі

28 жовтня 1935 р.

Стахановское движение по заводу зародилось в середине октября в шпагатном цеху по инициативе кадровой работницы, крутильщицы т. Мойсеенковой (на заводе работает 24 года).

Сейчас стахановскими методами работы охвачены все цеха с общим охватом 578 человек стахановцев.

Рост стахановцев характеризуется следующими показателями: на 1 ноября — 297 человек; на 10 — 457 [чел.], на 21 — 578 [чел.].

Это движение сразу пошло по пути повышения производительности труда путем уплотнения рабочей силы. Этим движением в течение октября были охвачены все цеха, последняя декада октября сразу дала положительные результаты в работе...

Ответственный инструктор ХОСП

[підпис]

28/XI-1935 г.

Харківський облдержархів, ф. Р-1606, оп. 1, спр. 291, арк. 56. Оригінал.

№ 2

3 матеріалів огляду Харківської облпрофради про розвиток стахановського руху на підприємствах м. Харкова

24 листопада 1935 р.

Стахановское движение развернулось в Харькове с последних чисел сентября и охватило все крупные предприятия города. В настоящее время на всех предприятиях имеется уже немалое количество рабочих, применивших в своей работе стахановский метод.

На заводе «Серп и молот» к 10.X было 23 стахановца. К 25 октября — 374, сейчас — 647. На заводе [им.] Шевченко — 174, на заводе «Свет шахтера» к 5.X было 38 стахановцев, сейчас их 170 (из них 31 коммунист и 59 комсомольцев), на ХПРЗ на 1.X — 33 человека, на 1.XI — 285 человек, на ХВРЗ к середине октября — 152 стахановца, сейчас — 273, что составляет 11,4% к общему числу рабочих.

Трикожанная промышленность гор. Харькова уже насчитывает 520 стахановцев. На Канатке к концу октября было 100 стахановцев. Строительная промышленность (по линии жилищного строительства) насчитывает 400 стахановцев. Полиграфическая промышленность — 300 стахановцев...*

*Опущено несущественные факты.

Инициаторами стахановского движения на харьковских предприятиях являются тт. Стадник (бригадир кузнечного цеха ХТЗ), Фошин, Колесник (токарь), Тушнев (формовщик) — ХТЗ; Рамжев — ХТГЗ, Фарбарович — ХТГЗ, Колодько — ХТЗ, Крумин — ХЭМЗ, Блажко — «Свет Шахтера», Молодий (кузнец), Баликов (кровельщик) — ХВРЗ, Ворона — Станкострой, Глуходед (токарь), Колодяжный (котельщик) — ХПРЗ, Катя Андреева — Кутузовка, Радионов (штукатур), Давыдов (переплетчик)... *

Харківський облдержархів, ф. Р-1606, оп. 1, спр. 448, арк. 105. Конія.

* Опущено несуттєві факти.

№ 3

Із повідомлення газети «Харьковский рабочий» про стахановські п'ятиденки на Харківському паровозобудівному заводі

16 січня 1936 р. **

ХПЗ. Сегодня в автогенном цехе заканчивается первая стахановская пятидневка, которая началась 11 января. В первый же день работы по-новому цех выполнил дневное задание на 243%, 13 января — на 280%.

Лучше всех работали стахановцы-кузнецы — Босаев, выполнивший свой дневной план на 837%, Зинченко, Тараник, Алексанц — их дневная выработка 690%. За полной загрузкой рабочего дня и исправностью станков внимательно следит начальник цеха т. Кроль.

В горновом отделении организована приемка деталей непосредственно у рабочего места.

Успешно проходит пятидневка с 13 по 18 января в механическом цехе паровозного отдела. Стахановцы перекрывают свои прежние рекорды. Начальник цеха т. Середя берет на себя обязательство — закрепить достижения пятидневки, помогая каждому стахановцу, рабочему лучше организовать рабочее место... ***

Газ. «Харьковский рабочий», № 13, 16 січня 1936 р.

** Дата опублікування.

*** Опущено несуттєвий факт.

№ 4

Із постанови Харківських обкому і міськкому КП(б) України «Про підсумки стахановської декади і проведення місяця навчання стахановським методам роботи на підприємствах м. Харкова»

1 квітня 1936 р.

1. Бюро обкома и горкома КП(б)У отмечают, что стахановская декада, проведенная с 21 по 31 марта на предприятиях Харькова увеличила ряды стахановцев и вызвала новый подъем политической и производственной активности рабочих масс. В результате промфинплан за декаду выполнен по г. Харькову на 137%, в том числе по Дзержинскому району на 144%, Ленинскому — 141%, Октябрьскому — 137%, Красноводскому — 130%. Досрочно выполнен план первого квартала.

2. За более лучшую организацию и проведение стахановской декады бюро обкома и горкома присуждают переходное знамя обкома Ленинскому районному комитету КП(б)У.

3. Бюро обкома и горкома поддерживают предложения рабочих многих заводов Харькова включиться на призыв тов. Серго Орджоникидзе **** в стахановскую проверку соревнования на лучшую подготовленность к переходу на постоянную и систематическую стахановскую работу и превратить апрель в месяц учебы стахановским методам работы.

4. В целях более организованного руководства развернувшимся соревнованием бюро обкома и горкома предлагают районным комитетам партии совместно с тругольниками предприятий разработать конкретные мероприятия-обязательства по каждому предприятию:

а) по количественным показателям, добиваясь перевыполнения планов и полного освоения новых норм;

б) по всем качественным показателям и особенно по борьбе за экономию сырья,

**** Очевидно, мова йде про звернення С. Орджонікідзе до стахановців, яке було надруковане у «Правде», № 281, 11 жовтня 1935 р.

борьбе с браком, за отличное качество продукции, в частности, на предприятиях машиностроения и пищевой промышленности;

в) расширению стахановского движения за счет рабочих, не являющихся стахановцами, обучая этих рабочих стахановским методам работы;

г) расширению сети и улучшению качества технической учебы (организация школ мастеров социалистического труда, курсы техминимума первой и второй ступеней и т. д.);

д) ликвидации отсталых и устарелых форм зарплаты, максимально внедряя систему прогрессивной оплаты труда, с учетом не только количественных, но и качественных показателей работы.

Важнейшая задача в месяц учебы — освоение новых норм на предприятиях, уже переведенных на эти новые нормы.

5. Бюро обкома и горкома считают необходимым по примеру стахановской декады широко развернуть социалистическое соревнование районов г. Харькова, а также предприятий, цехов, отдельных рабочих — на лучшее освоение техники, на выполнение обязательств, принятых рабочими в ответ на предложение тов. Орджоникидзе.

6. Бюро обкома и горкома предлагают районным комитетам, учтя опыт и недостатки стахановской декады, наладить оперативное руководство раздвигающимися социалистическим соревнованием, а для этого особое внимание обратить на отставшие в стахановском движении отрасли промышленности, как-то: стройпромышленность и особенно кирпичные заводы, стройки промышленности и городского хозяйства, предприятия местной промышленности, а также отдельные предприятия (а на предприятиях — цеха), слабо работавшие в последнем квартале, и в частности в стахановскую декаду.

7. Бюро обкома и горкома предлагают районным комитетам, партийным комитетам заводов и фабрик, всем парторганизациям широко развернуть политическую, агитационную и организаторскую работу среди широких масс рабочих и работников с тем, чтобы еще выше поднять знамя соревнования, увеличить количество рабочих, овладевающих стахановскими методами работы как в борьбе за перевыполнение старых норм, так и освоение новых.

8. Предложить «Соц[іалістичній] Харківщині», «Харьковскому рабочему», фабрично-заводской печати широко освещать опыт лучших рабочих, перевыполняющих нормы, а также издать ряд брошюр с рассказами рабочих об освоении новых норм.

9. Бюро обкома и горкома еще раз напоминают парторганизациям об авангардной роли коммунистов в стахановском движении и ставят главной задачей партийных организаций добиться, чтобы коммунисты, а вместе с ними сочувствующие и комсомольцы являлись лучшим примером в борьбе за стахановские методы работы, за освоение новых норм, за овладение техникой.

10. Бюро обкома и горкома постановляют выдать к 1 Мая переходящее знамя обкома лучшим району по проведению месяца учебы стахановским методам работы и второе переходящее знамя — предприятию, которое покажет лучшие образцы освоения норм.

Обком и горком призывают рабочих и работников, инженерно-технических работников, членов партии и комсомольцев высоко поднять знамя социалистического соревнования, превратив апрель в месяц учебы стахановским методам работы с тем, чтобы новыми победами встретить международный праздник 1 Мая.

Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 173, арк. 60—62. Оригінал.

№ 5

Из повідомлення РАТАУ про трудові перемоги стахановців Харківського тракторного заводу

28 серпня 1936 р. *

Стахановский год на ХТЗ — это сгусток социалистических побед.

За этот год выросли сотни первоклассных мастеров социалистического труда. Почти трехтысячный армией стахановцев обогатился за этот год завод (примерно такое же количество ударников). Из них 800 человек выполняют новые нормы до 200%, 186 человек дают свыше 200%. Среднемесячная выработка на одного рабочего за 7 месяцев текущего года по сравнению с 1935 годом увеличилась на 534 рубля.

Газ. «Харьковский рабочий», № 199, 28 серпня 1936 р.

* Дата опублікування.

ЗРАЗКОВІ ВІДОМЧІ АРХІВИ В ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

В установах, організаціях, підприємствах області функціонують 53 зразкових архівів, на базі яких пропагується передовий досвід організації архівної справи.

На допомогу завідуючим відомчими архівами розроблено «Основні вимоги до зразкових архівів», у яких передбачається обов'язкове виконання «Положення про архів і експертну комісію» (ЕК), графіків проведення відбору документів і здачі їх до архіву установи, графіків подання описів. «Основні вимоги» вказують також на необхідність дотримання відомчими архівами наступності з державними архівами у фондуванні, шифруванні описів і створення науково-довідкового апарату до фондів, у веденні облікової документації. «Основні вимоги» і є програмою у створенні зразкових відомчих архівів.

Важливе значення для поліпшення роботи відомчих архівів має рішення виконкому Донецької обласної Ради депутатів трудящих «Про заходи по дальшому поліпшенню архівної справи в області», прийняте у червні 1974 р. Рішення зобов'язує керівників установ, організацій і підприємств вжити заходів щодо поліпшення діловодства і архівної справи, виділити для архівів належні приміщення, впорядкувати документи по 1972 р. і в установлені строки передати їх на державне зберігання, передбачає використання працівників відомчих архівів строго за призначенням.

Організаційно-методична робота із зразковими архівами спрямована на підвищення відповідальності відомств за збереження документів, вдосконалення ведення діловодства і роботи архівів, підготовку кадрів співробітників відомчих архівів.

В Архівному відділі на кожний зразковий архів заведено справу, у якій зберігаються довідкові матеріали про його діяльність.

Методична комісія вивчила і узагальнила досвід роботи зразкових архівів виконкомів Володарської селищної Ради і колгоспу «Жовтень» Маріїнського району. Огляд діяльності цих архівів надіслано всім міськрайархівам для вивчення і розповсюдження досвіду роботи.

Створення зразкових архівів допомагає і навчанню завідуючих міськрайархівами. Так, у листопаді 1974 р. на базі зразкових архівів заводу «Хіммаш» у м. Сніжному проведено семінар-практикум для завідуючих райархівами з методики роботи у відомчих архівах.

У 1974 р. проведено тематичну перевірку організації і стану зразкових відомчих архівів. У процесі перевірки вивчалися такі сторони діяльності архівів, як забезпечення збереження документів, якість їх відбору на державне зберігання, порядок прийому-передачі справ із структурних підрозділів в архів, облік документів. Перевірка дала можливість ознайомитись з рівнем підготовки працівників, відповідальних за діловодство та архіви установ.

Враховуючи, що працівники відомчих архівів не мають досвіду роботи із згаданих питань, для підвищення їх ділової кваліфікації співробітники держархівів проводять консультації, семінари-наради, подають методичну і практичну допомогу.

Перевірка показала, що в архівах не на належному рівні поставлено облік. У зв'язку з цим Архівний відділ розробив пам'ятку щодо організації обліку документів відомчих архівів, яка затверджена методичною комісією і розіслана на місця. Одержані в результаті перевірки відомості використані для узагальнення досвіду діяльності показових архівів.

Велику користь працівникам відомчих архівів принесло навчання на курсах, організованих Архівним відділом Донецького облвиконкому.

Проведені заходи дали можливість підвищити загальний рівень роботи багатьох відомчих архівів. Так, на Ясинівському коксохімічному комбінаті м. Макіївки документи повністю закартоновані, упорядковані по 1972 р. і в установлені строки передані на державне зберігання.

У Донецькому відділі організації і раціоналізації районних електростанцій м. Горлівки для роботи з документами є читальний зал площею 50 м². Під архів Слов'янського заводу високовольтних ізоляторів відведено приміщення площею 32 м², обладнане металевими стелажми і сучасними меблями. В архіві прийнято вертикальний спосіб зберігання документів. Прийом-передача документів із структурних підрозділів в архів здійснюється згідно з графіком, погодженим з начальниками відділів. Документи постійного зберігання і особового складу приймаються в архів за описом передачі, тимчасового зберігання — за номенклатурою справ.

Обліковий і науково-досвідковий апарат архіву представлений описами, справами фондів, картками фондів (на зберіганні в архіві є 2 фонди), книгою надходжень, номенклатурою справ. Описи зберігаються окремо з кожного фонду.

Експертна комісія заводу на засіданнях розглядає описи актів, які підлягають знищенню (у зв'язку з тим, що вони не мають цінності), графіки відбору документів на державне зберігання у структурних підрозділах по закінченні діловодного року, перевіряє правильність відбору матеріалів на зберігання, повноту справ, включених до опису, зачіпає інші питання, що стосуються роботи з документами.

У своїй роботі завідувачі архівом та ЕК керуються рішеннями обласного та міського виконавчих комітетів, «Основними правилами постановки документальної частини діловодства і роботи архівів установ, організацій і підприємств» (М., 1966), переліком типових документальних матеріалів, приблизною номенклатурою справ підприємств Міністерства електротехнічної промисловості СРСР, вказівками Архівного відділу, наказами по заводу.

Виконком Слов'янської міської Ради депутатів трудящих протягом трьох останніх років неодноразово приймав рішення щодо поліпшення архівної справи в місті. Згідно з нормативними актами у 1973 р. було видано наказ по заводу, який зобов'язував начальників відділів призначити осіб, відповідальних за ведення діловодства, формування і обробку справ, своєчасно проводити експертизу цінності документів.

Заслужовує на увагу досвід роботи Сніжнянського міського державного архіву з працівниками відомчих архівів. Перш ніж приступити до роботи, усі нові співробітники відомчих архівів проходять при міськархіві курс навчання з архівної справи.

В той же час аналіз роботи зразкових архівів показав, що необхідно ще багато зробити для поліпшення роботи ЕК установ і організацій, проведення експертизи цінності документів у відомствах, посилення контролю керівництвом відомств за станом документів і роботою архівів.

М. С. ЛЕЩЕНКО

МАЛІ ФОРМИ ПРОПАГАНДИ ДОКУМЕНТІВ ГРОДНЕНСЬКИМ ОБЛДЕРЖАРХІВОМ

Співробітники Гродненського обласного державного архіву Білоруської РСР приділяють значну увагу використанню архівних джерел в ідеологічній роботі для виховання трудящих, особливо молоді, на прикладах революційної, бойової і трудової слави. У своїй діяльності вони керуються рішеннями партії і уряду з ідеологічних питань, рішеннями XXIV з'їзду КПРС, тримають тісні контакти із місцевими партійними та радянськими органами.

В справі пропаганди документів у періодичних виданнях білоруські архівісти набули деякого досвіду, яким мені хочеться поділитися з українськими архівістами. Публікацію документів у пресі ми започаткували в 1956 р., коли в обласній газеті «Гродненська правда» 27 жовтня було вміщено 11 документів, які розповідали про встановлення Радянської влади у Гродненському повіті літом 1920 р. То була своєрідна хвилююча розповідь про ті буремні роки. Публікація викликала у читачів великий інтерес і зацікавленість. До редакції надійшло багато листів з проханням продовжувати на сторінках газети друкування документів. З того часу наукові співробітники архіву стали все частіше готувати добірки документів, присвячені всім визначним подіям, революційним датам.

Водночас проводилася значна робота щодо виявлення та археографічної обробки документів для збірників, зокрема, «Боротьба трудящих Західної Білорусії за соціальне і національне визволення і возз'єднання з БРСР», «Революційні комітети БРСР», «Боротьба за Радянську владу в Білорусії», «Документи викривають» — про реакційну роль релігії і церкви на території Білорусії, «Злочини німецько-фашистських загарбників у Білорусії», «Народна освіта в БРСР», «Бібліотечна справа у БРСР», «Комсомол і молодь Західної Білорусії в боротьбі за свободу (1921—1939 рр.)» та інших публікацій.

Всі публікації, підготовлені гродненськими архівістами, одержали високу оцінку наукової громадськості та широкого кола читачів. Вони всебічно використовуються у агітаційно-пропагандистській роботі. Ми робимо все можливе, щоб архівні джерела служили комуністичному будівництву, були настільними посібниками пропагандистів, лекторів, слухачів теоретичних семінарів, шкіл і гуртків по вивченню історії КПРС, атеїстів, слухачів університету марксизму-ленізму, студентів вузів і технікумів.

І хоч публікації документів у періодичних виданнях називають малими формами, вони відіграють важливу роль у агітаційно-пропагандистських цілях. Співробітники нашого архіву встановили тісні творчі зв'язки з редакцією обласної газети «Гродненська правда», багатьма районними газетами, а також із редакцією журналу «Пам'ятники історії і культури Білорусії». На їх сторінках уже опубліковано понад 50 добірок документів, багато статей, нарисів.

Про важливість опублікування документів на сторінках періодичних видань свідчить той факт, що редакційні працівники самі часто замовляють добірки документів на різні теми. Так, в березні 1975 р. «Гродненська правда» запланувала підготувати публікацію документів на тему: «Із історії революційного руху молоді на Гродненщині у роки окупації білополями». Спільно із завідуючим ідеологічним відділом редакції було обговорено план добірки. І вийшла вона досить цікавою та змістовною. За таким принципом було підготовлено публікації документів, присвячені 40-річчю і 50-річчю Великого Жовтня, 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення СРСР. Основними вимогами, якими керуються архівісти в роботі щодо відбору доку-

ментів для публікацій, є принципи партійності, непримиренності до буржуазної ідеології, наукового підходу, доступності документів.

У період підготовки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції наукові співробітники архіву підготували сім добірок документів загальним обсягом 3,5 друк. аркуша. Кожна із публікацій була присвячена певному періоду історії нашої Гродненської області, починаючи з 1917 р. Перша публікація із цієї серії «Народжені бурею» розповідала про Ради, які було організовано під впливом Великого Жовтня на окупованій німецькими військами Кайзера території Гродненщини. Її було відмічено в числі кращих матеріалів у редакції «Гродненської правди» та Будинку преси у Мінську.

Друга публікація «Революцією мобілізовані і покликані» була присвячена Ревкомам — першим органам Радянської влади на Гродненщині літом 1920 р. До неї увійшло 17 документів. П'ять інших добірок розповідали про періоди історії Гродненщини, у тому числі про становище трудящих у роки окупації білополяками (1920—1939 рр.), революційний рух під керівництвом Комуністичної партії Західної Білорусії (КПЗБ), возз'єднання Західної Білорусії із Радянською Білорусією.

Цікавою і багатоплановою була серія публікацій, присвячена 50-річчю утворення Радянського Союзу. Одна із добірок мала назву «Селянин: я за колгосп» — про соціалістичні перетворення сільського господарства в області у 1940—1941 рр. Вона була однією з найбільш вдалих і змістовних, бо переконувала цікавими документами.

Безперечним є той факт, що малі форми публікації і пропаганди архівних документів викликають великий інтерес, бо вони найбільш доступні масовому читачеві. Факти, події, якими насичені документи, хвилюють широке коло читачів, адже вони розповідають про історію рідного краю, близьких і знайомих людей тощо. Тому багато читачів не тільки знайомляться з опублікованими добірками документів, а й старанно зберігають їх. Так, у Гродно робітник-кочегар фабрики дитячих іграшок, колишній учасник революційного руху О. В. Гришень має у своїй бібліотеці всі документальні публікації з історії Гродненщини, що надруковані у періодичних виданнях. До нього часто звертаються студенти, готуючи дипломні роботи, агітатори і пропагандисти. Та й під впливом документальних публікацій Гришень сам став активним пропагандистом архівних джерел, почав писати спогади про історію рідного краю. Він особисто написав і опублікував у Берестовецькій районній газеті «За комунізм» майже 80 спогадів про революційний рух і його учасників. Ці спогади стали для нього ніби другим народженням, життєвою потребою розповісти молодому поколінню про героїчну боротьбу їх батьків. Усі спогади О. Гришеня зберігаються в нашому архіві.

Без перебільшення можна сказати, що за останні 20 років наукові співробітники нашого архіву, використовуючи малі форми публікацій (добірок документів, статей, документальних нарисів) написали багато сторінок історії рідного краю, воскресили в пам'яті людей імена учасників революційного, антифашистського і партизанського рухів. Саме життя підтвердило, що всі малі форми пропаганди мають велике пізнавальне значення, служать важливою справою комуністичного виховання трудящих.

Всі наші публікації можна поділити на певні періоди історії та теми. Однією з найважливіших і почесніших тем, яка висвітлювалася в періодичних виданнях, є ленінська тема. В архіві зберігається чимало документів, пов'язаних з іменем великого вождя. Це — документи, які розповідають про розповсюдження праць В. І. Леніна в Білорусії в дожовтневі часи, вплив ленінського вчення на розвиток революційного руху в республіці. З ленінської тематики співробітниками архіву

опубліковано 4 добірки документів, огляд джерел¹ та 10 наукових статей.

Найбільш широке відображення в малих формах пропаганди документів знайшла тема «Революційний рух на Гродненщині під керівництвом Комуністичної партії Західної Білорусії в роки окупації панською Польщею». В газетах і журналах надруковано 11 добірок документів, 8 нарисів і понад 120 статей, інформацій, побудованих на архівних джерелах.

У журналі «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі» (1971, № 4) було опубліковано велику добірку «Життя — подвиг» про активного учасника революційного руху в Західній Білорусії, партійного і державного діяча, голови Президії Верховної Ради БРСР С. О. Притицького, якого в 1936 р. буржуазний суд панської Польщі засудив до страти. Документи добірки розповідають про інтернаціональний рух під керівництвом КПЗБ на захист С. О. Притицького. Цей рух розгорнувся не тільки у Західній Білорусії, а й в Західній Україні, Польщі, Чехословаччині, Франції та інших країнах. Рух був настільки могутнім і одностайним, що буржуазний уряд Польщі змушений був замінити смертний вирок на довічне ув'язнення. До публікації увійшла велика вступна стаття і 24 документи, у тому числі 11 ілюстрацій.

Важливою є пропаганда документів про всенародний партизанський і антифашистський рух у Білорусії в 1941—1944 рр. До 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні надруковано десятки публікацій, які розповідають про всенародну допомогу Червоній Армії, трудовий героїзм в ім'я перемоги, шефство підприємств, шкіл над пораненими солдатами і офіцерами, народними месниками і підпільниками та інші теми.

Для публікацій у газетах відбираємо документи найбільш яскраві по змісту і доступні для широкого кола читачів, які б пробуджували інтерес, почуття, розкривали тему. Залежно від теми публікації і змісту документів готується вступна стаття до добірки. В одних випадках вона коротка, в інших — розгорнута, особливо тоді, коли необхідно дати більш докладну характеристику того чи іншого історичного періоду, групи документів. Так, в публікації, присвяченій 50-річчю комсомолу Білорусії, — «В горнилі боротьби» (газ. «Гродненська правда» за 18 серпня 1970 р.) дано тільки невелику вступну статтю, так звану «врізку». Документи подано без коментарів, оскільки вони досить яскраві і зрозумілі.

А в добірці документів «Джерела народного гніву» — про важке матеріальне становище трудящих західнобілоруських земель в 1920—1938 рр. («Гродненська правда» від 29 листопада 1969 р.), крім вступної статті, дано коментарі до документів, які доповнюють факти, наведені в документальних джерелах. Заголовок до публікації підбираємо чіткий і зрозумілий, щоб він зацікавив читача, розкривав мету добірки. Ось кілька заголовків, під якими опубліковано добірки документів: «Народжені бурею», «Революцією мобілізовані і покликані», «Джерела народного гніву», «В горнилі революційної боротьби», «Селянин: я за колгосп», «Життя — подвиг» та інші.

Великі добірки документів ілюструємо. Добре підібрані фотографії роблять публікацію більш наглядною і цікавою.

Публікації архівних документів у періодичних виданнях є нашим скромним внеском у ідеологічну роботу партії щодо виховання радянських людей, перш за все молоді, в дусі комуністичної моралі, патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

А. Н. ПЛЕШЕВЕНЯ

¹ «Исторический архив», 1963, № 3.

НОРМУВАННЯ І УМОВИ ПРАЦІ ПЕРСОНАЛУ ДІЛОВОДНОГО АПАРАТУ

Єдина державна система діловодства (ЄДСД) може бути успішно впроваджена в практичну діяльність підприємств, установ і організацій лише тоді, коли праця всіх працівників апарату, пов'язана з документуванням і обробкою документів, буде організована на науковій основі. Адже ЄДСД передбачає упорядкування і раціоналізацію роботи з документами при найменших затратах праці, коштів, матеріальних ресурсів, потрібних для дотримання правил, нормативів і рекомендацій щодо ведення діловодства.

У комплексі заходів, спрямованих на поліпшення організації праці діловодного персоналу, найбільш важливе місце займають проблеми нормування праці працівників діловодства. Мета нормування полягає в тому, щоб встановити чисельність працівників, необхідну для ефективного виконання всього обсягу діловодних робіт в установі, на підприємстві чи в структурному підрозділі, трудомісткість виконання окремих операцій для правильного визначення числа виконавців, врахувати індивідуальний внесок кожного виконавця у загальну працю.

Особливість праці у діловодстві полягає в тому, що більшість операцій, які виконуються в процесі документаційного обслуговування апарату, мають стабільний характер. Вони, як правило, повторюються і досить прості при виконанні. Це, істотно, полегшує нормування праці в діловодстві. Водночас воно ускладнюється існуючою класифікацією у цій системі, згідно з якою більшість працівників належить до службовців, частина з них (кур'єри) — до молодшого обслуговуючого персоналу (МОП), а ротаторники — до робітників.

Встановлення чисельності працівників, необхідної для ефективного виконання діловодною службою своїх функцій, здійснюється на основі врахування ряду факторів, головними з яких є обсяг документообігу і загальна чисельність працівників установи (на підприємстві — чисельність промислово-виробничого персоналу) *.

Вибір саме цих факторів базується на тому, що спеціальні дослідження показали наявність функціональної залежності між числом працівників, які здійснюють діловодні операції, обсягом документообігу та кількістю працюючих.

Під обсягом документообігу розуміють кількість вхідних, вихідних і внутрішніх документів установи за визначений період часу (рік, місяць, день). Він є найбільш характерним кількісним показником в діловодстві будь-якої установи. Точне визначення обсягу документообігу — обов'язкова передумова правильного нормування праці в діловод-

* Чисельність промислово-виробничого персоналу включає всіх працівників, що зайняті безпосередньо у виробництві та обслуговуванні на даному підприємстві, зокрема робітників, інженерно-технічних працівників, службовців, працівників охорони.

стві. Загальні рекомендації щодо його обліку подаються в основних положеннях ЄДСД (п. 3, 6, 1; 3, 6, 2).

Кількість працівників установи визначається на основі даних штатного розкладу. Чисельність промислово-виробничого персоналу підприємства встановлюється на підставі відповідних інструкцій ЦСУ СРСР, зокрема інструкції від 10 березня 1965 р. № 4—82, і може бути одержана в плановому відділі чи бухгалтерії підприємства.

Залежно від вказаних факторів (обсягу документообігу і кількості працівників) визначається нормативна чисельність працівників діловодства. При цьому слід мати на увазі, що вона розраховується окремо як для міністерств і установ, так і для підприємств.

Для міністерств та інших установ чисельність діловодного персоналу, що належать до категорії службовців, визначається за формулою:

$$Нд = 0,00016 \cdot Д^{0,98} \cdot Р^{0,1}, \text{ де}$$

Нд — норматив чисельності працівників-службовців, зайнятих в діловодстві; (1)

Д — річний обсяг документообігу;

Р — загальна кількість співробітників установи;

0,00016 — постійний коефіцієнт, що характеризує середній рівень продуктивності праці працівників діловодства в міністерствах та інших установах.

Кількість кур'єрів в міністерствах і установах визначається за формулою:

$$Нмоп. = 0,001 \cdot Д^{0,59} \cdot С^{0,83}, \text{ де} \quad (2)$$

Д — річний обсяг документообігу;

С — кількість структурних підрозділів, що обслуговуються кур'єрами.

Чисельність персоналу діловодного апарату (службовців) на промислових підприємствах встановлюється за формулою:

$$Нд = 0,00027 \cdot Д^{0,98} \cdot Р_{пв}^{0,1}, \text{ де} \quad (3)$$

Р_{пв} — чисельність промислово-виробничого персоналу підприємства.

Користуючись цією формулою, яка має загальне значення, слід мати на увазі, що для підприємств деяких галузей промисловості і будівництва підрахувати чисельність працівників діловодства можна за допомогою скоректованих формул. Ці формули враховують галузеві особливості, які впливають на кількість осіб, що здійснюють функцію діловодства. Так, для підприємств енергетичного будівництва формула має вигляд:

$$Нд = 0,376 \cdot Р_{пв}^{0,4928} \cdot Д^{0,1260}; \quad (4)$$

для верстатобудівної промисловості —

$$Нд = 0,0129 \cdot Р_{пв}^{0,9046}; \quad (5)$$

для взуттєвої промисловості —

$$Нд = 0,405 \cdot Р^{0,6386} \cdot С^{0,0037}; \quad (6)$$

для кондитерської промисловості —

$$Нд = 0,0067 \cdot Р_{пв}^{0,9057}. \quad (7)$$

Кількість кур'єрів на промислових підприємствах визначається за формулою:

$$Нмоп. = 0,0011 \cdot Д^{0,59} \cdot С^{0,83}, \text{ де}$$

С — кількість виробничих і функціональних структурних підрозділів підприємства.

В зв'язку з концентрацією промислового виробництва, організацією виробничих об'єднань та з інших причин весь час зростає кількість великих підприємств і об'єднань, на яких впроваджується механізована кільцева пошта. Залежно від рівня механізації доставки кореспонденції кількість кур'єрів може бути зменшена порівняно з нормативною на 25—50 процентів.

Чисельність ротаторників в установах і на підприємствах встановлюється за формулою:

$$H_p = \frac{\Phi_p}{\Phi_e}, \text{ де} \quad (9)$$

Φ_p — фонд робочого часу, що потрібний для виконання даного обсягу ротаторних робіт, тобто трудомісткість річної програми ротаторних робіт в нормо-годинах;
 Φ_e — річний фонд реального (ефективного) робочого часу одного ротаторника в годинах.

Фонд робочого часу, що потрібен для виконання річного обсягу ротаторних робіт, підраховується за формулою:

$$\Phi_p = \frac{T_n \cdot A_c \cdot D \cdot K^0}{60}, \text{ де} \quad (10)$$

T_n — норма часу в хвилинах на 1 аркуш для середнього тиражу документів, що розмножуються на ротаторі; береться з типових норм часу після визначення середнього тиражу. Середній тираж визначається шляхом поділу загального тиражу на кількість документів, що проходять через ротаторну за даними звітнього року;
 A_c — середня кількість аркушів в одному документі. Розраховується шляхом поділу кількості аркушів, надрукованих на ротаторі, на загальний тираж;
 D — кількість документів, що проходять через ротаторну за даними звітнього року;
 K — коефіцієнт, що передбачає збільшення чи зменшення кількості і середнього тиражу документів, які проходять через ротаторну, в плановому році порівняно із звітнім роком.

Нижче наводиться приклад визначення чисельності діловодного персоналу на промисловому підприємстві, річний документообіг якого дорівнює 80 тис. документів ($D = 80\,000$), а чисельність промислововиробничого персоналу становить 8 275 чол. (Рпв — 8 275).

Кількість працівників діловодства на промисловому підприємстві (службовців) визначається за формулою (3):

$$\begin{aligned} H_d &= 0,00027 \cdot D^{0,98} \cdot P^{0,1}; \\ H_d &= 0,00027 \cdot 80000^{0,98} \cdot 8275^{0,1}; \\ \lg H_d &= \lg 0,00027 + 0,98 \cdot \lg 80\,000 + 0,1 \cdot \lg 8275 = \\ &= 4,4314 + 0,98 \cdot 4,9031 + 0,1 \cdot 3,9175 = \\ &= 4,4314 + 4,8050 + 0,3917 = 1,6281 \\ \text{Антилогарифм числа } 1,6281 &= 42,5. \end{aligned}$$

Розрахункова чисельність працівників діловодства, що належать до категорії службовців, на даному підприємстві становить 43 чол. Якщо на цьому підприємстві, припустимо, функціонують 72 структурних підрозділи, то за допомогою формули (8) визначаємо нормативну кількість кур'єрів.

$$\begin{aligned} H_{\text{моп.}} &= 0,0011 + 80\,000^{0,59} + 72^{0,83}; \\ \lg H_{\text{моп.}} &= \lg 0,0011 + 0,59 \cdot \lg 80\,000 + 0,83 \lg 72 = \\ &= 3,0414 + 0,59 \cdot 4,091 + 0,83 \cdot 1,8573 = \\ &= 3,0414 + 2,8928 + 1,5416 = 1,4758. \end{aligned}$$

Антилогарифм числа 1,4758 становить 29, тобто на підприємстві розрахункова чисельність кур'єрів — 29 чоловік.

Наведені вище формули і приклади їх використання дають можливість визначати загальну кількість працівників діловодства. Розподіл їх за функціями і виконуваними роботами здійснюється згідно з нормами часу (виробки) на діловодні, друкарські, стенографічні та інші роботи, а при їх відсутності — шляхом хронометражних вимірювань.

Розрахунок норм часу на окремі операції, з яких складається процес діловодства, проводиться за формулою:

$$H_{\text{ч}} = T_{\text{оп}} + \left(1 + \frac{K}{100}\right), \text{ де} \quad (11)$$

$T_{\text{оп}}$ — оперативний час, який дорівнює сумі основного і допоміжного часу, необхідного для виконання одиниці обсягу конкретної роботи;
 K — час, що потрібен на підготовчо-заклучні роботи, організаційно-технічне обслуговування робочого місця, відпочинок і особисті потреби в % до оперативного часу (середнє значення $K = 8\%$).

На основі норм часу (типових чи місцевих) визначається трудомісткість окремих видів робіт (операцій) з діловодства. При цьому чи-

сельність працівників служби діловодства визначається шляхом поділу сумарної трудомісткості робіт (нормованих (T_1) і ненормованих (T_2) на фонд робочого часу одного працівника (Фр. ч.).

$$\text{Чд} = \frac{T_1 + T_2}{\text{Фр. ч.}}$$

12)

Слід мати на увазі, що Центральним бюро промислових нормативів праці при НДП Державного комітету Ради Міністрів СРСР з питань праці і заробітної плати розроблені і видані типові норми часу на виконання діловодних і пов'язаних з ними операцій. Нижче наводиться перелік типових і єдиних норм часу, що використовуються в діловодстві. Це такі: «Типовые нормы времени на светокопировальные работы», 1966; «Типовые нормы времени на работы множительных аппаратов (электрографические, печатные)», 1966; «Типовые нормы времени на техническое оформление документов по учету личного состава на производственных предприятиях отраслей народного хозяйства», 1970; «Типовые нормы времени на подготовку и оформление документов по материально-техническому снабжению и сбыту продукции», 1972; «Типовые нормы времени на работы по делопроизводственному обслуживанию», 1973; «Единые нормы времени (выработки) на машинописные работы», 1973; «Единые нормы времени на чертежные и копировальные работы», 1973; «Типовые нормы времени на переплетные и картонажные работы», 1973; «Типовые нормы времени (выработки) на стенографические работы», 1974.

У вищезгаданих «Типовых нормах времени на работы по делопроизводственному обслуживанию» представлені норми часу на виконання експедиторських, канцелярських і архівних робіт, основні питання організації праці діловодного персоналу — експедитора, діловода, секретаря-друкарки, секретаря-стенографістки, завідуючого архівом, архіваріуса, а також типові реєстраційно-облікові форми і зразки меблів та засобів оргтехніки, що застосовуються для обладнання робочих місць працівників діловодства.

Слід пам'ятати, що нормування діловодних робіт за типовими нормами передбачає проведення організаційно-технічних заходів, спрямованих на створення відповідних умов праці виконавців (організація робочих місць, умови праці, оснащення оргтехнікою і т. д.), і здійснення необхідного інструктажу виконавців.

Якщо рівень організації праці на підприємствах, в установах чи в структурних підрозділах перевищує рівень, передбачений діючими нормативними матеріалами, нормування діловодних робіт здійснюється на основі місцевих норм часу або шляхом безпосереднього аналізу витрат робочого часу в конкретному підрозділі.

Важлива сторона організації діловодного процесу — створення необхідних умов праці для співробітників, зайнятих обробкою документів.

Умови праці — сукупність факторів виробничого середовища, що впливають на здоров'я і працездатність людини в процесі роботи. До основних з них, які визначають умови праці діловодного персоналу належать: розміщення приміщень, в яких розташовуються працівники, освітлення приміщень і робочих місць, мікроклімат, шум, колір приміщень, режим праці і відпочинку.

Площі, що займають діловодні підрозділи, поділяються на приміщення основного (загальні кімнати і кабінети канцелярії) і допоміжного призначення (служба копіювання та розмноження документів, експедиція, машбюро та інші). У великих установах відокремлюються підсобні приміщення (кладові, приміщення для збору макулатури і т. п.).

Основні приміщення служби діловодства можуть бути розташовані на будь-яких поверхах, крім підвальних.

Канцелярія, як правило, повинна бути розміщена в центрі кор-

пусу, поверху або групи поверхів, які займає установа. Вона повинна бути рівновіддаленою від основних підрозділів установи, або знаходитись ближче до тих ділянок, які частіше користуються її послугами.

Секретаріат, в якому передбачається одне чи два робочих місця, доцільно розмістити між кабінетами керівників.

Експедиція розміщується на першому або в цокольному поверсі будови з урахуванням зручного зв'язку з відділами, які отримують і відправляють основний обсяг кореспонденції. Приміщення експедиції обладнується спеціальною проймою, рампою, приймальним станом або іншим пристроєм, що забезпечує зручне розвантаження пошти.

Група обліку і контролю виконання розміщується, як правило, поблизу від кабінетів керівників установи і одночасно повинна знаходитись на незначній відстані від канцелярії.

Друкарське бюро, як і канцелярію, доцільно розмістити в центрі установи.

Приміщення, в якому розміщуються технічні засоби копіювання і розмноження документів, виконуються брошурувальні і палітурні роботи, ізолюються від інших службових приміщень, а при їх розташуванні враховуються вимоги, що диктуються габаритом і вагою обладнання, необхідністю вентиляції, водо- і енергопостачання тощо. Нормативи, що визначають склад, площу і кількість приміщень служб копіювання і розмноження документів, наведені в табл. 1. При плануванні службових приміщень слід виходити з функціональної важливості підрозділів служби діловодства, змісту і технології робіт, що в них виконуються, зв'язку між ними в процесі праці.

Архівосховища розміщуються в тій частині будови, яка менше, ніж інші відвідується працівниками установи та іншими особами, в сухому, добре провітрюваному приміщенні з найменшою інсоляцією. При можливості архівосховища слід розміщувати в приміщеннях, які позбавлені природного освітлення. В архівних приміщеннях передбачається наявність архівосховища, кімнат для прийому і обробки документів, кімнати для перегляду документів відвідувачами. Головні проходи між стелажми в архівосховищі повинні мати ширину 1,2 м, міжстелажні проходи — 75 см.

Таблиця 1

Найменування приміщень	Будинок на 300 чол.		Будинок на 500 чол.		Будинок на 700 чол.		Будок на 750 чол. і більше	
	Площа, м ²	Кількість приміщень	Площа, м ²	Кількість приміщень	Площа, м ²	Кількість приміщень	Площа, м ²	Кількість приміщень
Відділ світлокопіювання з ділянкою обробки креслень	30	2	40	2	55	2	60	2
Відділ фотокопіювання	—	—	40	2—3	55	2—3	90	3
Відділ мікрофотокопіювання	—	—	—	—	50	2	50	2
Відділ електрофотокопіювання	25	1	50	1—2	65	1—2	70	1—2
Відділ оперативного офсетного друку:								
а) редакційно-оформлювальна ділянка	—	—	—	—	—	—	35	2
б) ділянка підготовки й виготовлення друкарських форм	—	—	—	—	—	—	30	2
в) друкарська ділянка	—	—	—	—	—	—	40	1
Палітурно-брошурувальний відділ	25	1	30	1	40	1	90	1
Ремонтна майстерня	15	1	20	1	25	1	25	1
Кімната для прийому і видачі замовлень	—	—	10	1	15	1	15	1

Документи, що містяться в папках формату С—4 (350×250×30 мм) розміщуються в сховищі із розрахунку 300 одиниць зберігання на 1 м² площі підлоги при висоті стелажа 2,2 м.

Діловодні підрозділи — канцелярія, експедиція, друкарське бюро, група обліку, бюро контролю та інші — слід розміщувати в кімнатах прямокутної форми із співвідношенням сторін 1:1,5 і гранично 1:2. Найменша висота кімнат — 3,25 м, ширина — 2,5 м.

При двосторонньому освітленні найбільша ширина приміщень — 15 м, при односторонньому 6—7 м.

Площа службових приміщень встановлюється із розрахунку 4 м² на одного працівника. В залежності від характеру роботи і особли-

Таблиця 2

Найменування приміщень	Найменше освітлення (лк)		Поверхня, до якої стосується норма освітлення
	При люмі-несцентних лампах	при лам-пах роз-жарення	
Кабінети і робочі кімнати для кон-торських занять	200	75	0,8 м від підлоги в горизон-тальній площині
Друкарські і машинолічильні бюро	300	150	те саме
Конструкторські і креслярські бюро	300	150	те саме
Зали засідань	200	100	те саме
Прийомні і кімнати очікування	100	50	те саме
Ар х і в и			
а) на робочих столах	200	75	те саме
б) на стелажах	75	20	на відстані 2 м від підлоги у вертикальній площині на стелажах

востей робочих місць деяких категорій персоналу діловодного апарату доцільно збільшувати цю норму до 5—6 м² на кожного працівника.

Рекомендується використовувати середні кімнати для роботи 5—6 чоловік і малі кімнати на 1—2 працівників. Для створення більш зруч-них умов роботи в приміщеннях можуть встановлюватись скляні і лег-кі пересувні перегородки, які сприяють звукоізоляції і кращій органі-зації робочих місць.

Правильне освітлення приміщень і робочих місць сприяє збільшен-ню ефективності і продуктивності праці, попереджає зорове і загальне стомлення, впливає на настрій і самопочуття. Розрізняють освітлення загальне (службових приміщень) і місцеве (робочих місць). Граничні рівні загального освітлення адміністративно-конторських приміщень наведені в табл. 2.

При встановленні загального освітлення з метою запобігання появи відблисків слід обладнувати світильники розсіювачами. Рекомендується використовувати лампи денного світла типу ЛБ і ЛТБ.

Пристрої місцевого освітлення повинні бути зручно розташовані на робочих місцях і відповідати особливостям кожного з них. Реко-мендована потужність ламп — 60—75 ват при нормальному рівні на-сичення приміщень світлом, який гарантується такими коефіцієнтами відбиття поверхні: підлоги — 25%, стелі — 70%, меблів та обладнан-ня — не менше 35%.

Щоб позбавитись проникнення прямих сонячних променів, встанов-люються сонцезахисні козирки, вертикальні екрани, жалюзі, штори, по-рожнисті скляні блоки тощо.

В службових приміщеннях, де розташовані діловодні служби, слід підтримувати температуру 18—20° С, відносну вологість 45—50% в зи-мовий і 50—55% в літній період. Наявність вуглекислоти не повинна

перебільшувати 0,03%. Приміщення повинні провітрюватися і вентильоватись. У тих випадках, коли в червні середня температура в службовому приміщенні досягає 27° С, доцільне кондиціювання повітря.

Розрахункові температури і кратності обміну повітря в приміщеннях наведені в табл. 3.

Рівень шуму в робочих приміщеннях не повинен перевищувати 40 дБ (при роботі технічних засобів доставки службової документації він може досягати 55 дБ).

Зниженню рівня шуму сприяє зменшення числа і гучності розмов і телефонних переговорів, вимикання репродукторів, заборона довгих телефонних розмов, облицювання стін, обиття дверей звукопоглинаючим матеріалом, обладнання приміщень підвісними стелями, встановлення амортизаторів, наявність прокладок між столами і машинами, між підлогою і ніжками столів тощо.

Рациональне кольорове оформлення службових приміщень сприяє підвищенню продуктивності праці, оскільки існує певна залежність між кольором і виникненням зорового втомлення.

Вибір кольору для фарбування приміщень має здійснюватись з урахуванням особливостей клімату, умов роботи, характеру освітлення приміщень тощо. При цьому слід користуватись рекомендаціями Всесоюзного науково-дослідного інституту технічної естетики (ВНДІТЕ)¹.

З фізіологічної точки зору доцільно використовувати при оформленні службових приміщень м'які тони барв: жовто-зелений, світло-жовтий, світло-блакитний, коефіцієнти відбиття світла яких відповідно дорівнюють 0,70, 0,55, 0,45.

З психологічної точки зору доцільно фарбувати приміщення, в яких виконуються монотонні, одноманітні роботи, у веселі, бадьорі тони. При роботі, що потребує напруженої уваги, рекомендується спокійна окраска.

Таблиця 3

Види приміщень	Розрахункова температура повітря в приміщенні, градусів С°	Кратність обміну повітря за 1 годину	
		Приток	Витяжка
Загальні робочі кімнати	18	1,5	1,5
Зали засідань і нарад	16	3	3
Приміщення технічних архівів	18	—	0,5
Приміщення світлокопіювальних майстерень	16	2	згідно з розрахунком, але не менше 3
Гардеробні, вмивальні	18	2	3

Дуже важливе значення має режим праці і відпочинку ділових працівників. Він залежить від напруження праці, ступеню ущільнення робочого дня, рівня нервово-емоціонального навантаження, санітарно-гігієнічних умов тощо. Для зменшення негативного впливу цих факторів рекомендується:

— виконувати роботи, що потребують найбільшої уваги і нервового напруження, з 9 до 12 і з 14 до 16 годин, коли спостерігається найбільша працездатність службовців;

— встановлювати регламентовані 5-хвилинні перерви після кожної години роботи, під час яких провітрювати приміщення (для друкарки кожні 45 хвилин); регламентовані перерви більш ефективні, ніж довільні перерви за бажанням працівника;

¹ Комплексное оборудование помещений государственных учреждений. М., 1970.

— продумано чергувати різні види праці, не допускати, зокрема, безперервної розумової роботи, яка викликає швидке втомлення;

— при постійній роботі сидючи необхідно кожні дві години робити 5—8-хвилинні перерви, під час яких декілька разів повністю розігнути хребетний стовп і зробити декілька глибоких вдихів і видихів; ще краще проводити двічі на день виробничу гімнастику під час регламентованих перерв;

— підтримувати звичну послідовність, систематичність і плановість в роботі;

— використовувати музичний супровід деяких робіт, що підвищує зосередженість, зменшує втомлення, підвищує продуктивність праці.

Наведені вище рекомендації, що стосуються умов праці персоналу, неодноразово перевірені на практиці. Вони будуть мати ефект тільки тоді, коли вони будуть доповнювати найважливіші заходи, без яких не може бути і мови про дійсно наукову організацію праці — суворий розподіл обов'язків між виконавцями і функцій між підрозділами, науково обгрунтована технологія робіт з діловодства, його механізація і автоматизація.

А. Б. ІРИН,
кандидат економічних наук

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІНОФОТОФОНОДОКУМЕНТІВ УРСР

Протягом 1971 — початку 1975 рр. ЦДАКФФД УРСР прийняв від Державного комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню майже 14 тис. одиниць обліку художніх звукозаписів на магнітній плівці. Одержані надзвичайно цінні фонодокументи — скарбниця виконавського мистецтва провідних професійних колективів, окремих майстрів мистецтв, відомих колективів художньої самодіяльності Української РСР.

Архів вперше дає інформацію про документи, які відбивають культурне і мистецьке життя республіки періоду 1957—1973 рр. Це, насамперед, звукозаписи симфонічних, камерних творів, оперної, хорової музики вітчизняних і зарубіжних авторів, народна творчість та записи віршів, оповідань, гуморесок, музичних і драматичних вистав тощо.

Найбільш повно представлені твори українських радянських композиторів — представників старшого покоління музикантів. Так, до архіву надійшли звукозаписи творів Героя Соціалістичної Праці, народного артиста СРСР, академіка Л. М. Ревуцького. Це — симфонія № 1 (1963 р.), присвячена Р. М. Глієру, фортепіанна прелюдія — одна й найпопулярніших і любимох піаністами фортепіанних п'єс композитора, яку виконує відомий український піаніст і композитор заслужений артист УРСР В. В. Сечкін та численні обробки українських народних пісень, у тому числі багатьох дитячих.

Серед надходжень твори заслуженого діяча мистецтв УРСР Б. М. Лятошинського: симфонія № 3 (1959 р.), якою диригував сам автор, симфонічна сюїта «Ромео і Джульєтта» з музики до однойменної трагедії В. Шекспіра, хоріві твори на вірші Т. Г. Шевченка, О. С. Пушкіна та інших поетів.

Із творів народного артиста СРСР, лауреата державних премій А. Я. Штогаренка одержані: симфонія № 1 «Симфонічні казки», сюїта № 3 «Молодіжна», поема для струнного смичкового оркестру «Душа поета» (незабутній пам'яті Тараса Шевченка), симфонія-кантата «Україно моя» у виконанні Державної заслуженої академічної капели УРСР «Думка» та Держав-

ного симфонічного оркестру УРСР, диригент народний артист СРСР Н. Г. Рахлін, а також деякі камерно-інструментальні твори композитора.

Архів поповнився також творами інших українських радянських композиторів: заслуженого діяча мистецтв УРСР, доктора мистецтвознавства Г. П. Таранова — симфоніями № 4, № 6, № 7 «Ювілейна», симфонічними сюїтами та іншими творами; симфоніями № 1, № 2 народного артиста СРСР К. Ф. Данькевича та симфоніями № 2, № 3 В. Д. Кирейка.

Крім того, одержані звукозаписи творів Б. М. Бувєвського, Л. О. Грабовського, В. Г. Губаренка, Л. В. Дичко, Ю. Я. Іщенко, М. Ф. Колесси, Л. М. Колодуба, А. Й. Кос-Анатольського, Р. А. Сімовича, М. М. Скорика, Ю. С. Щуровського та багатьох інших композиторів.

Окремо слід сказати про вокальні твори у виконанні корифеїв оперної сцени, у творчому доробку яких народна, оперна музика, камерні твори. Це передусім — записи українських, російських народних пісень, виконавцем яких є народний артист СРСР І. С. Паторжинський. Архів зберігає у грамзапису оперу С. С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», в якій зайняті Паторжинський і Литвиненко-Вольгемут. У виконанні народного артиста СРСР М. С. Грішка звучать арії з опер П. І. Чайковського «Пікова дама», «Євгеній Онегін», Дж. Верді «Бал-маскарад», Ш. Гуно «Фауст» та інші, українські народні пісні, які супроводжує оркестр народних інструментів Українського телебачення і радіо, диригент заслужений артист УРСР А. М. Бобир. На плівку зафіксовано голос народного артиста СРСР Б. Р. Гмирі. Співак виконує українські народні ліричні і жартівливі пісні разом з Державною капелою бандуристів УРСР у супроводі камерного ансамблю звучать твори Л. Бетховена, Ф. Шуберта, Р. Шумана.

Прийнято також численні звукозаписи голосів майстрів молодшого покоління: Д. М. Гнатюка, А. Ю. Мокренка, Ю. О. Гуляєва, М. К. Кондратюка, Д. Г. Петриченко, Б. А. Руденко. Крім того, надійшли повні концерти З. М. Гайдай, М. Д. Вор-

вулеева, Є. С. Мірошніченко, Л. А. Руденко, В. І. Тимохіна, Є. І. Чавдар, записані у 1958—1959 та 1961 рр.

Крім солослів'їв, на зберігання надійшло багато творів хорової музики. Серед них пісні А. Д. Філіпенка, К. Я. Домінченка та інших композиторів. Їх виконують заслужені хорові колективи республіки: «Думка», «Трембіта», Державна капела бандуристів УРСР, хор Українського телебачення і радіо під керівництвом відомих хороших диригентів, народних артистів Української РСР О. Н. Сороки, П. І. Муравського, Ю. Ф. Таранченка, народного артиста СРСР О. З. Мінківського.

У виконанні провідних українських симфонічних колективів — Державного симфонічного оркестру УРСР, симфонічного оркестру Українського телебачення і радіо, Львівського, Одеського, Харківського симфонічних оркестрів одержано твори російських композиторів: симфонія № 4 О. К. Глазунова, симфонія № 5, перший концерт для фортепіано з оркестром П. І. Чайковського та багато романсів композитора, а також романси М. А. Римського-Корсакова. Романси виконують українські радянські співачки: народна артистка СРСР Л. А. Руденко та солістка Київської державної філармонії Г. С. Сухорукова. Із значного творчого доробку російського радянського композитора С. С. Прокоф'єва прийняті окремі симфонічні, фортепіанні та деякі твори камерно-інструментальної музики.

Про найтісніші культурні зв'язки між братніми народами, російським і українським, свідчать записи заключного концерту Української декади літератури і мистецтва у Москві (1969 р.), в якому зайняті артисти: Є. С. Мірошніченко, А. І. Кикоть, Д. М. Гнатюк та інші, а також відомі мистецькі колективи республіки — «Думка», Державний симфонічний оркестр УРСР та інші.

За вказаний період ЦДАКФФД УРСР прийняв ряд творів зарубіжних авторів у виконанні творчих колективів та окремих виконавців Української РСР. Під керівництвом відомих українських диригентів заслужених діячів мистецтв УРСР, нині народних артистів республіки С. В. Турчака, В. М. Кожухаря, В. Б. Гнедаша, звучать твори Л. Бетховена, Ф. Мендельсона-Бартольді, В. А. Моцарта, рідкісний запис симфонії «Печера Трофоніо» італійського композитора А. Сальєрі, сучасника Моцарта.

Записи літературно-драматичних творів представлені творчістю таких відомих майстрів сцени, як А. М. Бучма, Г. П. Юра, Н. М. Ужвій, І. О. Мар'яненко, О. І. Сердюк, М. Ф. Романов, В. М. Добровольський, Л. С. Тарабарінов та інші, у виконанні яких звучать твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Л. Українки, П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, А. С. Малишка, В. М. Сосюри, О. Вишні, В. І. Івановича, С. І. Олійника.

Крім того, архівом одержані вистави,

сцени з вистав українських і російських драматургів, серед яких твори О. Є. Корнійчука, О. М. Островського, М. Горького та інших у виконанні провідних театральних колективів: Київського державного українського драматичного театру ім. І. Я. Франка, Київського державного російського драматичного театру ім. Л. Українки, драматичних театрів Дніпропетровська, Львова, Одеси, Севастополя, Тернополя.

Окрему групу фонодокументів складають одержані архівом на початку 1975 р. звукозаписи голосів відомих письменників, поетів, композиторів, художників, артистів Української РСР. Це — виступи українських радянських письменників: А. В. Головка з розповіддю в день свого 60-річчя про творчий шлях (1967 р.), О. Є. Корнійчука про значення творчості М. Горького у розвитку радянської літератури (1968 р.), О. Т. Гончара про сучасну українську прозу (1965 р.), П. Й. Панча в день 70-річного ювілею (1963 р.), Ю. О. Збанацького про відображення сучасності в літературі (1966 р.), Л. С. Первомайського зі спогадами про І. К. Микитенку (1967 р.). Серед цієї групи документів — виступи авторів з читанням власних творів: академіка АН УРСР поета М. П. Бажана (1959 р.), українського радянського поета гумориста і сатирика В. І. Івановича (1963 р.), письменника-гумориста О. І. Ковіньки (1960 р.), поета Я. Г. Шпорти (1957 р.), поета-гумориста і сатирика С. І. Олійника (1967 р.); виступи українських радянських композиторів: Л. М. Ревуцького (1960 р.), П. О. Козицького (1960 р.), П. І. Майбороди (1961 р.), А. Д. Філіпенка (1963 р.); українського радянського художника, народного художника СРСР, дійсного члена АМ СРСР В. І. Касіяна про досягнення українських митців (1964 р.); народних артистів СРСР: В. М. Добровольського з розповіддю про актора і режисера народного артиста СРСР Г. П. Юру (1967 р.), З. М. Гайдай про становище жінки-артистки до революції та в радянський час (1962), Б. Р. Гмирі про українську народну пісню у своїй виконавській діяльності (1963 р.), Г. П. Юри на вечорі, присвяченому 40-річчю Київського українського державного драматичного театру ім. І. Я. Франка (1960 р.); виступ Г. М. Лисенко, дочки українського композитора М. В. Лисенка, про корифеїв української культури Л. Українку, М. Саксаганського (1964 р.) та багато інших цінних записів.

Отже, серед нових надходжень фонодокументів до Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР є звукозаписи найвишарпніших музичних і драматичних творів авторів республіки та багатьох країн і різних епох у виконанні українських митців, а також численні звукозаписи голосів провідних майстрів слова, сцени Української РСР, які є цінним джерелом для вивчення їх дослідниками.

В. Г. ХУТОРЯНСЬКА

ХЕРСОНСКАЯ ОБЛАСТЬ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941—1945

Сборник документов и материалов.
Симферополь, «Таврія», 1975, 320 с.

В світ вийшло чимало книг, брошур, статей, які відтворюють героїчну сторінку в історії нашої Батьківщини — роки Великої Вітчизняної війни. Особливістю цих робіт є перш за все глибоке дослідження і всебічне використання ленінської теоретичної спадщини з воєнних питань, документів Комуністичної партії і Радянського уряду, відомостей про видатних діячів партії і держави. Характерним для опублікованої в останні роки літератури, присвяченої героїчному подвигу радянських людей в роки війни, є значне розширення джерельної бази досліджень, публікація нових збірників документів і матеріалів. І в цьому плані заслуговує на увагу опублікований видавництвом «Таврія» збірник документів і матеріалів «Херсонская область».

Складачі збірника здійснили велику роботу щодо вивчення та відбору документів, які розкривають великий вклад трудящих Херсонщини в розгром ворога. Значну частину матеріалів, вміщених у збірнику, почерпнуто з фондів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Архіву Міністерства оборони СРСР, Центрального воєнно-морського архіву, а також ряду обласних і місцевих партійних і державних архівів.

Науковій громадськості, широкому колу читачів представлена ґрунтовна наукова праця про героїчну боротьбу робітників, колгоспників та інтелігенції області під керівництвом партійних організацій проти фашистських загарбників. До збірника включено постанови бюро і пленумів партійних органів, документи партійних первинних організацій, радянських установ, різного роду довідки і звіти, офіційне ли-

стування, спогади. Для більш широкого висвітлення того чи іншого питання вміщено ряд матеріалів періодичної преси і витяги із спеціальних історичних видань. Всього до збірника включено 221 документ, понад 80 з яких публікуються вперше. Збірник складається з трьох розділів: Херсонщина в початковий період Великої Вітчизняної війни (червень — листопад 1941 р.); Боротьба трудящих Херсонщини проти фашистських загарбників (серпень 1941 — березень 1944 р.); Визволення Херсонщини від гітлерівської окупації; боротьба трудящих області за відбудову народного господарства (жовтень 1943 — травень 1945).

У першому розділі збірника вміщено матеріали, що розповідають про титанічну діяльність партійних, радянських і комсомольських організацій Херсонщини, які з перших днів війни скерували всі свої зусилля і вміння на виконання рішення Комуністичної партії та Радянського уряду про перетворення країни в єдиний воєнний табір. В умовах, коли величезна кількість робітників пішла на фронт, необхідно було в найкоротший строк перебудувати діяльність підприємств на випуск воєнної продукції, забезпечити їх безперебійну роботу. Відповідальне завдання посто-ло і перед трудівниками сільського господарства. Потрібно було в найкоротший термін і без втрат зібрати врожай у складних умовах прифронтової обстановки. Вміщені в розділі документи розповідають читачеві про трудовий героїзм, виявлений трудящими Херсонщини в перший найскладніший і найтяжчий для нашого народу період війни (док. № 3, 4, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 17, 24, 33 та інші).

Уже з перших днів війни на всій території Херсонщини почали формуватися загони народного ополчення, винищувальні батальйони та загони протиповітряної оборони (док. № 23, 25, 29, 31, 36, 56, 58 та інші). Активно включалися херсонці у всенародний рух за збирання коштів у фонд оборони (док. № 19, 21, 28 та інші).

Виконуючи постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і цінного майна», партійні і радянські працівники очолили перебазуван-

* Редакционная коллегия: А. Е. Касьяненко (ответственный редактор), М. И. Бизер, М. И. Давыдов, М. А. Емельянов, Е. С. Каминская, А. Н. Королева, С. И. Майоров. Составители: М. И. Бизер, М. А. Емельянов, Е. С. Каминская, Л. Т. Ковалева, С. И. Майорова, З. С. Орлова.

ня підприємств, колгоспів, культурних цінностей у радянський тил (док. № 47, 53, 61 та інші). У збірнику опубліковано ряд документів, що відображають братерське співробітництво, єдність і бойову співдружність народів нашої багатонаціональної країни. Гостинно і тепло були зустрінуті евакуйовані у східні райони з Херсонщини робітники, колгоспники та їх сім'ї. «Тут нас зустріли дуже щиро і дружнелюбно,— пише у своїх спогадах колишній керівник херсонської швейної фабрики «Більшовичка» Є. Б. Каплан,— поділились житлом, меблями, намагались створити всі умови для того, щоб якомога швидше пустити фабрику» (док. № 62).

З особливою силою дружба і братерство народів Союзу РСР виявились у боях за міста і села Херсонщини. На території Великопетиського району є висота, яку гітлерівці під час наступу радянських військ перетворили в сильно укріплений опорний пункт. Старший лейтенант А. Д. Адамян зумів одним з перших ступити на цю висоту. Коли ворожа куля смертельно поранила офіцера, він, зібравши останні сили, змочив хусточку своєю кров'ю і наказав прикріпити її на висоті як прапор. Про це розповідає документ № 136 під назвою «Курган Адамяна». Про подвиги представників інших національностей на херсонській землі свідчать документи № 51, 55, 161, 162 та інші.

Тимчасово окупувавши радянську землю, фашистські загарбники шляхом терору і репресій намагались встановити так званий «новий порядок». Вони систематично грабували природні багатства нашої країни і знищували радянських людей. Проте фашистським катам та їх пособникам не вдалося зламати опір радянських людей. Підпільна і партизанська боротьба на території Херсонщини розпочалася з першого ж дня окупації. Саме про це розповідають документи і матеріали другого розділу рецензованої книги. Зокрема, з документів № 66, 68, 69, 70, 85, 87, 93, 94, 97 та багатьох інших читач дізнається про те, що в багатьох районах були створені і діяли підпільні партійні органи, партизанські загони і диверсійні групи. Своєю діяльністю вони внесли гідний вклад у всенародну боротьбу з фашистськими окупантами. Особливо велику роль у розгортанні і піднесенні боротьби в тилу ворога на території нинішньої Херсонської області відіграла підпільна організація «Центр», яка спочатку діяла в м. Миколаєві (керівник В. О. Лягін), а згодом в м. Херсоні (керівник П. А. Комков, документи № 85, 115). Героїчну сторінку в історію партійно-комсомольського підпілля Херсонщини вписали підпільна патріотична група Каховського заводу поршневих кілець, члени якої загинули від рук окупантів в січні 1943 р. (док. № 110), комсомольсько-молодіжна організація під керівництвом Іллі Кулика (док. № 108) та багато інших. Комуністи і комсомольці показували приклади стійкості, мужності і відваги, вели за собою трудящих на смертельний двобій з ворогом. Багато радянських патріотів загинуло у боротьбі з фашистськими загарб-

никами, наблизивши час славної Перемоги.

Значну частину рецензованого збірника складають документи і матеріали, присвячені бойовим діям радянських військ на території нинішньої Херсонської області. 18 з цих документів вміщено в першому розділі. Вони розповідають про героїчну боротьбу Червоної Армії в початковий період війни, коли під натиском переважаючих сил ворога вона змушена була тимчасово відступати. Документи третього розділу книги досить повно висвітлюють наступальну міць Червоної Армії, героїзм і мужність бійців і командирів, виявлені ними під час визволення Херсонщини від фашистських загарбників. 36 чоловік з числа рядового і командно-політичного складу за бойові подвиги, звершені при визволенні області, були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Великий інтерес як для дослідників цієї героїчної сторінки, так і для широкого кола читачів становлять вміщені у виданні оперативні документи військових частин, донесення про подвиги окремих бійців і підрозділів, нагородні листи, спогади командирів і політичних працівників—свідків і учасників тих буремних подій.

Під час визволення радянської території місцеві партійні організації, керуючись вказівками партії і уряду, мобілізували маси на відбудову зруйнованого гітлерівцями народного господарства. У рецензованому збірнику питанню відбудови присвячено чимало документів. Ще йшла війна, тому партійні і радянські органи всі свої зусилля спрямували на відродження підприємств, транспорту, колгоспів з метою максимального забезпечення фронту озброєнням і боеприпасами, продуктами харчування, одягом та іншим війсьним спорядженням. Значна кількість документів розповідає про відбудову культурно-освітніх закладів, лікувально-профілактичної мережі, патріотичні рухи трудящих на допомогу Червоній Армії, про піклування і допомогу сім'ям фронтовиків, дітям загиблих та ін.

У книзі вміщено науково-довідковий апарат, який буде доброю допомогою дослідникам. Збірник вдало ілюстрований.

Позитивно оцінюючи збірник в цілому, необхідно зазначити деякі упущення, висловити окремі побажання. Перш за все незрозуміло, чому упорядники не подають у збірнику повний текст Директив РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей». У скороченому вигляді подано пункт 5 Директиви, де, зокрема, говориться: «Для керівництва всією цією діяльністю завчасно, під відповідальність перших секретарів обкомів і райкомів, створювати з кращих людей надійні підпільні осередки і явочні квартири у кожному місті, районному центрі, робіничому селищі, залізничній станції, в радгоспах і колгоспах». Саме цією вказівкою керувались партійні організації Херсонщини в справі організації народної боротьби у ворожому тилу, про що свідчать документи збірника. Важливо, на нашу думку, вмістити повний текст Директиви.

Потребує деякої систематизації структури збірника. Було б доцільним виділити в окремий розділ документи і матеріали, що висвітлюють боротьбу трудящих області за відбудову народного господарства.

Застосування хронологічного принципу розміщення документів призвело до того, що матеріали окремих тем розпорошені серед інших документів. Це складає певні незручності для дослідників у відборі матеріалів за тематикою.

За винятком одного документа — витягу з листа колгоспників з братньої Грузії колгоспникам с. Рівне Генічеського району (стор. 179), у збірнику відсутні матеріали про допомогу, яку подавали херсонцям у відбудові народного господарства трудящі інших республік. Відомо, що такі документи існують. Зокрема, на стор. 56 видання «Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область» (К., 1972) читаємо: «Братні народи Радянського Союзу поспішали на допомогу Херсонщині. Майже з усіх союзних республік і насамперед з Російської Федерації сюди надсилались ешелони з будівельними матеріалами, промисловими й продовольчими товарами, паливом, елек-

троустанкуванням тощо». Далі подаються конкретні приклади братньої допомоги, причому автори книги посилаються на Херсонський облдержархів (ф. Р-1979, оп. 2, спр. 25, арк. 39). Про це також йдеться і в передмові самого збірника (стор. 15). У збірнику ж цих документів немає.

Слід відмітити також, що натхнення праці трудящих, евакуйованих з області у східні райони країни, представлена лише чотирма спогадами. Збірник значно виграв би, якби до нього були включені документи партійних і радянських архівів Кустанайської, Саратовської, Тюменської та інших областей і республік, де працювали трудящі Херсонської області в грізні воєнні роки.

В документі № 87 подано нерозшифровані ініціали.

Але вказані недоліки не знижують наукової цінності збірника «Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945», який дасть дослідникам цікаві відомості із названої теми.

В. П. ДРОЖЖИН, В. І. КУЧЕР,
кандидати історичних наук

М. В. ЗНАМЕНСКАЯ. ДРУЖБА МИЛЛИОНОВ К., «Наукова думка», 1974, 174 с.

Дальшому зростанню могутності світової системи соціалізму сприяє співробітництво між братніми країнами в галузі державного, суспільного, господарського і культурного життя. Значне місце у розвиткові співробітництва і зміцненні дружніх зв'язків між країнами соціалістичної співдружності належить їх масовим громадським організаціям, зокрема комітетам, союзам та товариствам дружби і культурного зв'язку.

Діяльності однієї з таких масових громадських організацій — Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, організації, яка об'єднує та координує міжнародну діяльність державних і громадських організацій УРСР — колективних членів Товариства, присвячена монографія кандидата історичних наук М. В. Знаменської «Дружба миллионів».

На великому фактичному матеріалі автор вперше в історичній літературі досить ґрунтовно висвітлює діяльність трудящих Радянської України у зміцненні дружніх зв'язків і співробітництва з народами зарубіжних країн соціалізму у 1956—1974 рр., показує шляхи розвитку, роль і значення цього співробітництва у справі зміцнення і дальшого розвитку світової соціалістичної системи.

У першому розділі М. В. Знаменська розглядає питання про зростаючу роль громадських організацій у розвиткові міжнародного співробітництва. Міжнародні зв'язки трудящих Радянського Союзу, що почали розвиватися відразу ж після Вели-

кого Жовтня, сприяли зміцненню дружніх контактів, зростанню взаєморозуміння, співробітництва з народами зарубіжних країн. Автор аналізує процес становлення, основні форми роботи, широкі міжнародні зв'язки Всесоюзного та Українського товариств культурного зв'язку з закордоном.

Українське товариство культурного зв'язку з закордоном (УТКЗ), створення якого (1926 р.) було одним з яскравих проявів ленінської національної політики, широко інформувало зарубіжну громадськість про соціалістичне будівництво в республіці за допомогою літератури, кіно, виставок тощо. Так само УТКЗ знайомило радянських людей з прогресивними досягненнями науки, техніки і мистецтва інших зарубіжних країн.

На численних прикладах діяльності радянських товариств культурного зв'язку з закордоном у передвоєнний час автор розкриває інтернаціональну солідарність трудящих — об'єктивну історичну необхідність, одну з важливіших закономірностей розвитку соціалістичної революції.

В зв'язку з цим безперечний науковий інтерес становить побудоване на архівному матеріалі дослідження автором руху прогресивної зарубіжної громадськості за розвиток співробітництва з Країною Рад, діяльності товариств, спілок та комітетів дружби з Радянським Союзом, що виникли у 20—30-х роках. Їх створення свідчило про прагнення різних зарубіжних суспільних верств до розвитку ділових контактів з Радянською країною і сприяло зростанню міжнародного авторитету СРСР. У

1930 р. в 16 країнах існувало 38 товариств культурного зближення з СРСР, члени яких виступали на захист першої в світі соціалістичної країни, пропагували її досягнення, передачу науку і культуру і організовували широкі кампанії, масові заходи, спрямовані на розвиток дружби, культурних і наукових зв'язків з радянським народом.

З утворенням світової соціалістичної системи — нового типу міжнародних відносин, конкретна практична діяльність мільйонів трудящих братніх країн стала одним з могутніх джерел суспільного прогресу, закономірністю соціалістичного розвитку. В зв'язку з цим виникла необхідність узагальнити існуючий досвід соціалістичного співробітництва і участі у ньому трудящих братніх країн з метою виявлення тенденцій і перспектив цього колективного досвіду та найбільш ефективного його використання.

Важливе місце в цьому співробітництві належить Українському товариству дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (УТДКЗ), створеному у березні 1959 р. В монографії докладно висвітлюються розвиток та основні форми діяльності УТДКЗ, участь організацій Товариства в обміні досвідом соціалістичного і комуністичного будівництва з трудящими країн соціалістичної співдружності.

На численних прикладах автор показує поступовий розвиток інтернаціонального єднання трудящих. Відділення товариств дружби систематично беруть участь в обміні делегаціями та спеціалізованими туристськими групами, поїздами дружби, інформаційними та довідковими матеріалами, літературою, кінофільмами, виставками з громадськими організаціями братніх країн, насамперед з товариствами, спілками дружби з СРСР. Республіканські товариства дружби з соціалістичними країнами, їх численні відділення виступають ініціаторами громадсько-політичних та масових заходів, які широко популяризують досягнення зарубіжних трудящих у всіх галузях життя. Внаслідок плідного взаємобміну між народами соціалістичних кра-

їн, як наголошує автор, створюється колективний досвід, який має загальноінтернаціональне та загальнонаціональне значення.

Глибоко аналізуючи характер нових форм взаємозв'язків та співробітництва Українського товариства дружби, М. В. Знаменська цілком закономірно прийшла до висновків про те, що широкий громадський рух у країнах соціалістичної співдружності за дружбу, всебічне співробітництво з СРСР, діяльність товариств дружби і культурного зв'язку стають могутнім фактором зближення народів. Участь широких мас трудящих Радянського Союзу у всебічному міжнародному співробітництві створює умови для виховання їх в дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму.

Історичний досвід участі мільйонів трудящих соціалістичних країн, їх громадських організацій у тісному співробітництві дає багатий матеріал для спростування злісних вигадок та наклепів буржуазної пропаганди, яка намагається перекурити справжню сутність взаємовідносин між СРСР та зарубіжними соціалістичними країнами, принизити роль і значення їх громадських організацій.

В рецензованій праці, проте, є деякі упущення. Автору слід було б, наприклад, детальніше зупинитися на історії виникнення та розвитку Українського товариства культурного зв'язку з закордоном у передвоєнний період, використавши для цього матеріали фонду 5110 Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР.

Але в цілому монографія М. В. Знаменської «Дружба мільйонів» — ґрунтовне дослідження, написане на досить високому науковому рівні, з використанням багатого фактичного матеріалу. Праця є певним вкладом у розробку актуальних проблем, пов'язаних з суспільно-політичною активністю трудящих у поступовому розвитку світової соціалістичної системи.

Б. М. ЗАБАРКО,
кандидат історичних наук

ПО СТОРІНКАХ ЗАРУБІЖНИХ АРХІВОЗНАВЧИХ ВИДАНЬ

КНИГА ПРО ДОКУМЕНТИ АРХІВІВ ЧЕСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

До архівних джерел завжди прикута увага науковців і широких кіл читачів. Адже документи — літопис народу, невичерпні скарби людської мудрості. Будь-яке наукове дослідження повинно бути засвідчено вірогідними фактами, які можна почерпнути з історичних джерел. Саме цю ідею висловив в епіграфі до книги «Архіви ЧСР»* Зденек Неедлі (1878—1962) — чеський історик, діяч комуністичної партії Чехословаччини, колишній президент Чехословацької Академії наук, який, зокрема, писав, що для нас історія не мертва минула, а жива складова частина нашої сучасності.

Редензована книга «Архіви ЧСР», що підготовлена до видання Архівним управлінням Міністерства внутрішніх справ ЧСР, є вагомим вкладом у розвиток історичної науки в Чехословаччині. В ній вміщено 210 оригіналів документів за 1057—1948 рр., у яких розповідається про політичний, культурний і економічний розвиток чеського народу і його взаємовідносини з європейськими народами, у тому числі з російським. Книга цінна тим, що в ній дано передмову та зміст документів не тільки чеською, а й російською, німецькою та французькою мовами. Таким чином, видання є доступним також для широкого кола зарубіжних читачів.

Велика вступна стаття знайомить читачів із історією архівів на території Чеської Соціалістичної Республіки. Вона починається в той період, коли на чеських землях почали застосовувати документи для підтвердження юридичних актів. Найдавніший документ, датований 1057 р., який зберігається у Державному центральному архіві в Празі — це запис про заснування і матеріальне забезпечення літомержицького Капітулу¹. В оригіналі збереглися також інші документи, починаючи з першої половини XII століття, які засвідчують, що ними, головним чином, найчастіше користувалися церква та монастирі, які на цей час висунули чимало людей, досвідчених у діловодстві. Церковники намагалися добиватися письмового засвідчення всіх юридичних актів, які складалися на їх користь. Безперечно, що в таких умовах архіви поступово поповнювалися новими матеріалами. До таких джерел того часу належать опубліковані у книзі документи про підтвердження аутентичності мощів у церкві в Богниці, одержане від празького єпископа Даниїла (1158 р.), заповіт вельможі Грознати на користь монастиря в Теплі — найдавніша грамота чеського світського феодала, що збереглася в оригіналі (1197 р.) та інші матеріали.

Архівні документи, що видрукувані у книзі, — унікальні невичерпні джерела, хвилюючи розповіді про багатогранне життя чеського народу, його боротьбу за соціальне і національне визволення. Значний інтерес викликають актові книги, які виникли у Чехії наприкінці XIII — початку XIV ст. Вони були важливим джерелом поповнення архівів, бо до них записувалися судові рішення, королівські декрети, жалувані грамоти і привілеї та різні документи приватного характеру. До таких джерел у книзі відносяться, зокрема, опубліковані документи про підтвердження імператором Священної Римської імперії Рудольфом I чеському королю Вацлаву II титулу курфюрста (січень 1243 р.), який давав право обирати імператора, уривок з книги соборного співу королеви Елішки Рейчки (біля 1320 р.), перші записи у найдавнішій актовій книзі Старого Міста Праги (1310 р.), уривок із древньочеської епічної поеми «Олеса-сандреїда» (початок XIV ст.), указ Карла IV, який зобов'язував купців із Австрії, Угорщини, Польщі та інших земель їхати з товаром через Брно (березень 1348 р.) та інші (див. стор. 10—20).

Опубліковані у книзі документи засвідчують також те, що на створення архівних джерел мав великий вплив розвиток писемності, зокрема, наприкінці XV століття, коли письмові форми зв'язку набули широкого застосування. Документи цієї епохи розповідають на сторінках книги про призначення Яна Гуса старостою Вифлеемської часовні (1402 р.), народного героя, гуситського ватажка Яна Жижку (1422 р.), підтвердження королем Владиславом гербу і привілеїв Старого Міста Праги (1458 р.), землевпорядкування, міські права, повноваження російського посла при дворі імператора Максиміліана (1571 р.) та інші події із політичного, економічного і культурного життя країни.

* Архіви Чеської Соціалістичної Республіки. «Наше войско». Прага, 1974, 211 с.

¹ Капітул-колегія, яка складалася з вищих духовних осіб. Капітули існували при католицьких церквах і монастирях.

На основі вміщених історичних джерел показано процес становлення архівної справи на чеських землях, значення документів у громадсько-політичному і культурному житті тогочасного суспільства, всебічні зв'язки з іншими європейськими країнами, зокрема, Італією, Польщею, Німеччиною, Угорщиною, Росією тощо.

Церкви і монастирі у Чехії зберігали не лише власну документацію, але й певну кількість архівів деяких чеських дворян, які вбачали в монастирях надійні сховища. Навіть королівський архів зберігався в різних церковних приміщеннях. Уже за часів німецького імператора і чеського короля Карла IV (1316—1378 рр.) архів чеських королів набуває характеру архіву Чеського королівства і корони, тобто Чеської держави, представниками якої на той час були король і стани чеських земель. При Карлі IV для догляду за архівом було створено посаду державного архіваріуса; одночасно було здійснено регламентацію управління архівом. В архіві корони відкладались тепер не лише акти, що скеровувались до чеських королів, але й документація, адресатами якої були представники чеських станів.

Крім цього загального архіву, стани деяких земель Чеської держави мали ще свої власні архіви для документів, що підтверджували їхні основні привілеї і права та зберігались в основному в міських ратушах.

Із зростанням ролі і багатства панівного класу в період до 1620 р. підвищувалось також значення вищих дворянських родів, що знаходились на вершині свого розквіту наприкінці XVI ст. Представники знаті займали важливі державні посади, тому важко переоцінити значення родових архівів дворянства.

До наших часів збереглися також цінні фонди Празького університету. Бурхливі події середньовічної історії чеських земель (гуситські війни, тридцятирічна війна) завдали великих втрат документальній базі архівів.

Однак уже з XV ст. поступово створюється основа нового типу архівів адміністративного характеру, призначених для задоволення потреб тих установ, з діяльності яких вони виникли.

Чималий інтерес викликають інші матеріали книги, зокрема документи, які свідчать про взаємовідносини чеського і російського народів. До них можна віднести лист маршала М. І. Кутузова, написаний під час його перебування у Моравії (стор. 87); лист М. Горького пльзеньським робітникам (стор. 140, 141); лист Д. І. Менделєєва чеському хімікові Б. Браунеру (стор. 152); телеграфні розпорядження австро-угорських властей про заборону публікації звернення Центрального Комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії до соціал-демократів всіх країн, яке закликала революційним шляхом добитися встановлення миру (стор. 158); листівка, що закликала солдатів чеського корпусу в Росії вступити до чеських загонів Червоної Армії (стор. 160); ініціативна пропозиція депутатів-комуністів про визнання СРСР *de iure* (стор. 170); Маніфест міжнародного комітету друзів СРСР, виданий до 20-х роковин існування Радянського Союзу (стор. 185); Привітання командуючого військами Воронезького фронту генерала Ватутіна, адресоване Першій Чехословацькій бригаді в СРСР (стор. 197); Радянсько-чехословацький договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво, заключений 12 грудня 1943 р. (стор. 199—202); Особливий наказ командира Першої чехословацької бригади в СРСР полковника Л. Свободи, виданий 9 листопада 1943 р. у зв'язку із визволенням м. Києва від гітлерівських загартників (стор. 198); плакат, виданий у травні 1945 р. — привітання Червоної Армії з нагоди перемоги у Великій Вітчизняній війні (стор. 206) та інші публікації.

Спираючись на попередній досвід в організації архівної справи та підтримку народної влади, архівні установи Чеської Соціалістичної Республіки зробили великий крок вперед у своєму розвитку. В книзі наведено переконливі відомості, які характеризують величезну за розмахом і масштабами роботу архівних установ республіки. Тепер на території ЧСР діє 1032 архіви: Державний центральний архів у Празі, 7 державних архівів у чеських і моравських областях, 76 районних архівів, 933 заводських, 17 із яких уже досягли рівня спеціальних інститутів з перспективою дальшого розвитку. Всі архівні фонди країни становлять понад 0,5 мільйона метрів історичних джерел, які беруть свій початок із XI століття.

В основу розміщення документальних матеріалів у книзі покладено хронологічний принцип. Книгу видано на високому поліграфічному рівні. Всі оригінали документів, що вміщені, досить чіткі і виразні. Радянським архівістам варто запозичити досвід видання документів таким способом. Книга «Архіви Чеської Соціалістичної Республіки» зацікавить не тільки істориків, а й дослідників багатьох інших наук, викладачів учбових закладів, краєзнавців, книголюбів, широкі кола читачів. Вона відзначається широкою тематикою документів, які висвітлюють історію чеського народу.

В. М. СОЛОНИНКО

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В КОЛЕГІЇ ГОЛОВНОГО АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

28 травня 1975 р. відбулося чергове засідання Колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, яка розглянула питання про хід виконання завдань п'ятирічного плану розвитку архівної справи архівними установами Черкаської області, проекти положень про відділ наукового використання документів та інформації і науково-видавничий відділ Головархіву УРСР, а також затвердила склад делегації Української РСР на XVI Міжнародну конференцію «Круглого стола архівів».

З інформацією про хід виконання завдань п'ятирічного плану архівними установами Черкаської області виступив завідуючим Архівним відділом облвиконкому Г. Н. Романій. Він відзначив, що за роки п'ятиріччя в області проведено певну роботу щодо поліпшення умов зберігання документів, комплектування ними державних архівів, удосконалення науководовідкового апарату до архівних фондів тощо. Протягом 1971—1974 рр. одержали нові або додаткові приміщення 6 райміських архівів; в облдержархіві для страхового фонду виготовлено 500 тис. кадрів мікрофільмів, проведено ремонт 260 тис. архівних документів, опрацьовано 2650 справ. На державне зберігання від установ прийнято 133 тис. справ. Удосконалено в облдержархіві описи 375 фондів на 8,4 тис. справ, на закаталогізовані матеріали складено 33 тис. карток. Госпрозрахунковою групою упорядковано у відомствах області 43 тис. справ.

Разом з тим, як відмітив доповідач, в діяльності архівних установ області мають місце серйозні недоліки. Про них йшлося також у співдоповіді, з якою виступив член Колегії, начальник організаційно-методичного відділу Головархіву УРСР А. Г. Сісецький. Він, зокрема, сказав, що переважна більшість документів Черкаського облдержархіву зберігається у вкрай неохайному вигляді; в сховищах грубо порушено галузевий принцип розміщення документів у зв'язку з відсутністю відповідної схеми; архів не має топографічних покажчиків до фондів; розміщення в'язок на стелажах проводиться нерационально з точки зору використання корисної площі; справи, що розшиті під час мікрофільмування, підкладаються непідшитими до відповідних фондів; незважаючи на наявність значної кількості вільної площі в архіво-

сховищах, мікрофотокопії, фотодокументи і страховий фонд мікрофільмів зберігаються в підсобних напівпідвальних приміщеннях разом з хімікаліями, які випаровуються; не проведено належної роботи щодо вивчення та обліку фізичного стану документів; зональна лабораторія обробки мікроплівки не виконує своїх функцій.

Незадовільно організовано роботу щодо комплектування, обліку та експертизи цінності документів. В облдержархіві не створено повної джерельної бази з історії соціалістичного будівництва в області. Не прийнято на зберігання фонди 33 провідних обласних установ (облвиконкому, облплану, облуправління торгівлі та інші). Облдержархів комплектується переважно фондами установ низової ланки (сільрад, колгоспів, шкіл і т. д.): з 195 тис. справ, прийнятих на зберігання за 1971—1974 рр., 143 тис. справ становлять фонди цих установ, а також фонди установ, документи яких державному зберігання не підлягають. Виявлення документів з історії Черкащини в інших архівах та комплектування фондами особового походження облдержархівом не проводиться; не налагоджено комплектування архіву кінофотофотодокументами; звірку наявності документів, що проводилася в 1971—1972 рр., не закінчено і її підсумки не підведено; в облдержархіві виявлено значну кількість необлікованих документів.

Досі не створено повноцінного науководовідкового апарату до архівних фондів, не завершено роботу над путівником до фондів, яку, згідно з п'ятирічним планом, необхідно було закінчити в 1975 р.; систематичний каталог архіву захищений дублетними картками, картками, які необхідно об'єднати. Не поповнюються географічний та іменний каталоги; у всіх удосконалених описах відсутні передмови; в частину вдосконалених описів включені справи таємного зберігання.

Всебічно не розгорнута та проводиться на низькому рівні робота щодо використання документів. З 1962 р. не випущено жодного документального видання, а підготовку збірника «Соціалістичне будівництво на Черкащині (1926—1941 рр.)» неоправдано затягнуто, археографічну обробку документів проведено на низькому рівні; відсутні довідкові картотеки, необхідні для роботи столу довідок облдержархіву.

Занедбано методичну та особливо на-

уково-довідкову роботу: не створено наукової ради, методичної комісії, не організована робота науково-теоретичного семінару; співробітники майже не виступають з науковими статтями і повідомленнями на сторінках науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України».

А. Г. Сісєцький вказав також на послаблення організаційно-методичного керівництва за роботою архівних установ області з боку Архівного відділу облвиконкому. Цим, зокрема, пояснюється незадовільний стан зберігання документів як у обласному державному архіві, так і в райміськархівах. Всупереч рішенням Колегії Головархіву УРСР в області здійснюється достроковий прийом документів постійного зберігання, в той час, коли у райміськархівах зберігається 275 тис. справ, що підлягають передачі до облдержархіву, з яких 21 тис. справ до цього часу не описана. Лише 50 процентів установ області, в тому числі 49 процентів обласного підпорядкування, упорядкували свої документи за встановлені роки. Отже, фактично не виконано вимоги постанови Ради Міністрів УРСР від 9 червня 1970 р. № 301 та відповідного рішення облвиконкому від 10 липня 1970 р. № 437.

Істотні недоліки мають місце в комплектуванні документами райміськдержархівів області: з документів, що зберігаються в них, $\frac{1}{4}$ частину складають документи тимчасового зберігання, а матеріали 486 фондів підлягають виділенню до знищення. Архівним відділом не організовано виконання наказу Головархіву УРСР від 26 липня 1974 р. № 23 про виділення до знищення книг бухгалтерського обліку колгоспів і радгоспів держархівами області.

Ряд слушних пропозицій щодо поліпшення архівної справи на Черкащині та усунення недоліків в роботі архівних установ області висловили у своїх виступах О. М. Гомонов, С. К. Кукреш, З. О. Сендик. Підбиваючи підсумки засідання, начальник Головархіву УРСР О. Г. Мітюков підкреслив, що в області створено сприятливі умови для роботи архівістів і є всі можливості поліпшити діяльність архівних

установ Черкащини. Архівному відділу облвиконкому і дирекції обласного державного архіву необхідно підвищити рівень організаційно-методичного керівництва архівними установами, поліпшити організаційну роботу щодо виконання рішень Колегії і наказів Головархіву УРСР, ставити перед партійними і радянськими органами області на розгляд принципові питання щодо поліпшення діяльності державних і відомчих архівів області.

У своєму рішенні Колегія Головархіву УРСР відзначила незадовільну роботу завідуючого Архівним відділом Черкаського облвиконкому Г. П. Романія та директора облдержархіву О. К. Попової щодо організації виконання п'ятирічного плану розвитку архівної справи в області і зобов'язала їх розробити та здійснити заходи щодо докорінного усунення недоліків, виявлених в діяльності архівних установ області. Колегія також запропонувала відділам Головархіву УРСР подати їм необхідну організаційно-методичну допомогу у вирішенні цих питань.

Колегія схвалила і рекомендувала до затвердження проекти положень про відділ наукового використання документів та інформації і науково-видавничий відділ Головархіву УРСР.

З інформацією про склад делегації Української РСР на XVI Міжнародну конференцію «Круглого стола архівів» на Колегії виступив начальник Головархіву УРСР О. Г. Мітюков. Відповідно до представницьких норм Колегія схвалила делегацію Української РСР у такому складі: начальник Головархіву УРСР О. Г. Мітюков, завідуючий кафедрою архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського держуніверситету професор В. І. Стрельський, директор ЦДАМЛМ УРСР В. П. Коба. Радниками делегації затверджено заступника начальника Головархіву УРСР М. Г. Савченка, начальника відділу наукового використання документів та інформації Головархіву УРСР Б. Д. Нененка та старшого інспектора цього відділу З. П. Борисюк.

А. В. КЕНТІЯ

В ЦЕПК ГОЛОВАРХІВУ УРСР

19 травня 1975 року на засіданні Центральної експертно-перевірної комісії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР було розглянуто службову записку відділу комплектування, обліку і експертизи Головархіву УРСР про профіль комплектування та склад фондів Київського міського державного архіву з постійним складом документів.

В її обговоренні взяли участь заступник директора ЦДА УРСР у м. Києві Л. З. Гісцова, заступник директора Київського

облдержархіву Ю. П. Хоніньова, директор Київського міськдержархіву В. М. Ткаченко, а також ряд членів ЦЕПК. З обговореного питання комісія прийняла відповідні рекомендації.

На засіданні розглянуто також акти про виділення до знищення документів ЦДАНТД УРСР, філіалу Чернігівського облдержархіву в м. Прилуках та відомчого архіву Миргородського керамічного технікуму.

Центральна експертно-перевірна комісія на засіданні 1 серпня 1975 р. заслухала питання «Про роботу Архівного відділу

Київського облвиконкому щодо визначення і уточнення джерел комплектування державних архівів Київської області». З

інформацією виступив в. о. завідуючого Архівним відділом В. Д. Савонік.

Відділ комплектування, обліку і експертизи Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР перевіряв діяльність Архівного відділу і представив ЦЕПК довідку з цього питання. В ній відмічено, що Архівний відділ, виконуючи вказівки Головархіву РСР і Головархіву УРСР, провів певну роботу в цьому напрямі, що позитивно вплинуло на створення джерельної бази з історії Київської області.

В той же час у роботі щодо визначення та уточнення джерел комплектування є ряд серйозних недоліків. Свідченням цього є те, що протягом 1971—1975 рр. списки установ профілю районних і міських державних архівів жодного разу не розглядалися на засіданнях ЕПК, а відповідні списки профілю Київського обласного державного архіву — лише один раз за дорученням Головархіву УРСР.

Як показала перевірка, за станом на 1 серпня ц. р. не надходять на державне зберігання документи більше як з 30 обласних та цілого ряду районних і міських установ та організацій. Частина з них всупереч примірним спискам Головархіву РСР та вказівкам Головархіву УРСР виключена з списку № 1 та включена до списку № 2. В той же час безпідставно перенесена з списку № 2 до списку № 1 певна частина установ, документація яких не має наукового та історичного значення.

Було відзначено, що у списках відсутня єдина форма і схема їх укладання, а також належна уніфікація джерел ком-

плектування, що призвело до значного різноманітності. Архівний відділ не організував вивчення документації новостворених установ, а джерела комплектування державних архівів області часто визначалися одноособово як іспекторським складом відділу, так і завідуючими районними та міськими архівами. Все це має негативний вплив на створення повноцінної джерельної бази з історії області.

Про наслідки перевірки роботи Архівного відділу з списками установ Київської області доповіла ЦЕПК старший інспектор Головархіву УРСР Н. С. Безпрозванна. Виступаючі члени ЦЕПК М. О. Місерман, С. К. Кукреш, Б. Д. Нененко, З. О. Сендик відзначили незадовільну роботу Архівного відділу Київського облвиконкому і вказали на шляхи усунення виявлених недоліків.

З обговореного питання Центральна експертно-перевірна комісія прийняла відповідне рішення.

На засіданні було розглянуто примірні номенклатури справ обласних виробничих вантажних і пасажирських управлінь (об'єднань) Міністерства автомобільного транспорту УРСР (доповідачі І. М. Мартиненко — зав. канцелярією Міністерства та М. О. Місерман — начальник відділу Головархіву УРСР).

Комісія також розглянула акти про виділення до знищення документів, що зберігаються у Волинському, Сумському та Хмельницькому облдержархівах, які втратили наукову і практичну цінність.

Г. І. ДУХНОВСЬКА

ВИСТАВКА АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ, ПРИСВЯЧЕНА 70-РІЧЧЮ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

В Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві відкрито виставку архівних документів і матеріалів, присвячену 70-річчю першої російської революції 1905—1907 рр. Майже 200 документів та ілюстрацій, які розміщені на 20 стендах, відображають революційні події цього періоду на Україні.

Виставка має такі розділи: 1. Початок революції. Робітничий та селянський рух на Україні (січень — березень 1905 р.); 2. III з'їзд РСДРП. Революційне піднесення на Україні весною та влітку 1905 р.; 3. Боротьба робітничого класу та селянства України в період всеросійського жовтневого політичного страйку (жовтень 1905 р.); 4. Найвище піднесення революції. Збройне повстання на Україні (листопад — грудень 1905 р.); 5. Спад революції. Революційний рух на Україні в 1906 р.; 6. Робітничий та селянський рух на Україні в 1907 р.; 7. Міжнародне значення першої російської революції епохи імперіалізму.

Як свідчать документи 1-го стенду виставки, після подій 9 січня, які стали початком революції, хвиля масового протесту прокотилася по всій країні. Застрайкували робітники найбільших промислових під-

приємств Москви, Воронежа, Катеринослава, Києва, Миколаєва, Одеси, Гомеля, Мінська та інших міст. На 2-му стенді виставки розміщені документи, які розповідають про селянський рух на Україні в січні — лютому 1905 р. Привертає увагу «Протокольний лист Київської судової палати про погром селянами Чернігівської губернії цукрових заводів поміщика Терещенка».

Багато документів висвітлюють революційну боротьбу робітників, селян, студентів в Київській губернії. Страйком були охоплені такі промислові підприємства м. Києва, як Південноросійський машинобудівельний завод (нині з-д «Ленінська кузня»), завод Гретера і Криванека (нині з-д «Більшовик») та інші. Третій стенд виставки присвячений III з'їзду РСДРП, який націлював пролетаріат та селянство на збройне повстання. В центрі уваги — копія мандату В. І. Леніна на з'їзд від Одеського комітету РСДРП.

Документи, які розміщені на 7, 8 та 9-му стендах, розповідають про зростання селянських виступів в Київській, Харківській та Волинській губерніях, розповсюдження праці В. І. Леніна «До сільської

бідноти». Привертають увагу документи, які розповідають про повстання на броненосці «Потьомкін» та крейсері «Очаків». Вони свідчать про підтримку матросами боротьби робітників і селян з самодержавством. Інші історичні джерела свідчать про підготовку та проведення Жовтневого всеросійського політичного страйку, який охопив найбільші промислові міста Російської імперії, а Київ став центром політичних маніфестацій на Україні. В листопаді — грудні збройне повстання набрало грандіозного розмаху. Численні фотографії 10-го стелу розповідають про мужність і героїзм захисників Пресні у Москві. В Києві, Миколаєві, Одесі та інших містах цілі райони перебували в руках повсталіх робітників. На виставці представлені документи про створення перших Рад

робітничих депутатів у період найвищого піднесення революції.

Наступні два розділи виставки характеризують спад революції 1905—1907 рр., а останній 20-й стенд присвячений міжнародному значенню та впливу першої російської революції на робітничий і національно-визвольний рух в країнах Західної Європи та Сходу.

Унікальні історичні документи, що представлені на стендах, відтворено фотографічним способом. Документи виставки, присвяченої революції 1905—1907 рр., було показано по республіканському телебаченню. Про виставку розповідалося по обласному та республіканському радіо.

Л. І. АПАНОВИЧ

СЕМІНАР ПРАЦІВНИКІВ АРХІВНИХ УСТАНОВ У НОВІЙ ОДЕСІ

21 травня 1975 р. Архівний відділ Миколаївського облвиконкому спільно з Новоодеським райвиконкомом провели куштову нараду-семинар завідуючих районними державними архівами, науково-технічними працівниками госпрозрахункової групи Архівного відділу. Секретар Новоодеського райвиконкому О. І. Маслакова охарактеризувала бойові, революційні і трудові традиції Новоодещини та зробила аналіз виконання рішення Миколаївського облвиконкому від 24 грудня 1970 року № 898 «Про виконання Постанови Ради Міністрів УРСР «Про поліпшення архівної справи в міністерствах, відомствах і державних архівах республіки» від 9 червня 1970 року № 301». Вона відзначила, що районний державний архів виконав п'ятирічний план прийому документів від установ на 134 проценти. Проведена значна робота щодо експертизи цінності документів та удосконаленню описів. Райвиконком виділив 217 крб. на ремонт районного архіву, 1000 крб. на виготовлення картонних коробок для архівних фондів, 650 крб. на науково-технічне опрацювання документів ліквідованих фондів.

На семінарі з доповіддю про роботу архівних установ області щодо виконання п'ятирічного плану розвитку архівної справи в області на 1971—1975 рр. у світлі рішень грудневого (1974 р.) Пленуму ЦК

КПРС виступив завідуючий Архівним відділом І. С. Бездітний, який відзначив, що 5 районних державних архівів виконали п'ятирічний план прийому документів від установ.

Про недоліки в роботі щодо складання описів і рекомендації по удосконаленню довідкового апарату в районних архівах розповіла інспектор Архівного відділу О. І. Орлова.

На секції завідуючих райдержархівами з доповіддю «Про роль завідуючих районними державними архівами в організації постановки документальної частини діловодства і роботи відомчих архівів» виступив старший інспектор Архівного відділу М. Д. Бойко.

На секції науково-технічних працівників госпрозрахункової групи Архівного відділу з доповіддю «Про методику проведення роботи щодо науково-технічного упорядкування документів» виступила методист Р. П. Терещенко.

Про організацію роботи архівістів районів щодо упорядкування документів відомств розповів начальник госпрозрахункової групи Л. С. Смірнов. Для учасників семінару було організовано виставку технічних засобів опрацювання документів та різних методичних посібників.

В. І. ЛІСОВА

ДЕНЬ ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ В СУМСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ

6 та 10 червня 1975 р. в Сумському обласному державному архіві було організовано Дні відкритих дверей для випускників Сумського кооперативного технікуму, які здобули спеціальність бухгалтерів. Молодих спеціалістів ознайомлено з історією Сумського облдержархіву, складом і змістом документів дореволюційного періоду, в яких відображено стан сільського господарства, промисловості і торгівлі, тяж-

ке економічне становище і політичне безправ'я селян, низький рівень освіти, охорони здоров'я; документами радянського періоду, які розповідають про створення і діяльність органів Радянської влади, боротьбу трудящих за індустріалізацію, здійснення колективізації і соціалістичних перетворень на селі, культурної революції в містах і селах Сумщини. Було показано також унікальний документ — телеграму

Полтавського губернського прокурора про розшуки В. І. Леніна в Роменському повіті в 1917 р. та інші.

З лекціями про діловодство, упорядкування справ, технічну обробку документів і впровадження ЕДСД виступили старший інспектор Архівного відділу А. Г. Сахно, начальник відділу обліку і зберігання Г. Ю. Дроб'язко і старший науковий співробітник облдержархіву Є. І. Зайцева.

Цікавою була екскурсія по архіву, під час якої Г. Ю. Дроб'язко розповіла про

зберігання документів. В реставраційній лабораторії архіву випускникам було показано, як ремонтувати та підшивати документи. З фотовиставкою «30 років Великої Перемоги» познайомила присутніх заступник директора І. А. Ільченко.

Дні відкритих дверей в облдержархіві — важливий захід, який принесе велику користь і практичну допомогу молодим спеціалістам — бухгалтерам у веденні діловодства.

Г. Ф. КАЗАНЦЕВА

НАРАДА-СЕМІНАР З ПИТАНЬ ЕКСПЕРТИЗИ ЦІННОСТІ ДОКУМЕНТІВ

23 квітня 1975 р. в Чернівецькому облдержархіві відбулася обласна нарада-семінар архівістів та працівників ряду обласних установ, організацій та підприємств. З доповіддю про проблеми експертизи цінності документів та комплектування ними державних архівів виступив завідувачий Архівним відділом Чернівецького облвиконкому А. К. Мельников. Доповідач зупинився на питаннях критеріїв та методики експертизи цінності документів, а також організації цієї роботи в державних та відомчих архівах області. Чимало уваги приділив він роботі експертно-перевірної комісії (ЕПК) Архівного відділу та експертних комісій відомств. Він відзначив також, що починаючи з 60-х років роботу державних та відомчих архівів щодо експертизи цінності документів було повністю перебудовано.

Із співдоповіддю «Про деякі питання практики експертизи цінності документів і комплектування ними державних архівів області» виступила старший інспектор відділу Чернівецького облдержархіву М. Д. Бондарюк. Вона розповіла про рекомендації з питань експертизи цінності, які були розроблені ЕПК Архівного відділу та методичною комісією облдержархіву, зокрема про відбір на державне зберігання директивно-розпорядчої та планово-звітної документації.

Про методику організації експертизи цінності документів в установах, організаціях

та підприємствах м. Чернівців розповіла завідувача Чернівецьким міськдержархівом Т. А. Ільїна, яка підкреслила, що якісне проведення експертизи залежить насамперед від правильної організації діловодства в установах.

«Експертиза цінності кінофотофонодокументів» — тема виступу начальника зональної лабораторії І. Г. Паладяна. Він звернув увагу завідувачих відомчими архівами на те, що необхідно дбайливо ставитися до таких документів, як фотогазети, фотоальбоми, негативи та позитиви фотографій, які в достатній кількості створюються на великих підприємствах. Ці матеріали, зауважив виступаючий, теж повинні надходити на державне зберігання.

Завідуючий відомчим архівом виробничого швейного об'єднання «Трембіта» С. Г. Баскін розповів присутнім, що в об'єднанні постійно діє експертна комісія, на засіданнях якої не лише розглядаються результати відбору документів на державне зберігання, а також описи та матеріали з особового складу.

Виступаючи з заключним словом, завідуючий Архівним відділом Чернівецького облвиконкому А. К. Мельников підкреслив, що проведення цієї наради сприятиме поліпшенню організації роботи з експертизи цінності документів у державних та відомчих архівах області.

Ю. П. ЛЯПУНОВ

СЕМІНАР ПРАЦІВНИКІВ, ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЗА АРХІВИ УСТАНОВ

10 червня 1975 р. в приміщенні Сумського облдержархіву відбувся семінар з працівниками, відповідальними за архіви установ, організацій та підприємств міста.

Директор архіву Г. Ф. Казанцева в своєму вступному слові розповіла про значення документів в житті радянського суспільства, про ленінський декрет щодо розвитку архівної справи, про склад документів, які зберігаються в Сумському обласному державному архіві. З аналізом роботи відомчих архівів і станом упорядкування справ постійного зберігання на 1 червня 1975 р. виступила старший науковий співробітник відділу відомчих архівів та комплектування Є. І. Зайцева.

Про постановку документальної частини діловодства і підготовку документів для здачі в архів установи виступила старший науковий співробітник відділу відомчих

архівів та комплектування З. А. Ковальова. Вона розповіла про відбір документів на державне зберігання в установах, організаціях та на підприємствах, зупинилась на критеріях експертизи цінності документів, на роботі експертної комісії архівних установ, умовах передачі справ в архів установи.

Слухачів семінару ознайомлено з основними положеннями ЕДСД. Були використані плакати, на яких показані окремі види нових бланків, розміщення всіх реквізитів у них. Всім учасникам семінару роздано надруковані нові форми опису, номенклатури справ, відповідно до ЕДСД.

Після закінчення роботи семінару його учасники оглянули фотовиставку, присвячену 30-річчю Перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні.

Е. І. ЗАЙЦЕВА

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

А. С. Малитиков (Москва). Итоги и перспективы публикаторской работы архивных учреждений	3
А. Г. Сисецкий, С. К. Кукреш. Из опыта каталогизации документов государственных архивами Украинской ССР	10
М. А. Миссерман. Усовершенствовать формы и методы работы с ведомственными архивами	18

К 70-ЛЕТИЮ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

П. М. Денисовец, В. Н. Жук (Полтава). Документы Полтавского областного государственного архива о революционных событиях 1905—1907 гг. на Полтавщине	25
Н. Ф. Врядий (Львов). Отзвуки революционных событий 1905—1907 гг. в Восточной Галиции (по документам ЦГИА УССР в г. Львове)	30
О. Е. Франко. Жизнь в бою (документы о жизни и революционной деятельности Б. П. Жадановского)	33

К 150-ЛЕТИЮ ВОССТАНИЯ ДЕКАБРИСТОВ

Г. Я. Сергиенко. Важная веха в истории освободительного движения в России	39
--	----

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ

М. В. Резницкая (Днепропетровск). Печатные статистические материалы по истории рабочего класса Украинской ССР периода социалистического строительства	50
Л. А. Ткаченко. Источники к изучению современных этносоциальных процессов на Закарпатье	56
В. И. Тхор. Актовые книги ЦГИА УССР в г. Киеве о развитии городов Украины эпохи феодализма	60

ДОКУМЕНТЫ

В. Г. Панкратьева (Харьков). Стахановское движение на предприятиях г. Харькова в 1935—1936 гг. (К 40-летию стахановского движения)	65
---	----

ОБМЕН ОПЫТОМ

Н. С. Лещенко (Донецк). Показательные ведомственные архивы в Донецкой области	69
А. Н. Плешевеня (Гродно, БССР). Малые формы пропаганды документов Гродненским облгосархивом	71

ДЕЛОПРОИЗВОДСТВО

А. Б. Ирин. Нормирование и условия труда персонала делопроизводственного аппарата	74
--	----

НОВЫЕ ПОСТУПЛЕНИЯ

В. Г. Хуторянская. Центральный государственный архив кинофотофонодокументов УССР	82
---	----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. П. Дрожикин, В. И. Кучер. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов	84
Б. М. Забарко, М. В. Знаменская. Дружба миллионов	86

ПО СТРАНИЦАМ ЗАРУБЕЖНЫХ АРХИВОВЕДЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ

В. М. Солонинко. Книга о документах архивов Чешской Социалистической Республики	88
--	----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

А. В. Кентий. В Коллегии Главного архивного управления при Совете Министров СССР	90
Г. И. Духновская. В ЦЕПК Главархива СССР	91
Л. И. Апанович. Выставка архивных документов, посвященная 70-летию первой русской революции 1905—1907 гг.	92
В. И. Лесовая (Новая Одесса). Семинар сотрудников архивных учреждений в Новой Одессе	93
А. Ф. Казанцева (Сумы). День открытых дверей в Сумском областном государственном архиве	93
Ю. П. Ляпунов (Черновцы). Совещание-семинар по вопросам экспертизы ценности документов	94
Э. И. Зайцева (Сумы). Семинар работников, ответственных за архивы учреждений	94

Пам'ятка авторам

«АРХІВІВ УКРАЇНИ»

1. Редакція «Архівів України» просить авторів надсилати статті, повідомлення та інші матеріали, що відповідають профілю нашого видання.

2. Рукописи до редакції надсилаються у двох примірниках, надрукованих через 2 інтервали, на стандартному письмовому папері, що не пропускає чорнила. Статті, надруковані на портативній машинці, не приймаються.

3. Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 15 сторінок, повідомлення — 8—10, рецензії — 5—6, інформації — 2—5 сторінок. На останній сторінці необхідно написати прізвище, ім'я, по батькові автора (чи авторів), місце роботи, науковий ступінь, звання, посаду, домашню адресу, номер телефону (службовий і домашній).

4. Стаття вважається прийнятою до друку після схвалення її редколегією. Доопрацьовані рукописи редколегія розглядає повторно.

5. Довідковий апарат, тобто посилання на літературу даються наприкінці кожної сторінки за наскрізною нумерацією і такою схемою: ініціали і прізвище автора, повна назва праці, місце і рік видання, сторінки; назва журналу, рік, номер, сторінки. Посилання друкуються через два інтервали. Цифрові дані та цитати повинні бути старанно перевірені і завізовані автором на полях рукопису. Цитати з творів класиків марксизму-ленінізму необхідно наводити за найновішими виданнями. Автор несе відповідальність за достовірність усіх наведених фактів.

6. Адреса редакції: 252601 Київ-110, МСП, Солом'янська, 24, Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, редакція науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України».

Передплатуйте
«АРХІВИ УКРАЇНИ»
на 1976 рік

«Архіви України» — наукове інформаційне періодичне видання Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР — систематично публікують статті, повідомлення і консультації з питань теорії і практики радянського архівознавства та джерелознавства, висвітлюють досвід роботи державних, партійних і відомчих архівів, міжнародні зв'язки архівних установ.

Під рубриками «Документи», «Огляд джерел», «Критика та бібліографія» і «Нові надходження» публікуються невідомі або маловідомі архівні документи, тематичні і пофондові огляди документальних матеріалів, рецензії, архівознавчі та документальні видання, інформації про поповнення державних архівів новими комплексами документів.

Багато корисних порад і настанов для своєї повсякденної роботи знайдуть в «Архівах України» працівники канцелярій, установ, підприємств і організацій та працівники відомчих архівів, для яких запроваджено постійну рубрику «Діловодство».

«Архіви України» вміщують розвідки та повідомлення з спеціальних історичних дисциплін — археографії, дипломатики, історичної географії, сфрагістики, геральдики, метрології, філігранології та інших.

«Архіви України» — poradник і посібник не тільки для архівістів і працівників діловодства, а й істориків і краєзнавців, лекторів і пропагандистів, працівників музеїв та бібліотек. Багато цікавого знайдуть тут і широкі кола читачів, які цікавляться історією рідного краю, засвідченою в архівних документах.

«Архіви України» в роздрібну торгівлю не надходять. Їх можна тільки передплатити.

Періодичність «Архівів України» — 6 номерів на рік. Передплатна ціна на рік — 1 крб. 80 коп., ціна окремого номера — 30 коп.

Індекс «Архівів України» в каталозі республіканських газет і журналів — 74003.

ЦГИА УССР

ПРОВЕРЕНО

8/65 г.